

RƏŞAD QASIMZADƏ

**AVROPA İTTİFAQI VƏ AZƏRBAYCAN:
«YENİ QONŞULUQ SİYASƏTİ»**

“ADİLOĞLU”
Bakı - 2011

MÜNDƏRİCAT

Elmi məsləhətçi:

Professor, tarix elmləri doktoru Əli Həsənov

Rəyçilər:

Professor, siyasət elmləri doktoru Hicran Hüseynova

Professor, fəlsəfə elmləri doktoru İlham Məmmədzadə

Professor, tarix elmləri doktoru Həsən Əlibəyli

Siyasət üzrə fəlsəfə doktoru Elnur Aslanov

Rəşad Qasımzadə. AVROPA İTTİFAQI VƏ AZƏRBAYCAN: «YENİ QONŞULUQ SİYASƏTİ»

“ADİLOĞLU” nəşriyyatı, Bakı 2011. 152 səh.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabda İ.Əliyev strategiyasında Azərbaycanın Avropaya integrasiyası, «Yaxın qonşuluq» proqramı, Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətləri, Avropa məkanında onun yeri və s. məsələlər işıqlandırılmışdır.

GİRİŞ.....	4
İFƏSİL. AVROPAYA İNTEQRASIYA: VARŞAVA MÜQAVİLƏSİ VƏ SSRİ-NİN SÜQUTUNDAN SONRA AVROPA İTTİFAQININ SIYASƏTİ	16

1.1.İnteqrasiya konsepsiyasının inkişafı: anlayışlar və tipologiyası.....	16
1.2. SSRİ və sosialist düşərgəsinin süqutundan sonra Avropa İttifaqının Avropa məkanında siyasəti.....	27
1.3. Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiyanın formalaşma tarixi: siyasət və inkişaf.....	41
1.4.Qloballaşma və Avropa məkanının demokratikləşdirilməsi və inteqrasiyası ilə bağlı Avropa İttifaqının nəzəriyyə və praktikası.....	56

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN «YENİ QONŞULUQ» PROQRAMI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ REGIONAL İNTEQRASIYA PERSPEKTİVİ VƏ AVROPA İTTİFAQINA DAXİLOLMA YOLLARI	73
--	----

2.1.Avropa İttifaqının genişlənməsi prosesi və «Yeni qonşuluq» proqramı.....	73
2.2. «Yeni Qonşuluq» proqramı çərçivəsində Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikasının qarşılıqlı münasibətləri.....	87
2.3.Cənubi Qafqaz regionunda inkişaf və Avropa İttifaqına inteqrasiya yolu.....	103
2.4.Modernləşmə siyasəti: Avropa İttifaqı və Azərbaycanın enerji daşıyıcıları, nəqliyyat əlaqələri, kommunikasiya dəhlizləri sahəsində və s. bu kimi istiqamətlərdə qarşılıqlı münasibətləri.....	114

NƏTİCƏ.....	130
-------------	-----

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	139
---------------------------------	-----

Giriş və ya Avropaya gedən yol

Tarixdə təkrarlanma meyli tez-tez müşahidə edilir və kiçik ölkələr (daha doğrusu, belə ölkələrin xalqları) böyük dövlətlərdən fərqli olaraq, hər dəfə inkişafın müxtəlif variantlarını seçmək imkânına malik olur. Bu imkan, hər şeydən əvvəl, «balaca»nın subyektiv tarixi təməlinin kəmiyyətə məhdudluğu və böyük dövlətlərin «şahmat lövhəsi»ndəki ətalətli oyununda potensial olaraq, hansı fəqur rolunu oynaması hesabına əldə edilir. Sözsüz ki, bunun öz müsbət və mənfi cəhətləri var. Burada müsbət cəhətlər sırasında «oyunçular»ın humanitar və texniki yardımı ilə yanaşı, geosiyasi manevr etmə sahəsində yaranan geniş diplomatik imkanlarını da qeyd etmək lazımdır.

Müasir dünya nizamının reallıqlarını nəzərə alan **Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev** uzaqgörən siyasətçi müdrikliyi ilə vurğulayırdı: «Azərbaycan son dərəcə mühüm geostrateji mövqeyə malikdir. Bu, həm iqtisadi, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, biz Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlarla birgə iş aparırıq»(8;s.25).

Artıq XX əsrin sonundan keçmiş SSRİ və Şərqi Avropa ərazisindəki dövlətlər radikal islahatlar mərhələsinə yaşayaraq, kifayət qədər qısa tarixi zaman müddətində keçmişlə vidalaşmağa, beynəlxalq və siyasi inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsinə keçməyə başlamışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası (AR) ilə Avropa İttifaqı (Aİ) arasında qarşılıqlı münasibətlərin dərk olunması prosesi regional inkişaf probleminin doğurduğu zərurətlə əlaqədar elmdə də yeni yanaşmaların və tədqiqat vəzifələrinin işlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu prosesin məzmunu ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ilk növbədə, bazar iqtisadiyyatı, demokratiya, qanunun aliliyi və şəxsiyyət azadlığını ehtiva edən müasir Qərb sivilizasiyası dəyərlərini özəz edir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqına inteqrasiyası olduqca aktual mövzudur, bu barədə çox danışır və yazırlar. **Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev** haqlı olaraq vurğulayır: «Bu gün Avropa İttifaqının sərhədləri getdikcə bizim regionumuza daha artıq yaxınlaşır. **Azərbaycan Avropa İttifaqının «Yeni qonşuluq» siyasətinə daxil edilmişdir.** Buna görə də bizim regionda əsas götürüləcək meyarlar Avropa İttifaqında qüvvədə olan meyarlara çox oxşar olacaqdır»(30).

Bu baxımdan, (postsovet dövründə) ilk dəfədir ki, ölkəmizin Avropa Birliyinə nüfuz etmə məqsədi və perspektivi də meydana çıxmışdır. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan cəmiyyətində ümumi vətəndaş mövqeyinin rolu artır, onun mobilləşməsi meyli nəzərə çarpır. Hazırkı mərhələni – XXI əsrin əvvəlini müstəqil ölkəmizin «yaşa dolması» və ya «kamilləşməsi dövrü» də adlandırmaq mümkündür. Biz bu mərhələdə «yel dəyirmanı ilə mübarizə»nin sərt şəkildə inkar edilməsindən öz müstəqil–suveren respublikamızın quruculuğu dövrünə qədəm qoyuruq. Bu milyonlarla vətəndaşımız üçün əsl sərvət, real vəzifə olmalıdır. Lakin burada aşağıdakı məqamları nəzərə almaq lazımdır:

- Avropaya inteqrasiya, xüsusən müharibə şəraitində olan Azərbaycan üçün böyük və uzunmüddətli prosesdir;

- Azərbaycanın Avropa İttifaqına daxil olma perspektivi uzunmüddətli xarakter daşıdığı üçün Avropa İttifaqının özünün perspektivini, eləcə də Aİ ölkələri arasında iqtisadi və siyasi sahədə bərqərar olan münasibətlərin xarakterini ciddi təhlil etmək zəruridir. Azərbaycan vətəndaşları təkcə Avropa İttifaqının problemlərini bilməklə, anlamaqla kifayətlənməli deyil, həm də onun məzmununu, mahiyyətini duymalı, məqsədlərini və təyinatını dərindən başa düşməlidirlər;

- hələlik Avroeyforiya dalğası zəminində Avropa İttifaqına gedən yolda Azərbaycanı gözləyən dəyişiklikləri müzakirə etmək qəbul olunmamışdır. Heç kəs bunun üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri barədə müzakirə azmır. Eyni zamanda, qaçılmaz bir sonluq kimi qiymətləndirilən bu addımın necə olması da nəzərə alınmır. Bu da ciddi müzakirələr yaradır. **Biz 10-15 il sonra vahid Avropa İttifaqı dövlətinin vətəndaşları olmaq istəyirikmi?** Bundan ötrü nəyi qurban vermək lazım gələcək? Avropa İttifaqına əzəli sərhədlərimizlə daxil olacağıq, yoxsa Qarabağ münasibətlərinin regionun təhlükəsizliyi prizmasında sürətli həlli üçün son dərəcə ağır, bəlkə də güzəştli şərtlərə getmək lazım gələcək və s.

-Avrointeqrasiya, ilk növbədə, biznes və diplomatik strategiya kimi nəzərə çarpır. Burada müvafiq prosesin mühüm tərkib ünsürü sayıla biləcək sosial strategiya da olmalıdır.

XXI əsrin əvvəllərində **regional inteqrasiyanın** bir proses kimi mövcudluğu və təzahürü öz-özlüyündə şübhə doğurmur. Müasir dünya siyasi elmində belə bir rəy formalaşmış ki, SSRİ-nin süqutundan və onun ərazisində müstəqil dövlətlərin formalaşmasından

sonra Avropa cəmiyyətinə inteqrasiya prosesi başlayıb. Bu, dövlətlərin vahid ideyalar və fikir məkanı yaratmağa yönələn tarixi səyləri ilə şərtlənir. Buna görə də regional inteqrasiya problemləri müasir şəraitdə müxtəlif elm sahələrinin fərqli istiqamətlərini təmsil edən alimlərin və tədqiqatçıların ən böyük diqqətini cəlb etmişdir.

Professor Əli Həsənovun yazdığı kimi, müasir dünyada inteqrasiyanın Avropa modelinin həm ayrı-ayrı alimlər, həm də adekvat prosesləri yaşayan müxtəlif ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən ciddi şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır: «Nəticələr isə belədir: inteqrasiyanın müəyyən qanunauyğunluqları bütün regionlarda baş verən adekvat proseslərdə öz əksini tapır. Lakin Avropaya inteqrasiya xüsusi özünüəyniləşdirmə ilə fərqlənir» (21; s.483).

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında regional inteqrasiya və «**Yeni qonşuluq**» proqramı çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsinə müasir yanaşma bu tədqiqatda geniş öz əksini tapmışdır. Qeyd olunan təmayüllər ümumilikdə dünyada baş verən inteqrasiya proseslərini ifadə etsə də, məsələyə belə yanaşma kifayət qədər yeni və orijinaldır.

Bu kitabda əsas məqsədi - **İlham Əliyev strategiyasında Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında regional inteqrasiya zəminində və «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək**, Azərbaycanda XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində əldə edilmiş zəruri şərtlərin mövcudluğunu işıqlandırmaqdan, getdikcə dünya nizamının əsas yeni modelinə çevrilən «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrin mümkün yollarını araşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanın Avropa, Avroatlantika məkanı ilə inteqrasiyanın genişlənməsini dəstəkləyən ölkələrlə sıx əməkdaşlığı akademik **Ramiz Mehdiyevin** qeyd etdiyi kimi, «milli xarici siyasətin təməl prinsipidir. Avropa İttifaqının yeni qonşuluq siyasəti burada Aİ çərçivəsində strateji qarşılıqlı münasibətlərin bərqərar olmasının mühüm perspektiv ünsürü kimi çıxış edir» (104; s.632).

Ə.Həsənov və A.Abbasbəyli yazır ki, «bu gün Azərbaycan Respublikasının fəaliyyəti xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində ölkənin ümummilli maraqları nəzərə alınmaqla beynəlxalq hüququn normalarına və konkret realığa müvafiq olaraq qurulur. Ölkənin xarici siyasətinin əsasını xeyirxah qonşuluq, dinc yanaşı yaşama, digər dövlətlərin daxil işlərinə qarışmamaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq təşkil edir» (26; s.4).

Bu nüqteyi-nəzərdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin 1 iyun 2005-ci il tarixli «Avropa İttifaqının və Azərbaycan Respublikasının inteqrasiyası məsələləri üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» Fərmanını** xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunun sayəsində ölkəmizin Avropa İttifaqı ilə münasibətləri daha da genişlənmiş, AR və Aİ-nin qarşılıqlı münasibətləri prosesi sivilizasiyalı və konstruktiv xarakter almışdır. Kitabda araşdırılan mövzunun aktuallığının konkret səbəbləri aşağıdakı amillərlə izah edilir:

- qloballaşma şəraitində bir çox hadisələr, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqının qarşılıqlı əlaqələri bilavasitə yeni əməkdaşlıq formalarının yaranmasını stimullaşdıran regional inteqrasiya prosesi ilə bağlıdır;

- dövlətlərin regional inteqrasiyası çərçivəsində Avropa Birliyində baş verən tarixi və siyasi dəyişikliklər bu prosesə məqsədyönlü, şüurlu və konstruktiv xarakter verməklə beynəlxalq münasibətlərin yeni formalaşan təzahürünün dərk olunmasına ciddi tələbat yaradır ki, bizim fikrimizcə, bu, xüsusi tədqiqata ehtiyac duyan elmi vəzifəni ifadə edir;

- beynəlxalq münasibətlərin inkişafı, SSRİ-nin süqutundan sonra pozitiv, demokratik dəyişikliklərin təminatçısı kimi yeni, müstəqil Azərbaycanın suverenliyini möhkəmləndirmək zərurəti siyasi tədqiqatların da prioritet xarakterini şərtləndirir;

- mövcud qarşılıqlı əlaqələr prosesini dövlətlərin inteqrasiyası və əməkdaşlığından ayırmaq mümkün deyildir. Bu səbəbdən də «**Yeni Qonşuluq**» proqramının qloballaşma şəraitində yeni beynəlxalq və siyasi mexanizm kimi dərinlən təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir;

- eyni zamanda, müvafiq prosesin təhlili regional inteqrasiya mərhələlərinin mahiyyətinin və anlayışlarının, əsasən, qarşılıqlı münasibətlər prosesinin elmi qiymətləndirilməsi zamanı qismən ziddiyyət təşkil etsə də, bir-birini tamamlayan yanaşmaların nəzərdən keçirilməsi zərurətini ortaya çıxarır. Məhz bu qarşılıqlı münasibətlər həlledici amil kimi regional inteqrasiyanın inkişafını və «**Yeni qonşuluq**» siyasətini müəyyənləşdirir. Ən başlıcası odur ki, bu, hər bir dövlətin öz müqəddəratını təyinetmə ilə bağlı seçim etməsinə kömək göstərir;

- ümumilikdə problemin tədqiqi Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqının regional inteqrasiya çərçivəsində qarşılıqlı münasibətləri prosesi ilə bağlıdır.

sibətlərinin kardinal vəzifələrini müəyyənləşdirir, Qərbin sosial və siyasi təsisatlarının demokratikləşməsi və integrasiyası prosesinə konstruktiv təsir göstərir.

Bu monoqrafiyada Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin inkişaf etməsi ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmışdır. Bu, «**Yeni qonşuluq» proqramının** qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Burada **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev strategiyasında** müvafiq məsələyə yanaşmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır: «Biz Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın yeni mərhələsinə qədəm qoyuruq. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanda siyasi və demokratik islahatların həyata keçirilməsinə, ölkəmizin modernləşməsinə və iqtisadi inkişafına əlverişli zəmin yaradacaq. Yeni qonşuluq siyasəti ölkəmizdə mövcud siyasi və iqtisadi meyarları Avropa İttifaqının meyarları ilə uyğunlaşdırmağa imkan verəcək»(196).

Nəzərə yetirək ki, regional integrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində ayrı-ayrı ölkələrin Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı münasibətləri fenomeninin öyrənilməsi müxtəlif elm sahələrinin təmsilçiləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. «**İntegrasiya**» termini ilk dəfə olaraq, orta əsrlərdə işlədilməyə başlamışdır. Bu termin latın mənşəli «**integration**» sözündən törəmişdir, «**birləşmə**» mənasını verir. Elmi tədqiqatlarda «**integrasiya**» termini ilk dəfə tanınmış alman mütəfəkkiri **H.B.Leybnits tərəfindən tətbiq edilmişdir** (1646-1716). «**Dezintegrasiya**» termini isə ilk dəfə ingilis alimi və tədqiqatçısı **H. Spenser** tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir (59;s.402).

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində integrasiya prosesləri tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problemin müxtəlif aspektləri fundamental şəkildə bir sıra Avropa politoloqları və filosofları tərəfindən öyrənilmişdir. Onlar regional integrasiya məsələlərini yeni və ən yeni dövrün sosial-iqtisadi reallıqlarından doğan tarixi təcrübə fonunda təhlil edir, qloballaşma şəraitində və dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəb xarakter aldığı müasir dünyada integrasiya proseslərinə kömək edən sosial və siyasi təsisatların yaradılması imkanlarının necə meydana çıxdığını göstərirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb ölkələrinin siyasi, tarixi, hüquqi və fəlsəfi-sosioloji ədəbiyyatında müvafiq məsələlərə çox böyük sayda nəzəri-metodoloji tədqiqatlar həsr edilmişdir. M.Albert, R.Braillard, H.Bertram, D.Dinan, R.Kaqan, O.Keniçi, R.Norman,

A.Şelenqizer i digər bu kimi tədqiqatçıların əsərləri buna əyani misaldır (136;140;142;154;155;171;172;180;185).

Fikrimizcə, Qərb müəlliflərinin araşdırılan mövzu üzrə əsərlərinin əhəmiyyəti bilavasitə aşağıda sadalanan səbəblərlə bağlıdır:

- Qərbin cəmiyyətsünasları və politoloqları regional integrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramını çərçivəsində Avropa İttifaqının qarşılıqlı əlaqələrinin yeni modellərinin işlənilməsinin nəzəri-metodoloji məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirlər;

- onlar Avropa İttifaqının müxtəlif yanaşmalarını və maraqlarını, bu qurumun dünyanın qloballaşması şəraitində rolunu son dərəcə dəqiq nəzərdən keçirirlər;

- heç də az əhəmiyyətli olmayan məqamlardan biri də budur ki, xarici tədqiqatçılar Avropa İttifaqının yaranması və formalaşması tarixini, onun təsir imkanlarını, eyni zamanda, keçid proseslərinin mahiyyətini və xarakterini təhlil edərkən əsas diqqəti dünyanın demokratikləşməsi və innovasiya mexanizmi kimi, «Yeni qonşuluq» fenomeninə yönəldirlər. Belə müəlliflər sırasında R.Aronun, U.Proysenin, R.Dalyanın, İ.İvanovun, M.Karqalovun, Y.Lepeskovun və başqalarının əsərlərini qeyd etmək mümkündür (76;78;99;138;150;153).

İntegrasiya təzahürlərinin meydana çıxması şəraitində demokratik proseslərin müqayisəli-siyasi təhlili və problemin beynəlxalq cəhətləri Z.Bzejnskinin, A.Tofflerin, S.Hantinqtonun, D.Sorosun və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır (40;118;122;126).

Regional integrasiya çərçivəsində Avropa İttifaqının yaranması və formalaşması prosesinin siyasi təhlilinə, müvafiq nəzəri-praktik məsələlərin işlənilməsinə MDB ölkələrindən olan politoloqlar və filosoflar da əhəmiyyətli töhfə vermişlər. Onların sırasında N.Arbatova, M.Arax, V.Artemev, V.Baranovski, Ö.Borko, L.Qluxarev, D.Qavrikov, İ.İvanovu və s. qeyd etmək mümkündür (33;34;38;42;48;53;54;76).

Müasir tədqiqatçılardan V.Q.Baranovski, Q.Voronsov, O.Aleksandrov, K.Voronov, R.Kerni, E.Borko və bir çox digər müəlliflərin elmi əsərlərində regional integrasiya çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlərə xüsusi diqqət yetirilir, Avropa ölkələrinin siyasi təcrübəsi, Avropa İttifaqının mühüm xarakterik xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Belə yanaşma sosial partnyorluq üzərində köklənmişdir və integrasiyanın əsas prioritetlərindən biri kimi təhlili olunur (28;42;47;91).

Tədqiq olunan problemin yaranması səbəblərinin aşkara çıxarılması və onun mənşəyinin öyrənilməsi V.İnozemsevin, E.Kuznetsovanın, V.Knyajinskinin, O.Aleksandrovun, V.Ulaxoviçin, O.Butorinanın, Q.Xoltsun, O.Serqeyevin, S.Çernyavskinin, A.Qeqenidzenin və başqalarının əsərlərində və tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Adı çəkilən tədqiqatçılardan V.Knyajinskinin fikrincə, “sovet elmi fikrində integrasiya birtərəfli qaydada – kapitalist ölkələrinin əməkdaşlığı nöqtəyi-nəzərdən başa düşülürdü. L.Qluxarev isə “Qərbi Avropada gedən integrasiya proseslərini beynəlxalq inhisarın təsiri ilə əlaqələndirirdi. Y.Borko, A.Zaqorski, A.Korqanov isə “Avropanı ümumi ev kimi, Qərb-Şərq qarşılıqlı münasibətlərini qarşıdurmadan əməkdaşlığa keçid prosesi kimi nəzərdən keçirirdilər. Bu tədqiqatçılardan fərqli olaraq, P.Siqankov “əməkdaşlığı integrasiyanın çıxış nöqtəsi kimi qiymətləndirir və nəzəri cəhətdən problemi hərtərəfli təhlil edirdi (80;81;82;93;94;130;131).

Fikrimizcə, yuxarıda adları sadalanan tədqiqatçılardan əlavə, integrasiya probleminin siyasi, hərbi və ekoloji aspektlərinin təhlil edildiyi kollektiv araşdırmaları da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə tədqiqatlarda qarşılıqlı münasibətlər və integrasiya prosesi sistemlərarası ziddiyyətlər prizması çərçivəsində nəzərdən keçirilir və integrasiyanın səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Müvafiq elmi əsərlərdə sosialist və kapitalist sistemi çərçivəsində baş verən integrasiya prosesləri qarşı-qarşıya qoyulur, dünyəvi və regional integrasiyanın baş verməsinin mahiyyəti açıqlanır (60;61;62;63;64;65;66;67;68;69;70;71;100;107;149;150;157;160).

Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında qarşılıqlı münasibətlər məsələsinin regional integrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində, konseptual, elmi-nəzəri şəkildə öyrənilməsi ilə məşğul olan alimlər və mütəxəssislərin tədqiqatlarına gəldikdə, onların sayı bir qədər məhduddur. Bu əsərlərin çoxu Avropa İttifaqının problemlərinə və yaranma tarixinə həsr edilmişdir.

Bu prosesdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Prezident İlham Əliyev beynəlxalq, regional və yerli səviyyəli tədbirlərdə çıxışları zamanı dəfələrlə bu məsələyə diqqət yönəltmişdir.

Son onillik ərzində Azərbaycan səmərəli dövlət konsepsiyasının və beynəlxalq təsisatlara qlobal integrasiya kursunun qətiyyətli tərəfdarı kimi çıxış edir. **Bu mənada həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin**

«Azərbaycanın Xəzər nefti» kitabı böyük əhəmiyyətə malikdir (31).

«Azərbaycanın Xəzər nefti» kitabında Xəzər regionunun siyasi və iqtisadi məsələlərinə tarixi ekskurs edilir, eyni zamanda, müasir şəraitdə Xəzər ətrafında mövcud olan geosiyasi vəziyyətin hərtərəfli təhlili verilir. Burada neft strategiyasının gerçəkləşdirilməsi intensiv integrasiya mərhələsində Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasının prioritet istiqaməti kimi nəzərdən keçirilir (36;s.7).

Müvafiq problem Azərbaycanda hələlik dərindən, hərtərəfli tədqiq edilməyə də, son illər respublikamızda tədqiq olunan məsələnin müxtəlif aspektlərinə həsr olunan bir sıra tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Tədqiq olunan mövzunun müxtəlif aspektləri Azərbaycan ictimaişünaslarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan tədqiqatçılarından R.Mehdiyevin, Ə.Həsənovun, R.Mustafayevin, H.Hüseynovanın, A.Abbasbəylinin, R.Sevdimaliyevin, S.Xalilovun, A.Bayramovun, H.Rəcəblinin, M.Qasimovun, E.Aslanovun və başqalarının əsərləri diqqəti cəlb edir (4;5;13;14;16;18;19;20;21;22;23;26;27;103;104;105;114). Bu müəlliflərin əsərlərində tədqiq etdiyimiz mövzunun tarixi, bir sıra müvafiq konsepsiyalar, ideya və prinsiplər öz əksini tapmışdır. Yuxarıda adları çəkilən Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərləri bu fundamental problemin müxtəlif aspektlərinin aşkara çıxarılması, öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə əsərlər sırasında **professor Əli Həsənovun «Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti»** adlanan monoqrafik tədqiqatı xüsusilə diqqəti cəlb edir (21). Əsərdə müəllif müasir beynəlxalq münasibətlərin reallıqlarını geniş şəkildə araşdırır, müvafiq nəzəri məsələlərin izahını verir və Azərbaycan Respublikasının diplomatik fəaliyyətinin əsas ünsürlərini dolğun ifadə edir. Monoqrafiyada Ümumavropa integrasiya sistemində Azərbaycanın yerinə və roluna xüsusi diqqət yetirilir. Bu əsər özündə zəngin faktik materialı və Azərbaycanın xarici siyasi fəaliyyətinin hərtərəfli təhlilini əks etdirir.

Akademik Ramiz Mehdiyevin «Demokratiya yolunda: vərislik barədə düşüncələr» əsərində demokratiya sahəsində fundamental tədqiqatlar, demokratikləşmə prosesləri, qloballaşmanın nəzəri və siyasi problemləri öz əksini tapmış, müxtəlif dövlətlərin nümunəsində mümkün demokratik inkişaf yolları öyrənilmiş, Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqına integrasiyası məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir (104).

İnteqrasiyanın real, hüquqi xarakterini dərinlən öyrənmədən özündə tək cə siyasi deyil, həm də iqtisadi, əxlaqi və milli xüsusiyyətləri əks etdirən vahid platformanı hazırlamaq mümkün deyildir. Bununla yanaşı, problemin bir sıra mühüm aspektləri ya tamamilə öyrənilməmiş, ya da nəzərə cərpacaq dərəcədə zəif tədqiq olunmuşdur. Məsələn, ayrılıqda Qərb və Azərbaycan fəlsəfi, siyasi, sosial düşüncəsinə müvafiq olaraq işlənib hazırlanan, müxtəlif inteqrasiya konsepsiyalarının müqayisəli təhlilini həyata keçirən hər hansı ciddi elmi tədqiqat işinə rast gəlmək mümkün deyildir.

Eyni zamanda, regional inteqrasiyanın və «Yeni qonşuluq» proqramının siyasi xarakteristikası problemi zox az öyrənilmişdir. Beləliklə, sadalanan məsələlər elmi-praktik cəhətdən zəif işlənilmişdir və Azərbaycanda bu istiqamətdə elmi tədqiqatların fəallaşdırılmasını tələb edir. İnteqrasiya mövzusunı öz elmi məqalələrində bu və ya digər cəhətdən İ. Məmmədzaadə, H.Əlibəyli, R.Əslanova, A.Naxçıvanlı, Y.Mahmudov, R.Mirzəzaadə, A.Səmədov, A.Əliyev, T.Nağıyev, A.Nəsibov, O.Rəhimov, K.Səlimov, M.Əhmədova, A.Məmmədov və digərləri izah etmişlər.

Nəhayət, əsərin başlıca mövzusu problemin qloballaşma şəraitində təhlilini tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqının regional inteqrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı cərcivəsində qarşılıqlı münasibətlərinə xüsusi araşdırma, kitab həsr olunmamışdır. Bu mənada monoqrafiyada **«Yeni qonşuluq» proqramı Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqının nümunəsində beynəlxalq münasibətlərdə inteqrasiya proseslərini bir problemi kimi tədqiqinə cəhd edilir.**

Professor H.Hüseynova «Azərbaycan Avropanın inteqrasiyası prosesləri sistemində» əsərində ölkəmizin artıq ümumdünya miqyasına çıxan Avropanın inteqrasiyası prosesinə qoşulmasının nəzəri və praktik problemlərini, bunun hüquqi xarakterini, əsas səbəblərini və zəruriliyini tarixi-siyasi yanaşma baxımından təhlil etməyə çalışmışdır (22).

Monoqrafiyada Avropa İttifaqının yaranması və formalaşması prosesinin, onun maraqlarının, mahiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərin, «Yeni qonşuluq» proqramı cərcivəsində Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətlərinin və sosial tərəfdaşlığının sistemli siyasi verilmişdir. Bu tədqiqat işi bilavasitə Azərbaycandakı şəraitin

dolğun təhlilinə həsr olunsada, burada digər region dövlətlərində oxşar vəziyyətin işıqlandırılmasına əhəmiyyətli yer ayrılır.

Qeyd edilən məqsədə müvafiq olaraq, kitabda aşağıdakı vəziyyətlərin həyata keçirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- qloballaşma şəraitində Avropa İttifaqı daxilində olan dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyətini və xarakterini izah etmək;

- Avropa İttifaqı anlayışına əsas yanaşmaların siyasi təhlilini həyata keçirmək;

- regional inteqrasiya cərcivəsində Avropa İttifaqının funksiyalarını müəyyənləşdirmək və öyrənmək;

- «Yeni qonşuluq» proqramının nəzəriyyəsi və praktikası ilə bağlı yeni təmayülləri və yönümləri üzə çıxarmaq;

- bununla bağlı Azərbaycan Respublikasında «Yeni qonşuluq» proqramının reallaşmasının mahiyyətini və mexanizmlərini nəzərdən keçirmək;

- Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının enerji daşıyıcıları, nəqliyyat, kommunikasiya əlaqələri sahəsində və digər sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərini ifadə etmək;

- Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında siyasi münasibətlərin metodologiyasının adekvatlığını, zəruriliyini əsaslandırmaq və inteqrasiya prosesində sosial tərəfdaşlığın səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- problemi Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının nümunəsində, ictimai-siyasi fikrin nümayəndələrinin tarixən mövcud olan və müasir baxışlarını təhlil edərək öyrənmək;

- qarşılıqlı münasibətlərin inteqrasiyanın prinsipi kimi xüsusi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, «Yeni qonşuluq» proqramının reallaşması prosesində bu fenomenin rolunu göstərmək.

Əsərdə göstərilir ki, bu problemin qoyuluşu öz-özlüyündə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər - elmi konsepsiyası üçün yenilikdir. Kitabda ilk dəfə olaraq, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının qarşılıqlı münasibətlərinin sistemli təhlilinə səy göstərilmiş, regional inteqrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı cərcivəsində bu münasibətlərin keyfiyyət cərcivə təkmilləşdirilməsi yolları aşkara çıxarılmışdır:

- burada milli siyasət elmi sahəsində ilk dəfə olaraq Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının regional inteqrasiya cərcivəsində qarşılıqlı münasibətləri problemi nəzərdən keçirilir;

- müvafiq problem müqayisəli şəkildə təhlil olunur, Avropa İttifaqının regional integrasiya prosesində rolu aşkara çıxarılır;
- Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya prosesində yeri və roluna müasir elmi tərəif verilir;
- milli siyasət elmi sahəsində ilk dəfə olaraq, «Yeni qonşuluq» proqramı xüsusi siyasi təhlilə məruz qalır;
- Azərbaycan Respublikasında demokratik proseslərin inkişafı nümunəsində Avropa İttifaqı ilə enerji daşıyıcıları, nəqliyyat, kommunikasiya dəhlizləri və s. bu kimi əlaqələr sahəsində Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı münasibətlər təhlil edilir;
- Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının integrasiya çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlər təcrübəsi və bu münasibətlərin əsas xüsusiyyətləri xüsusi siyasi təhlilə məruz qalır, müvafiq integrasiya prosesinin tarixi, hüquqi və sosial-siyasi aspektləri nəzərdən keçirilir;
- integrasiyanın başlıca prioritetlərindən biri kimi, xüsusi tərəfdaşlığın (partnyorluğun) təhlili verilir;
- burada belə bir fikir əsaslandırılır ki, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya çərçivəsində qarşılıqlı münasibətləri son nəticədə demokratik dəyişikliklərin müvəffəqiyyət qazanmasına, «Yeni qonşuluq» proqramının həyata keçirilməsinə, ölkəmizin dünyəvi sivilizasiya prosesinə qoşulmasına müsbət təsir göstərir.

Qarşılıqlı münasibətlər yeni yanaşma üsulu kimi müasir globallaşma prosesi nəticəsində meydana çıxan mürəkkəb əlaqələri əks etdirir. Bu səbəbdən regional integrasiya çərçivəsində «Yeni qonşuluq» və sosial tərəfdaşlıq proqramları təhlilə cəlb edilmişdir. Kitabda belə yanaşma çərçivəsində vurğulanır ki, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının qarşılıqlı münasibətləri integrasiyanın və sosial tərəfdaşlığın inkişafının əsas prioritetlərindən biridir.

«Yeni qonşuluq» əsrinin başlaması regional integrasiya prinsiplərinə əsaslanan, sosial tərəfdaşlıq və qarşılıqlı münasibətlər təzahürlərini stimullaşdıran siyasi təfəkkürün formalaşmasını tələb edir.

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində qarşılıqlı münasibətləri probleminin təhlili prosesində ilkin mənbələrə, xarici və yerli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan elmi-nəzəri müddəalara, eyni zamanda, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının hesa-

batları və sənədlərinə istinad edilmişdir. Təhlillərdə həmçinin sistemli, struktur-funksional, müqayisəli, məntiqi-tarixi, empirik, nəzəri elmi metod və prinsiplər tətbiq olunmuşdur.

Monoqrafiyanın nəzəri əsası kimi dəyər kateqoriyası çıxış edir. Politologiyada bu kateqoriya vasitəsilə obyektlər, təzahürlər, təsisatlar, onların xüsusiyyətləri, özündə ictimai idealları təcəssüm etdirən və zəruri olanın etalonu kimi çıxış edən abstrakt ideyalar müəyyənləşdirilir.

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində qarşılıqlı münasibətləri məsələsinə dair Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin nitq və çıxışlarında irəli sürülmüş nəzəri müddəalar monoqrafiyada əhəmiyyətli təkan vermişdir.

Əsərin işinin elmi-praktik əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, bu kitabın mövzusu yeni şəraitdə heç vaxt xüsusi siyasi araşdırma olaraq kitab predmetinə çevrilməmişdir. Bu məqam monoqrafiyanın praktik əhəmiyyətini bilavasitə aşkara çıxarır. Burada son dərəcə praktik əhəmiyyət kəsb edən nəzəri problemlər nəzərdən keçirilir. Kitabın müddəaları və nəticələri Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində qarşılıqlı münasibətləri probleminin sonrakı işlənilməsində, bu problemə həsr edilmiş tematik kursların, seminarların, tədrisliklərin yazılmasında informasiya bazası rolunu oynaya bilər. Əsərin məzmununu əks etdirən noticə və tövsiyələrin politologiya, dövlət nəzəriyyəsi, beynəlxalq münasibətlər, dövlət idarəetməsi, beynəlxalq hüquq sahəsində müvafiq mövzuların tədrisində istifadə olunması məqsəduyğundur. Araşdırma mövzusu prosesində işlənilən hazırlanan konkret təkliflər isə respublikamızda siyasi, hüquqi, sosial islahatların reallaşması və təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

I FƏSİL

AVROPAYA İNTEQRASIYA: VARŞAVA MÜQAVİLƏSİ VƏ SSRİ-NİN SÜQUTUNDAN SONRA AVROPA İTTİFAQININ SİYASƏTİ

1.1. İnteqrasiya konsepsiyasının inkişafı: anlayışlar və tipologiya

Müasir dünya kardinal transformasiya – əsaslı dəyişikliklər dövrünü yaşayır. Bu, təkcə yeni dünya nizamının hərbi-siyasi aspektləri ilə deyil, həm də XXI əsrdə dünyanın inkişafının mühüm istiqamətinə çevrilən qloballaşma təmayüllərinin sürətlənməsi ilə bağlıdır.

Dünya məkanında bipolyar qarşıdurmanın və «soyuq müharibə»nin başa çatması qloballaşma prosesinin, xüsusən də bu prosesin iqtisadi təmayüllərinin inkişafına güclü təkan verdi. İki fərqli sosial-iqtisadi sistemin – kapitalizmlə sosializmin rəqabətinin başa çatması ilə qloballaşma dünyada inkişafın aparıcı təmayülünə çevrildi. Qloballaşma aspektindən yanaşdıqda inteqrasiya obyektiv prosesdir və XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq beynəlxalq münasibətlərin başlıca istiqamətini təşkil edir.

Belə olduqda sual yaranır: tədqiq etdiyimiz mövzunun obyektini və predmetini necə müəyyənləşdirmək, müvafiq təhlilə hansı amilləri və ictimai həyatın hansı sferalarını daxil etmək vacibdir? Biz heç də seçmənin tamlığına, dolğunluğuna və yetərliliyinə iddia etmədən bir-biri ilə faktiki və məntiqi qarşılıqlı əlaqədə olan həyatı vacib parametrlərin aşağıdakı sisteminin seçilməsini təklif edirik:

- qarşılıqlı münasibətlər çərçivəsində inteqrasiya fenomeninin çoxcəhətliliyinin siyasi təhlili;
- regional inteqrasiyanın metodoloji problemlərinin yenidən işlənilməsi;
- postsovet məkanının və sosialist düşərgəsinin siyasi aspektlərinin tədqiqi;
- regional inteqrasiya və «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində baş verən proseslərin təhlili, dünyəvi qloballaşma prosesinin davamlı olaraq güclənən təsiri nəzərə alınmaqla Azərbaycanın inkişafının modelləşdirilməsi.

Tranzitologiyanın sistemli xarakteri, bu elmin müasir dünyada siyasi prosesləri integrativ qiymətləndirməsi bütün sosial və humanitar elmlər məcmusu üçün qəbul edilən metodoloji nəticələr çıxarmağa və ümumi yanaşmaları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Hazırda azad və demokratik ölkələrin sarsılmaz ittifaqı kimi çıxış edən Avropa, əslində vahid iqtisadiyyata malikdir. Azad ticarətin ən böyük zonası, müasir dünyanın əsas investisiya mərkəzi olmaqla, balanslaşdırılmış sosial siyasətin nümunəsi kimi çıxış etməklə Avropa İttifaqı beynəlxalq münasibətlərdə əvəzsiz rol oynayır. Avropada meydana gələn yeni dəyər və düşüncələr, necə deyirlər, sivilizasiyanın simasını dəyişməyə qadirdir. Birləşmiş Avropanın müvəffəqiyyətləri belə söyləməyə əsas verir ki, yeni yüzillikdə köhnə dünyanın ölkələri dünyada iqtisadi və sosial tərəqqinin liderləri olmaq üçün bütün şanslara malikdirlər. Lakin Avropada inteqrasiya prosesinin inkişafı müxtəlif sürətlə getmiş və fərqli şəraitlərlə şərtlənmişdir. Çox vaxt inteqrasiya məhz o sahələrdə əldə edilirdi ki, müvafiq istiqamətdə milli suverenliyin keçmiş formalarından imtina kifayət qədər ağrısız, əziyyətsiz, asanlıqla baş vermişdi. Eyni zamanda, imtina bu və ya digər çətinliklərlə bağlı olduğu təqdirdə inteqrasiya əhəmiyyətli dərəcədə ləngimişdi.

Bununla yanaşı, son illərdə inkişaf yolunda Avropada gedən inteqrasiya proseslərindən doğan yeni dilemmalar meydana çıxmışdır. Əslində bu, Avropa liderləri tərəfindən XX əsrdə 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində qəbul edilən qərarlarla bilavasitə bağlıdır. O zaman qəbul edilən qərarlar şübhəsiz ki, Avropa ölkələrinin iqtisadi və siyasi birliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. Əgər belə söyləmək mümkündürsə, bu qərarlar həm sosiomədəni, həm də emosional səviyyədə Avropa homrəyliyi dərindənləşdirilməsinə hesablanmışdı. Nəticədə elə bir şərait yarandı ki, Avropa İttifaqının nadir xüsusiyyətləri əvvəllər görünməmiş dəqiqliklə aydınlaşdı. Bununla da Avropa liderlərinin əvvəllər üzləşmədikləri ciddi məsələlər meydana çıxdı.

İnteqrasiya prosesləri ümumilikdə çoxölçülü, çoxcəhətli və mürəkkəb təzahür sayılır. Bu təzahür müəyyən mənada mövcud təhlil prosedurlarından yan keçir və bu səbəbdən onun vahid, ümumi, birmənalı tipologiyasını həyata keçirmək mümkün deyil. Odur ki, **inteqrasiyanın bu və ya digər regional (subregional, dövlət) modeli (nə nəzəri, nə də praktik səviyyədə) hətta çox oxşar, lakin sosiomədəni, iqtisadi xüsusiyyətləri və ənənələri fərqli olan hər hansı regiona belə mexaniki şəkildə tətbiq oluna bilməz.**

Digər tərəfdən, integrasiya prosesi digər sahələrdə nəticə verməyə, bundan əlavə, geriləməyə səbəb ola, hətta əks proses doğura bilər. **Nəhayət, integrasiya təmayüllərini beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini müəyyənləşdirən proseslər kimi nəzərdən keçirmək**, xüsusən bunun əsasında bu münasibətlərin gələcəyi barədə mühakimə yürütmək çətin ki, doğru sayıla bilər. Bununla bağlı Avropa integrasiyasının əhəmiyyətini təhlil edən Paris Universitetinin professoru **P.Fonten yazır**: «Avropanın integrasiyasına təsir göstərən başlıca amil kimi yerli, regional, Ümumavropa strukturları və federal hakimiyyətlərlə dialoq şəraitində hazırlanan əsas layihə çıxış edir» (21;c.484).

Qloballaşmanın müxtəlif xüsusiyyətlərini təsvir edən **V.Kuvaldin göstərir** ki, «qloballaşma insan fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açan böyük, nisbi olaraq eyni cinsli sayılan sosial məkanların yaranmasını stimullaşdırır. Bu, təqribən eyni inkişaf səviyyəsində olan bir neçə qonşu dövlətin ərazisini əhatə edir. Onların daxili həmcinsliyi dərəcəsi integrasiya istiqamətində səylərin hansı səviyyədə əsaslı olmasından asılıdır». V.Kuvaldin daha sonra müxtəlif tipli və fərqli intensivlik dərəcələrinə malik integrasiya proseslərinin stimullaşdırılmasını təhlil edərək təsdiqləyir ki, «yeni dünya nizamı bir çox cəhətdən aşağıdan yuxarıya doğru, tədricən daha güclü oyunçuların ətrafında kristallaşaraq inkişaf edir. Bu güc mərkəzlərinin əsasında daxili qarşılıqlı təsiri yüksək intensivliyi ilə fərqlənən böyük super regionlar dayanır. İntegrasiya səviyyəsindən asılı olaraq belə regionlar azad ticarət zonalarından konfederativ birləşmələrə qədər müxtəlif formaları qəbul edirlər» (55;s.91).

Bu istiqamətdə **M.Delyaqinin fikri isə bir qədər fərqlidir**. O, yazır: «Dünyəvi integrasiya təmayülünü qədim dünyada özünəməxsus şəkildə meydana çıxan hansısa təfəkkür obrazı, təsəvvürlər, ideya kimi, ideal şəkildə anlayaraq təfsir etsək, bu təmayül (müəyyən şərtlər daxilində) insanların universal düşüncəyə, öz tarixlərində zamanların əlaqəsinə inamını dirçəltmək qabiliyyətinə malikdir. Müəlliflərin əksəriyyəti integrasiya proseslərinin tarixin dərinliklərinə getdiyini heç də inkar etmirlər. Lakin onlar bu fikirdədirlər ki, qloballaşma sözün həqiqi mənasında yalnız bizim dövrümüzdə baş verə bilər. Bu prosesin dünyada inkişafın dominant qüvvəsinə çevrilməsi yeni imkanların, hər şeydən əvvəl kompüter texnologiyasının meydana çıxması zəminində ümumdünya informasiya və maliyyə məkanının yaranması ilə bağlıdır». (58)

Keçmişdə integrasiya prosesləri kəmiyyət əlamətlərinə söykənir, bununla yanaşı, dünyanın müxtəlifliyi prinsipini şübhə altına almırdı. Hazırda meydana çıxan hakim dövlət və hakim iqtisadiyyat yaratmaq iddiaları isə bu prosesi mənasız və məzmunuz edir. Göründüyü kimi, Avropanın birləşməsi ideyası öz kökləri ilə dərin keçmişə gedir. Müasir integrasiya təmayülləri öz başlanğıcını XX əsrdə İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı ilk illərdə baş verən hadisələrdən götürür. Bu mənada, **vahid Avropanın yaranması** sözsüz ki, XX əsrin ikinci yarısında baş verən geniş miqyaslı sosial proses kimi özünü göstərir. Bu prosesin tarixinin tədqiq edilməsinə, onun qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılmasına və nəticələrinin qiymətləndirilməsinə son illər yüzlərlə elmi əsərlər həsr edilmişdir. Buna baxmayaraq, müvafiq mövzular əvvəlki kimi öz aktuallığını saxlayır. Beləliklə, bu gün Avropa İttifaqının inkişafının bütün mərhələlərində onu müşayiət edən ziddiyyətlərin dəf olunduğunu, bu yolda meydana çıxan çətinliklərin isə yalnız tarixçilərin xatirələrində qaldığını söyləmək çətinidir. Əksinə, irəliyə doğru hər yeni addımda integrasiya prosesi daha kompleksli və mürəkkəb olur. Nəticədə bu proses elə dilemmalar doğurur ki, digər ölkələrin və xalqların təcrübəsi belə onların həllinə kömək edə bilmir. Çünki tarixdə müvafiq vəzifələrin qoyuluşu presedenti mövcud deyil. Məsələnin mahiyyəti heç də qloballaşma və ondan doğan integrasiyanın qədimdən bəri mövcud olması, yoxsa XXI əsrdə meydana çıxması ilə bağlı deyil. Burada onun tarixi köklərini müəyyənləşdirmək və niyə məhz müasir mərhələdə mövcud inkişafın zirvəsi kimi qəbul edilməsini anlamaq lazımdır.

Bununla bağlı tanınmış alim **P.Sıqankov** haqlı olaraq vurğulayır: «Son zamanlar müvafiq ədəbiyyatda «**əməkdaşlıq**» və «**integrasiya**» anlayışları daha tez-tez qarışıq salınır. Əgər dövlətlərərsə əməkdaşlıq suverenliklə məhdudlaşan çərçivədən uzağa getmirsə, bunun əksinə olaraq **integrasiya suverenliyin bir hissəsinin integrasiyaya uğrayan dövlətlərin «ümumi istifadə»sinə verilməsini nəzərdə tutur**. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz səbəblərə görə, integrasiya tamamilə əməkdaşlığın yuxarıda qeyd edilən təyinatına müncər edilir. Bir sıra müəlliflərin vurğuladığı kimi, sanki bu səbəbdən onunla ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, **dövlətlərarası əməkdaşlığın yüksək tipini ifadə edir**. Milli ədəbiyyatda integrasiya proseslərinin anlaşılması, dərk olunması Qərbi Avropa, eyni zamanda, Varşava müqaviləsi iştirakçısı olan ölkələrin əməkdaşlığı

nın təsisləşməsi, inkişafı ilə bağlı olmuş və əsasən problemin iqtisadi aspektlərinin müzakirəsi ilə məhdudlaşmışdır». (130; s.458)

Avropanın integrasiyasının reallığa çevrildiyi XX əsr tarixi Avropada vüsət alan birləşmə proseslərinə münasibətdə, bu proseslərin mümkün xarakteri barədə köhnə təsəvvürlərə zidd olaraq, iki əsas fərqi üzə çıxardı. Tədricən bəlli oldu ki, keçmişdə bir çox humanistlərin söylədiklərindən fərqli olaraq, uzunmüddətli milli dövlətçilik tarixinə malik olan Avropa dövlətləri qitənin federativ quruluşuna meyilli deyillər.

F.Honidek və R.Şirven bununla bağlı yazır: «İnteqrasiya eyni vaxtda proses və vəziyyətdir, özündə tənəzzülə uğramış beynəlxalq münasibətlərin əvəz olunması, dəyişməsi təmayülünü əks etdirir, müstəqil vahidlərdən, müəyyən sahələrdə və ya əsas baza vahidlərinin təsir dairəsinə aid olan bütün sahələrdə müvafiq qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik yeni, bu və ya digər dərəcədə geniş birlikləri əhatə edir. Fərdi şüur səviyyəsində integrasiya yeni birliyə münasibətdə loyallıq və bağlılıq doğurmağa yönəlmişdir, struktur səviyyəsində isə bu, onun hi-mayəsində və inkişafında iştirakı nəzərdə tutur» (130;s.459).

Son dövrlərdə Azərbaycanda da integrasiya prosesinin mahiyyətinin açılmasına həsr olunmuş ciddi tədqiqat işləri nəşr edilmişdir. Bunlara misal olaraq, professor **Ə.Həsənovun «Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti»** monoqrafiyasını göstərmək mümkündür. Burada müəllif Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında qarşılıqlı münasibətləri, integrasiya prosesləri ilə bağlı məsələləri də geniş şərh edir. Ə.Həsənov burada həmçinin «Yeni qonşuluq» konsepsiyasının da təhlilinə diqqət edir və ona xas olan dörd əsas cəhəti göstərir. Biz bu məsələni müvafiq olaraq istiqamətdə II fəslin 2-ci paragrafında daha ətraflı şəkildə şərh edəcəyik.

Professor X.Hüseynova “Azərbaycanda Avropa integrasiya prosesləri sistemində” monoqrafiyasında integrasiya prosesinin mahiyyətini izah edərkən bunları vurğulayır: «Bir sıra tədqiqatçılar iqtisadi integrasiya sahəsində əməkdaşlıq və beynəlmilləşmə anlayışlarını iki sinonim kimi işlədir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu iki anlayış arasında əhəmiyyətli fərq var» (22;s.35).

Bu baxımdan, tədqiqatçı **A.Bayramovun fikirləri də diqqəti cəkdir: «İnteqrasiya, ilk növbədə, özünəməxsus regional bütövlük prosesini əks etdirir. İqtisadi əməkdaşlıq isə coğrafi nöqtəyi-**

nəzərdən hər hansı regionun hüdudlarını əhatə edə bilməz. Bu proses dünya miqyasında müxtəlif ölkələr və regional qruplar çərçivəsində həyata keçirilir. Bununla yanaşı, əgər iqtisadi əməkdaşlıq regionun çərçivəsinə sığmırsa, onu gələcək integrasiyanın təməli kimi qəbul etmək mümkündür. İkincisi, əgər integrasiya prosesi yüksələn xətlə gedirsə, gələcəkdə bu istiqamətdə yeni layihələrə tələbat yaranacaq, iqtisadi əməkdaşlıq da uzun müddət sabit olacaq. Üçüncüsü, integrasiya iqtisadi və sosial səviyyəsinə, milli və ümumbəşəri dəyərlərə yanaşmasına görə kəskin fərqlənəyən dövlətlər arasında həyata keçirilirsə, onda belə ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq bu amillərdən asılı deyil. Dördüncüsü, əgər integrasiya prosesinin müəyyən mərhələlərində müxtəlif səviyyələrdə fəvqəladə hökumətlərin yaradılması tələbatı meydana çıxırsa, iqtisadi əməkdaşlıqda buna ehtiyac duyulmur... **İnteqrasiya iqtisadi, sosial və siyasi proseslərdə bazis və üstqurumu əhatə edən ictimai təzahürdür» (5;s.13-14).**

Avropanın müasir integrasiyasının erkən mərhələsinin mühüm təməli – 1926-cı ildə yaranmış, özündən sonra nəzərəcarpacaq izlər buraxmayan Avropa Ticarət və Gömrük İttifaqından 1951-ci ildə yaranan Avropa Gömrük Birliyinə və 1957-ci ilin Avropa İqtisadi Birliyinə qədər olan dövr sırf iqtisadi fəaliyyət sahəsinə aid edilir. Siyasi sahədə isə hətta ən dramatik məqamlarda belə məmnunluq doğuran nailiyyətlər əldə etmək mümkün olmamışdı. (Burada Fransa Milli Assambleyasının 1954-cü ildə European Defence Community Təşkilatının yaradılması barədə müqaviləni təsdiqləməkdən imtina etməsini xatırlamaq kifayətdir.) Beləliklə, təsərrüfat təyinatlı integrasiya II Dünya Müharibəsindən sonrakı onilliklər ərzində Avropa layihəsinin bütün inkişafını müəyyənləşdirirdi.

Beynəlxalq münasibətlərin vahid nəzəriyyəsinin yaradılmasına göstərilən səylər hər dəfə müxtəlif istiqamətlərdə müqavimətin güclənməsi ilə qarşılaşırdı. Maraqlıdır ki, bu ziddiyyət məhz belə nəzəriyyənin əsaslarının artıq yarandığı güman edilən vaxtlarda meydana çıxırdı. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra liberalizmin üstün mövqe qazandığı qısamüddətli dövrdə də belə olmuşdu. II Dünya Müharibəsi başladıqdan sonra isə liberalizm siyasi realizmlə qovuşmuşdu. Nəhayət, beynəlxalq münasibətlərin ümumi əsaslarını yaratmaq cəhdləri sırasında «Tarixin sonu» barədə mühakimələrin, eləcə də «III Dünya Müharibəsi»ndən (soyuq müharibədən) sonra

meydana çıxan «Sivilizasiyaların toqquşması» barədə mülahizələrin də yer aldığını söyləmək mümkündür.

Avropanın integrasiyasının ilkin mərhələsində meydana çıxan qanunauyğunluqlar fəvqəladə dərəcədə əhəmiyyətli. Bu qanunauyğunluqlar integrasiya prosesinin hazırda hansı çətinliklərlə üzləşdiyini və yaxın gələcəkdə hansı daha mürəkkəb problemlərlə qarşılaşa biləcəyini başa düşməkdə açar rolunu oynayır. Lakin müvafiq qanunauyğunluqlara müraciət etməmişdən öncə XX əsrin 1950-80-ci illərində Avropanın integrasiyası prosesinin əsaslarını, səbəblərini, buna təkan verən qüvvələri daha dəqiq müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Beləliklə, **coğrafi miqyasda birləşmə proseslərini integrasiyanın qlobal, regional, subregional səviyyələri baxımından fərqləndirirlər.** Eyni zamanda, integrasiyanın müxtəlif mərhələləri və ya pillələri mövcuddur. Bu, beynəlxalq plüralist sistem çərçivəsində qarşılıqlı asılılıqdan və ya sivil dövlətlər sistemində daxil olmaq cəhdlərindən vahid siyasi birliyin formalaşmasına qədər müxtəlif mərhələləri əhatə edir (130;s.459).

Integrasiya problemlərini daha çox tədqiq edən elmi cərəyanlar sırasında üç nəzəri istiqamət və ya üç elmi məktəb – funksionalizm (və neofunksionalizm), federalizm məktəbi və transmilli məktəb (və ya plüralist məktəb) daha çox diqqəti cəlb edir. «Funksionalizm» dövlətlərarası əməkdaşlıqda siyasi məqsədlərə nail olmağı – dövlətlərin daha böyük siyasi birlikdə integrasiyasını ölkələrin suverenliyinin tədricən məhdudlaşdırılmasında görür. Beləliklə, müəyyən pragmatizmlə yanaşı, integrasiya proseslərinin tədqiqinə funksional yanaşma nəzərəcarpacaq dərəcədə normativ məzmunla malikdir. Onun nümayəndələri sırasında Mitranı, Zorqib, Qonidek, Şarven və başqaları yuxarıda göstərilən ideyaları müdafiə edirlər.

Bununla yanaşı, təcrübə göstərir ki, funksionalizmin müddəalarının praktikada tətbiq edilməsi beynəlxalq birliyin həddən artıq mərkəzdən qaçmasına, müvafiq səylərin müəyyən dispersiya ilə özünü göstərməsinə gətirib çıxarır. **İkincisi**, real təcrübədə müəyyən edilmişdir ki, beynəlxalq integrasiyada funksional əməkdaşlıq heç də dərhal suverenliyin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarmır. **Üçüncüsü**, funksional əməkdaşlığın siyasi xarakterli tədbirlərlə möhkəmləndirilməsinə hər zaman ehtiyac duyulur. Göstərilən çatışmazlıqlar qismən **neofunksionalizm üçün də xa-**

rakterikdir. Onun nümayəndələri **E.Xaas, L.Lindberg** və başqaları bu ideyanı müdafiə edirlər. Onların fikrincə, **bu və ya digər sahədə əməkdaşlığa olan tələbat dəyər reaksiyasını doğurmaq qabiliyyətinə malikdir və iqtisadi, sosial və ya mədəni fəaliyyətin bu və ya digər sferasını əhatə edə bilər.** Öz növbəsində bütün bunlar altqurum səviyyəsində xüsusi ixtisaslaşdırılmış milli institutların yaradılması zərurətini doğura bilər. Bu onların koordinasiyası və beləliklə də, siyasi integrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün vacibdir. Neofunksionalistlər integrasiyanın müvəffəqiyyəti üçün struktur şəraitinin mövcudluğunu vacib sayırlar. Onların fikrincə, buna görə məhz müvafiq dövlətlər məsuliyyət daşıyırlar. (Məsələn, siyasi plüralizm, fikir müxtəlifliyi, konsensus və s.). (130;s.461).

Funksionalizm siyasi təsisatlara xüsusi diqqət yetirərək iqtisadi, sosial və digər prosesləri yanaşı olaraq məhsuldar hesab edir, federalizm isə daha irəli gedərək onları öz konsepsiyasının əsasına çevirir. A.Gtyuioni, A.Spinelli, K.Fridrix, C.Glezer, R.Natan və E.Xoffmanın ideyalarını öyrəndikdən sonra bu qonağa gəlmək mümkündür ki, federalizm müqavilə şəklində mərkəzləşmədən imtina, səlahiyyətlərin müxtəlif mərkəzlər arasında struktur cəhətdən müəyyən edilmiş dispersiya ilə bölünməsinə, qanuni səlahiyyətlərin konstitusiyaya təminatını ifadə edir. (106;s.42-44). Lakin ilkin başlanğıcda federalizm Avropa integrasiyasının konseptual təməlini təşkil etməmişdir. Əvvəlcə bu prosesin nəzəri olaraq, üç mümkün yolu göstərilirdi:

- daha ənənəvi integrasiya yolu dövlətlər arasında mövcud olan müxtəlif ittifaqlar və assosiasiyalar çərçivəsində həyata keçirilən əməkdaşlıqdır, bu halda dövlətlər müstəqil və suveren olaraq qalırlar;

- integrasiyanın daha cəsarətli yolu bir sıra mühüm istiqamətlərdə altqurum səviyyəsində vahid milli siyasi hakimiyyətin təsis edilməsini nəzərdə tutan federasiyadır;

- integrasiyanın daha orijinal forması ixtisaslaşmış təsisatlar səviyyəsində ümumi fəaliyyətə imkan verən funksional integrasiyadır.

Bu təmayülləri öyrənən **P.Herbert** göstərir ki, «Təcrübədə birinci yol zəruri və vacib, lakin çatışmazlıqlarla zəngin, ikinci yol isə, qeyri-mümkün idi. Bu səbəbdən integrasiya prosesi funksional modelə uyğun inkişaf yolu ilə getdi ki, bu da sadə əməkdaşlıq

çərçivəsindən kənara çıxmağa və mümkün federasiya üçün zəmin hazırlamağa imkan verir». (163;s.198).

Plüralist (transmilli) məktəb çərçivəsində integrasiya prosesi kommunikasiya şəbəkəsi termini ilə əhatə olunur. Bu, müəyyən mənada müvafiq məlumat və siqnallar göndərən, informasiya mübadiləsini həyata keçirən, müəyyən funksiyaların icrasını və müvafiq təcrübənin toplanılmasını nəzərdə tutan bir proses kimi başa düşülür. K.Doyç siyasi birliyin iki tipini göstərir:

1. Amalqam (qarışıq, qeyri-müəyyən),
2. Plüralist (fikir müxtəlifliyinə əsaslanan).

K.Doyçun fikrincə, birinci - amalqam birlik forması özündə əvvəllər sərbəst, müstəqil olan iki və ya daha çox nisbətən geniş birlik vahidinin cəmlənməsini nəzərdə tutur ki, bunlar da ümumi idarəetmənin müəyyən tipi ilə fərqlənilirlər. İkinci tip isə, integrasiyaya uğrayan vahidlərin siyasi sərbəstliyinin saxlanılmasını nəzərdə tutur. (130;s.464).

E.Xaas yuxarıda göstərilən konsepsiyaların qısa şərhini verərkən belə nəticə çıxarır ki, Avropa integrasiyasının plüralist modeli Amalqam modellə müqayisədə daha real gələcəyə malikdir. (193;s.125).

Avropanın integrasiyasının fundamental əsası kimi heç şübhəsiz ki, Avropa xalqlarının sosiomədəni yaxınlığı, olan tarixi taleyinin ümumiliyi çıxış edir. Orta əsrlər dövründən bəri Avropa özündə vahid mədəni birliyi əks etdirir ki, burada da birləşdirici amil kimi xristian dini, təhsilli təbəqələr üçün vərdişə çevrilən latın dili, ticarətin inkişafı, hətta bir sıra müəlliflərin vurğuladığı kimi (məsələn, xaç yürüşləri dövründə olduğu kimi), vahid hərbi siyasət yeritmək iddiası çıxış edir.

Daha sonra Avropa digər qitələrin xalqları üçün vahid mərkəzə çevrildi. İntibah dövrünə xas olan ideallar buradan bütün dünyaya yayıldı. Vətəndaş cəmiyyəti və şəxsi azadlıq, demokratik dövlət quruluşunun prinsipləri və insan hüquqlarına hörmət bu sırada mühüm ideyalardan sayılır. (185;s.133).

Öz unikal keyfiyyətinə görə, bütün dünya səviyyəsində etiraf olunan yeni dəyərlər və fikirlər məhz Avropada formalaşmış və tarixin yaradıcı qüvvəsinə çevrilmişdi. Bu nöqteyi-nəzərdən Avropa bəşəriyyət qarşısında vahid bütövlük kimi çıxış edir və bununla da

daxili bütövlük, həmrəylik üçün əlavə stimül əldə etmiş olur. (178;s.225).

Siyasi integrasiya halında son nəticədə müstəqil siyasi bütövlüyün yaradılmasından söhbət gedir ki, onun da müəyyən ərazi sərhədləri mövcuddur. Burada yaranmış siyasi birliyin dəqiq ərazi bağlılığının olmaması da mümkündür. Birinci halda adətən dövlətçiliyin formalaşması, federasiya və ya konfederasiya formasında milli birliyin yaranması özünü göstərir. Bununla yanaşı, **siyasi integrasiya müəyyən məkan ölçüsünə, xarici sərhədlərə malikdir və mahiyyət etibarı ilə qlobal deyil, regional xarakter daşıyır.** Integrasiya prosesi nəticəsində siyasi sərhədlərin integrasiya olunan məkan daxilində tədricən şəffaflaşması və ya aradan qaldırılması prosesi gedir.

Beləliklə, **regional integrasiya qloballaşmaya o cəhətdən təsir göstərir ki, bu prosesi beynəlmilləşmə (denasionalizasiya), daha dəqiq ifadə etsək, desuverinizasiya (fərdi dövlətçilik baxımından)** kimi başa düşmək mümkündür. Qloballaşmanın bu formada başa düşülməsi müvafiq ideali - dünya sistemi mənzərəsini dəyişir. Bəlli olduğu kimi, bu sistemə daxil olan dövlətlərin, millətlərin özünəməxsus ictimai və iqtisadi yönümləri vardır. Bununla yanaşı, integrasiya meyilləri çərçivəsində bəşəriyyəti, ümumi dəyərləri, iqtisadi, siyasi təsir sistemində artıq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Dünyanın bu yeni iqtisadi-siyasi mənzərəsi hər şeydən əvvəl tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Burada super regionların formalaşması məsələsi ön plana çıxır və belə bir sual yaranır ki, qapalı iqtisadi-ticarəti bloklarda dünyanın yeni təsərrüfat strukturuna bağlılıq və uyğunlaşma səviyyəsi nə dərəcədə adekvatdır. Hələlik açıq regionalizm ideyasının üstünlük təşkil etməsi daxili integrasiyaya təkan verir və bu da regionlar arasında əlaqələrin inkişafına gətirib çıxarır.

1990-cı illərin ortalarında regionlara və regionalizmə marağın artması fonunda Qərbi tədqiqatçıların bir sıra tədqiqat əsərləri meydana çıxdı. Onlar regionların və regionalizm prinsiplərinin qlobal iqtisadiyyatda rolunu artdığını bildirirlər. Məsələn, **yapon tədqiqatçısı Keniçi Ome** müvəffəqiyyətlə inkişaf edən regionlara münasibətdə **«regional dövlətlər»** terminini dövrüyəyə gətirmişdi. Bununla o, regionların qlobal dünya nizamında yeni çəkisini göstərirdi. (172;s.12)

Lakin bütün bunlar heç də Avropa integrasiyasını şərtləndirən aktual səbəblər deyildi. II Dünya Müharibəsindən dərhal sonra

başlayan birləşmə proseslərinin fəallaşması əslində mədəni olmaqdan daha çox siyasi xarakter daşıyırdı. Bu ideyanı **V.İnozemsev** inamlı şəkildə əsaslandırır. O, integrasiya proseslərində yaranan dilemmaları tədqiq edərkən bu qənaətə gəlmişdi ki, onlardan **birincisi iki müharibənin nəticələrinin fəlakət səviyyəsində qavranılması ilə bağlıdır**. Bu müharibə Avropada bütöv bir nəslin yer üzündən silinməsinə səbəb olmuşdu. Onun gəldiyi qənaət budur ki, Avropanın yenidən dirçəlməsi perspektivi ilə Almaniya və qitənin digər dövlətləri arasında yeni hərbi münaqişə perspektivi arasında ziddiyyət mövcuddur. **U.Çorçil** bununla bağlı yazırdı: «Fransa ilə Almaniya arasında minillik düşmənçiliyin aradan qaldırılması mənim üçün başlıca vəzifə sayılır; yalnız qalları və teflonları iqtisadi, sosial və əxlaqi münasibətlərdə həddən artıq sıx bir-birinə bağlamaqla yeni toqquşmanın baş verməsini istisna etmək və keçmiş antaqonizmləri qarşılıqlı asılılıq və çiçəklənmə ilə susdurmaqla Avropa ayaq üstə dura bilər». (148;s.26)

Dünya miqyasında Avropa dövlətlərinin mövqelərinin iddiasız şəkildə zəifləməsinin ikinci həyati səbəbi **P.Jerverin** qeyd etdiyi kimi, aşağıdakı amillərlə bağlıdır: «Avropanın birləşməsinə təkan verən amillərdən biri ətraf dünyaya münasibətdə zəifliyin etiraf edilməsidir... Avropa xaricdən təhlükə hiss etdikdə Avropanın birləşməsi zərurətə çevrildi». (164;s.31).

Bununla yanaşı, tam müəyyənliklə etiraf etmək lazımdır ki, Avropa integrasiyasının köklü əsaslarından fərqli olaraq, bu regionun *sosiomədəni təbiəti* əhəmiyyətli dərəcədə onun siyasi həmrəyliyi təməli kimi çıxış edir. Bir sıra təhlilçilər bu yanaşmanı daha da inkişaf etdirirlər. Onlar güman edirlər ki, beləliklə, dünyanın yeni siyasi quruluşunun əsasları təkmilləşir. **U.Kuvaldin** təsdiqləyir ki, "onların təbirincə, super regionlar integrasiya istiqamətində – ümumi valyutası, iqtisadi nizamlaşma modeli, hüquqi təsisatları, idarəetmə strukturları, təhlükəsizlik sistemləri olan alt qurum səviyyəsində siyasi birliklərin yaranması yolunda irəliləyirlər.

Bu səbəbdən perspektivdə dövlətlərin olmasa belə, kvazidövlət təsisatlarının yaranmasından danışmaq mümkündür. Onların konkret formalarının necə olması - ittifaqlar, konfederasiyalar şəklində, yoxsa başqa bir formada təzahür etməsi elə də vacib deyil. (55;s.92).

Beləliklə, bu paraqrafı yekunlaşdırarkən, aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür. Biz Avropa İttifaqının integrasiyası konsepsiy-

asının qısa şərhini verərkən elə əsas məsələlərin nəzərdən keçirilməsi üzərində dayanmışıq ki, integrasiya konsepsiyasının öyrənilməsi zamanı onlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bütövlükdə bununla bağlı mövcud **konsepsiyaların üç qrupa – iqtisadi, sosial-siyasi və Avropa İttifaqının integrasiya ilə bağlı olan digər öhdəlikləri əhatə edən nəzəri modellərə ayırmaq mümkündür**. Burada Avropa siyasətçilərinin xüsusi diqqət göstərdikləri başlıca məqamları aşağıdakı şəkildə ayırmaq olar:

- genişlənmə prosesinin tarixi rolu;
- Avropa İttifaqının namizəd ölkələrin ittifaqın tələblərinə uyğunlaşmasına (adaptasiyasına) maliyyə yardımı;
- integrasiya meyarlarına cavab vermək üçün konkret ölkələrlə danışıqlar prosesinin müvəffəqiyyətləri və problemli məsələləri;
- eyni zamanda, integrasiya prosesinin başlıca mərhələlərinin müddəti.

İntegrasiya proseslərini öyrənən keçmiş Sovet məktəbi, hazırda MDB ölkələrinin tədqiqatçılarının fikirləri bu istiqamətdə aşağıdakı şəkildə ifadə edilə bilər:

- a) integrasiyanın mahiyyəti,
- b) integrasiyanı şortlondirən amillər,
- c) qloballaşmanın təsiri fonunda integrasiyanın adaptiv xüsusiyyətləri.

Bu paraqrafda biz həm də müvafiq problemə həsr olunmuş, Azərbaycanda reallaşdırılan tədqiqat işlərinin qısa təhlilini vermişik. Azərbaycan tədqiqatçıları ilk dəfə olaraq integrasiyanın tarixi, mahiyyəti, meyarları məsələlərini və Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın perspektivliliyini müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edirlər.

1.2. SSRİ və sosialist düşərgəsinin süqutundan sonra Avropa İttifaqının Avropa məkanında siyasəti

Müasir dünyada ümumi integrasiyanın mövcudluğu faktı proses və təzahür kimi şübhə doğurmur. Dünyaya göz açdığı gündən hər bir fərd özünə uyğun müvafiq olan digər fərdlərlə yaxınlaşmağa və qarşılıqlı bağlılığa səy göstərir. Bu, bəşəriyyətin vahid ideya və düşüncə məkanı yaratmağa yönələn tarixi səyləri ilə şərtlənir.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin yeni məkana transformasiyası fonunda «**qloballaşma**» və «**integrasiya**» (bu, bizim fikrimizdir - R.Q.) bəşəriyyət üçün keyfiyyətə yeni məna kəsb edir. 350 ildən çox mövcud olan Vestfal paradimasının süquta uğraması və «**Global kənd**» nəzəriyyəsinin qalib gəlməsi XXI əsrdə dövlətlərarası münasibətlər sisteminə tamamilə yeni baxışı əks etdirir. Bunun səbəbi yalnız bazar münasibətləri ilə şərtlənən integrasiya proseslərinin yüksək intensivliyi ilə deyil, həm də transmilli korporasiyalarla bağlıdır. (118;s.93).

Qeyd etmək lazımdır ki, regionların və qitələrin intensiv yaxınlaşmasının son mərhələsinin başlanğıcında, başqa sözlə, qloballaşma prosesində qarşılıqlı bağlılıq və bir-birini tamamlayan bir sıra amillər mühüm rol oynayır:

- Dünyanın siyasi və iqtisadi strukturunun dəyişməsi;
- Ötən əsrdən başlayaraq, dövlətlərin sərhədlərinin dəfələrlə dəyişməsi yeni müstəqil dövlətlərin yaranması;
- dünya hegemonluğu vektorunun transformasiyası,
- ötən əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyanın yeni dünya nizamının formalaşmasında əsas rolunun itirilməsi və s.
- XX əsrin sonunda SSRİ-nin süqutu, ABŞ-in mövqeyinin, rolunun güclənməsi, yeni siyasi və iqtisadi sisteminin yaranmasını şərtləndirir.

İntegrasiya prosesinin yaranmasında siyasi amillər həlledici rol oynamışdır. Lakin bu prosesdə köhnə sosialist düşürgəsinə aid olan Şərqi Avropa və keçmiş SSRİ ölkələrinin rolu daha əhəmiyyətlidir. SSRİ-nin dağılmasından və yeni müstəqil siyasi məkanlarının yaranmasından sonra liberal siyasi-iqtisadi ideyaların yayılması üçün real şərait meydana çıxdı. Bu da ümumdünya integrasiya proseslərinin güclənməsinə təkan verdi. İnzibati amirlik sisteminin iqtisadi plüralizm və azadlıqla əvəz olunması imkanı yarandı ki, bu da dövlətin ticarət və xidmət məsələlərində həlledici rolunu istisna edirdi. (36;s.26).

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində siyasi **elmə yeni anlayış** – «**demokratikləşmə dalgası**» anlayışı daxil oldu. **Bu anlayış ölkələrəarası məkanda demokratik birləşmə prosesinin müddətini əks etdirir.** S.Hantinqton təsdiqləyir ki, «**demokratikləşmə dalgası – qeyri-demokratik rejimdən demokratik rejimə müəyyən dövrdə baş verən keçidi əks etdirir.**

Bunun kəmiyyəti əks istiqamətdə keçidlərin kəmiyyətini hazırda əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir». (126;s.26).

Amerikalı politoloq **F.Şmitter dünyada baş verən global demokratikləşmə proseslərini dörd mərhələyə bölür:**

- **birinci** dalğa 1848-ci ildə baş verən üsyandan sonra başlayır;
- **ikincisi**, I Dünya Müharibəsindən sonra baş verib;
- **üçüncüsü** isə, II Dünya Müharibəsindən sonra reallaşmış;
- **dördüncüsü**, öz başlanğıcını 1974-cü ildə Portuqaliyada baş verən hərbi çevriliş dövründən götürür. (132; s.5).

Hazırda **müharibədən sonrakı** beynəlxalq quruluşun keyfiyyətə **fərqli iki mərhələsini** kifayət qədər fərqləndirmək mümkündür. Bu **mərhələlərdən biri «soyuq müharibə»** dövrü, digəri **müasir mərhələdir**. İkincinin baş verməsinə Sovet İttifaqında və Şərqi Avropa ölkələrində baş verən dəyişikliklər təkan vermişdir. Qərbi Avropa dövlətlərinin bazasında NATO-nun, Avropa Birliyinin və Avropa Şurasının yaranması vahid universal dəyərlər zəminində ortaq məkanın genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. XX əsrdə 40-cı illərin sonları 50-ci illərin əvvəllərində yaranan təşkilatlar əsasən «Kommunist dalgası»na qarşı bufer zona yaratmağı, demokratik ölkələrin sabit və təhlükəsiz məkanını formalaşdırmağı, bununla da hərbi-siyasi və iqtisadi sahələrdə, cyni zamanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı sıx əməkdaşlıq etməyi düşünürdülər.

Lakin belə bir sual yaranır: elə isə, «üçüncü demokratikləşmə dalgası»nın ikinci mərhələsinin qüvvətlənməsini şərtləndirən, onun əvvəlki Şərqi Avropaya, daha sonra postsovet məkanına nüfuz etməsini və demokratik rejimlərin həmrəyliyinə təsirini şərtləndirən nədir? **Akademik Ramiz Mehdiyev hesab edir ki, postsosialist məkanda demokratikləşmənin yeni mərhələsi** aşağıda göstərilən xoronoloji ardıcılıqla şərtləndirilən amillərlə bağlıdır:

- SSRİ-də baş verən durğunluq və tənəzzül, Afrika, Yaxın Şərq, Şərqi Avropa və nəhayət, Sovet respublikaları üzərində nəzarətin itirilməsi;
- Şərqi Avropa ölkələrinin inkişafı üçün Sovet İttifaqı tərəfindən təklif edilən iqtisadi inkişaf modelinin iqtisadi cazibədarlığının olmaması;
- ABŞ-la iqtisadi və hərbi-siyasi qarşıdurmanın güclənməsi;
- Katolik kilsəsinin avtoritar rejimlər və totalitar dövlətlərlə mübarizədə yeni strategiyası;

- Yeni məkanlara tələbat duyan qlobal maliyyə təsirinin başlaması;

- «Böyük yeddilik» ölkələrinin, Qərb blokunun iqtisadi rifah, əhəlinin inkişafının yaxşılaşdırılması ilə bağlı axtarışları;

- Vahid hərbi-siyasi aksiyaların reallaşdırılması üçün yeni əlverişli şəraitin yaradılması zərurəti;

- Dünya birliyinin bütün ölkələri üçün vahid siyasi imtiyazların vacibliyi;

- Təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bu istiqamətdə (sabitlik və təhlükəsizlik gözlənilməklə) yeni məkanların əhatə olunması zərurəti ilə bağlı Pax Americana zonasının genişlənməsi;

- Bipolyar dünya nizamından monosentrik dünya nizamına keçid. (103;s126-127)

Ümumilikdə **Ə.Həsənov və A.Abbasbəyli haqlı olaraq vurğulayırlar ki**, bu istiqamətdə açılan yeni imkanlar yalnız işin başlanğıcıdır. Hər şey bu imkandan maksimum istifadə etmək bacarığından asılıdır. (26;s.204)

Keçmiş sosialist ölkəsinə daxil olan ölkələrin Avropa İttifaqına qoşulması ilə bağlı danışıqlar hələ XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında başlamışdı. Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələrinin Avropa İttifaqına inteqrasiyası prosesini yüngülləşdirməkdən ötrü XX əsrin 90-cı illərində Brüssel bu istiqamətdə bir sıra inteqrasiya xarakterli proqramlar işləyib hazırlamışdı. Bu proqramlar müxtəlif istiqamətlər üzrə yeni ölkələrin tədrici inteqrasiyasını nəzərdə tutur və bilavasitə Avropa İttifaqına aid olan məsələləri əhatə edirdi. Brüssel eyni zamanda Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələrinin Avropa İttifaqı ilə və öz aralarında əməkdaşlığa səy göstərməsini alqışlayırdı. Burada Mərkəzi Avropa ölkələrinin öz xüsusi iqtisadi və siyasi birliklərini yaratmaq cəhdlərinə diqqət yetirmək gərəkdir. Bu, Qərblə ayrılıqda hər bir dövlətin istədiyindən fərqli olaraq daha səmərəli dialoq aparmağa imkan verə bilərdi.

Bununla yanaşı, o zaman Avropa məkanında baş verən dəyişikliklər köklü və dönməz xarakter daşıyırdı. Eyni zamanda, **«Dünya sosializm sistemi»** və **«Dünya sosialist birliyi»** tənəzzülə uğramışdı. **Lakin Y.Knyazevin** göstərdiyi kimi, «Şərqi Avropada yaranan ictimai quruluşu çox az cəhətdən sosialist xarakterli adlandırmaq mümkün idi». (217; s.18).

XXI əsrin əvvəllərində qloballaşmış dünyada inteqrasiya prosesləri fəallaşmağa başladı. Bu, müxtəlif regionları və dövlətlərarası münasibətlərin fərqli sahələrini əhatə edirdi. Bu

proseslərdə beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayırlar. Onlar dövlətlərin suveren hüquqlarının reallaşdırılması sahəsində əməkdaşlığa təsir göstərirlər. Avropa İttifaqı belə beynəlxalq, regional təşkilatlardan biri kimi çıxış edir. Avropa İttifaqının iqtisadi qüdrətinin və təsirinin sürətlə artması, onu müasir dünyada hadisələrin gedişini müəyyənləşdirən üç aparıcı qüvvədən birinə çevirmişdir. (214;s.91)

Bu haqda yazır: R.Burqer yazır: «Qərbi Avropa inteqrasiyasının müvəffəqiyyəti ilk başlanğıcdan əsasən Avropa Bazar Birliyinin yaranması ilə bağlı əldə edilən müvəffəqiyyət idi. Bu çərçivədə müxtəlif mallar, xidmətlər, kapital və işçi qüvvəsi azad şəkildə yerini dəyişə bilərdi. Əvvəllər siyasi vasitə kimi nəzərdən keçirilən amillər münaqişələrin Avropa qitəsində lokallaşmasına yönəldildi. Bu, tədricən birliyin fəaliyyətinin əsas nəticəsinə çevrildi». (145;s.195)

Bununla bağlı R.Burqer **«Bazar Avropası»** barədə danışır. Onun fikrincə, **«Bazar Avropası» Avropa ölkələrinin burada iştirakı ilə bağlı ictimai müqaviləyə əsaslanır. Altmanın** sözlərinə görə, «Avropa Birliyini hər şeydən əvvəl xeyrixah, intizamlı vətəndaşların qrupuna bənzətmək mümkündür ki, burada onlar bir-birlərinə kömək və təsədüfdən təsədüfə (heç də həmişə yox) yoxsullara yardım edirlər. Burada hər bir üzvdən özünün ayrıca, daha yüksək gəlir əldə etməsi və sivil cəmiyyətin müəyyən minimal standartlarına riayət olunması gözlənilir. Bura proletarların yeri deyil». (145;s.188)

Belə yanaşma Avropa inteqrasiyasının siyasi və sosial həərəkətverici qüvvələrinin maraqlarını nəzərə almır. İqtisadi birliyin səmərəsi burada eyni istiqamətdə müəyyən sosial təsəvvürlər və dəyərlə bağlı bərabər iştirakla şərtlənir. Bu səbəbdən iqtisadi inteqrasiya onun Avropa vətəndaşlarının gözləmələrinə uyğun gəlib-gəlməməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Qlobal miqyasda Avropa İttifaqı ictimai inkişafın diqqəti cəkmək kimi çıxış edir. Bununla bağlı M.Albert yazır: «Avropa, demokratiya, bazar iqtisadiyyatı və sosial həmrəylik üçbucağında tarazlıq axtarır. Eyni zamanda, onun rəqibləri göz önündə bu üç əlamətdən yalnız ikisini görürlər. Amerika diqqətini demokratiyaya və bazara yönəlmişdir. Eyni zamanda, Asiya bazar münasibətləri sahəsində sosial həmrəyliyin və tərəqqinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Buna hətta lazım olduqda demokratiyanı qurban verməklə nail olur». (136;s.157). Belə olan surətdə əgər Amerika Birləşmiş Ştatları

sistemlərin rəqabəti şəraitində əsas diqqəti şəxsiyyət azadlığına və silahlanmaya yönəldirdisə, Avropa öklələri bilavasitə sosial dövlətçilik ənənəsinin yaradılması baxımından rəqabətə gədirdilər. Bu da müəyyən mənada Sovet sisteminin təqdim etdiyi sosializmə yaxın idi. (151;s.37).

Bundan əlavə, XX əsrin birinci yarısında Avropada kapitalist münasibətləri sistemini bürüyən dərin böhran göstərdi ki, sabitlik və davamlı inkişaf kapitalla əmək arasında sosial ziddiyyətləri həll etmədən mümkün deyil. Beləliklə, Avropa qitəsində uzun onilliklər ərzində ABŞ-a münasibətdə rəqabət qabiliyyətini saxlayan xüsusi kapitalizm tipi meydana gəldi. Bunun əsas əlaməti açıq şəkildə bəyan edilən sosial yönümlü dövlət quruculuğu idi. Bu, kapitalın böyük məsuliyyət sahəsinə cəlb edilməsində, müəssisələrin tərəfdaşlıq baxımından əhəmiyyətinin yüksəldilməsində, onların maliyyələşdirilməsində bankların rolunun artırılmasında göstərdi.

Ənənəvi Avropa özünəməxsusluğunu nəzərə alan M.Albert buna münasibətdə «**Reyn kapitalizmi**» barədə danışdı ki, bu kapitalizm anqlasakson kapitalizmi ilə rəqabət müvəffəqiyyətlə tab gətirirdi.

Bu baxımdan Avropa parlamenti tərəfindən 2003-cü ilin iyununda təklif olunan Avropa Konstitusiyası layihəsi sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı və kəskin azad rəqabət münasibətləri şəraitində xüsusi iqtisadi qaydaları müəyyənləşdirir. Konstitusiya layihəsinin «**İttifaqın məqsədləri**» adlanan bölməsinin ikinci abzasında göstərilir: «İttifaq öz vətəndaşlarına daxili sərhədlər nəzərə alınmadan azadlıq, təhlükəsizlik və hüquqlar məkanı, eləcə də azad və sağlam rəqabətli daxili bazar təklif edir». Bu müddəə üçüncü abzasda sosial xarakterli mühüm məqsədlərin göstərilməsi ilə daha da qüvvətləndirilir: «İttifaq balanslaşdırılmış iqtisadi inkişaf zəminində Avropanın uzunmüddətli inkişafını təmin etməyə, tam məşğulluğa və sosial tərəqqiyə yönəlmiş yüksək dərəcədə rəqabət qabiliyyətli və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı yaratmağa, eləcə də əhəmiyyətli dərəcədə ətraf mühitin qorunmasına və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına səy göstərir... O, sosial nizamsızlığa və ayrı-seçkiliyə qarşı çıxır» (159;s.18).

Alman politoloqu F.Şarpfa gürə vurğulayır ki, özünün müvəffəqiyyətli iqtisadi integrasiyası nəticəsində Avropa İttifaqı problemlə üzləşmişdir. O, bununla bağlı belə yazır: «Beləliklə, həqiqi hədəflərə sosial, mədəni və ya ekoloji dəyərlərin təmin olunması məqsədi ilə hansısa məhdudiyyətlərin qoyulması bu gün artıq milli

siyasətlə müəyyənləşdirilə bilməz. Əvəzində dövlətin sosial təminatı sahəsində demokratik zəmində müvafiq qanunların qəbul edilməsi baxımından bu və ya digər ölkələrdə mövcud olan qapalı rəqabət gətdikcə daha fəal şəkildə hər hansı «qoruyucular»dan məhrum olan Avropa təsərrüfat hüququ və azad rəqabət hüququ cərəyanının liberal qanadına nüfuz edəcək». (184;s.55)

Avropada **iqtisadi integrasiyanın** ardınca vahid **Avropa sosial dövlətinin** yaranmasına aparən sosial integrasiyanın baş verməli olduğu barədə yayılmış təsəvvürlər əsaslı problemlərə yol açır. Avropa İttifaqı daxilində məhz onun genişlənməsi nəticəsində böyük iqtisadi və sosial qarışıqlıq yaranmışdır ki, bu da yaxın onilliklər ərzində yalnız həcmcə kiçilə bilər. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqının məhz yüksək səviyyədə inkişaf etmiş üzv dövlətləri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən sosial yönümlü dövlət modellərinə malikdirlər. Bu səbəbdən orta müddətli perspektivdə müvafiq modellərin bir-birinə uyğunlaşdırılması, onların harmoniyasının təmin edilməsi qeyri-mümkün sayılır. Sosial sistemin müvafiq ölkələrin maraqlarına və prioritetlərinə söykənən Skandinaviya, Britaniya və ya alman modeli onları vahid Avropa məxrəcə gətirməyə imkan vermir.

Beləliklə, Avropa İttifaqının inkişafı zəminində belə bir dilemma meydana çıxır: sosial yönümlü dövlətin sonrakı mövcudiyyəti Milli çərçivədə mümkün deyil və həyata keçirilə bilməz. Yaranmış şəraitdən iki çıxış yolu mümkündür:

a) Avropanın neoliberal məktəbin nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi strategiyadan imtinası;

b) ayrıca, könüllülük əsasında seçilmiş dövlətlər arasında sosial siyasət sahəsində əməkdaşlığın fəallaşdırılması üçün olverişli şəraitin yaradılması.

Bununla yanaşı, Avropa ölkələrinin sərbəstliyi davamlı olaraq məhdudlaşmaqdadır. Hazırda Avropa yarımsisteminə bu və ya digər dövlətin siyasətini müvafiq siyasi meyllərin qarşılıqlı əlaqəsi, bu siyasətin aparıcı siyasi istiqamətin dinamikasına uyğun gəlməsi və onun Avropanın siyasi gündəminin vəziyyətinə adekvatlığı və ya qeyri-adekvatlığı baxımından nəzərdən keçirmək mümkündür.

Bu mənada, **Ümümavropa cərəyanının** müsbət dinamikasına çoxsaylı amillər təsir göstərmişdir. **Birincisi**, o zaman Avropa ölkələrinin əksəriyyətində xarici siyasət qurumlarının siyasi-psixoloji əhval-ruhiyyəsi Avropada bloklaşma siyasətinin davam edib-etməsinə laqeyd, biganə idi. Bu mənada, ATƏT 1970-ci

illərdə yaranan boşluğu aradan qaldıran mexanizm kimi hakimiyyətdə olan elitalara çox böyük təsir göstərdi. **İkincisi**, ATƏT 1990-cı illərin əvvəllərində Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin böyük əksəriyyəti, eyni zamanda, mütləq şəkildə keçmiş SSRİ-yə daxil olan bütün müttəfiq respublikalar üçün tam hüquqlu üzvlüyə malik olduqları və ya belə bir üzlük əldə edə biləcəkləri, ümumən qəbul olunan yeganə Avropa təşkilatı idi. Bundan əlavə, o zaman ATƏT-in rolu çox yüksək qiymətləndirilir və bu təşkilatın fəaliyyətində iştirak, xüsusən, süquta uğrayan SSRİ-nin tərkibində olan Pribaltika respublikaları üçün gənc suverenliyin leqitimləşməsi demək idi. **Üçüncüsü**, o zaman integrasiya və Avroatlantika təmayülləri Avrasiya miqyasında fəaliyyətə keçməyə hazır deyildi. **Dördüncüsü**, 1992-ci ilin yanvarında keçmiş SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikaları (daha öncə bu təşkilata qəbul edilmiş üç Pribaltika respublikası və 1992-ci ilin aprelində ATƏT-ə üzv qəbul edilən Gürcüstan istisna olunmaqla) öz sıralarına qəbul etməklə ATƏT Avropanın beynəlxalq siyasi regionunu coğrafi cəhətdən Mərkəzi Asiyaya doğru genişləndirilmiş oldu.

Demək olar ki, o zaman MDB ölkələrinin xarici məkanda fəallığı da bu prosesə sinxron şəkildə genişləndirdi. 1991-ci ildən 1993-cü ilin birinci yarısına qədər MDB ölkələrinin rəhbərliyi və gənc diplomatiyası beynəlxalq münasibətlərdə öz yerlərini, mövqelərini təyin etməyə müəyyənləşdirməyə çalışır, çox zaman Rusiyanın xarici siyasət kursunun izi ilə hərəkət edirdilər. Bu ölkələrin Avropa siyasətində isə ATƏT-in mövqeyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin 1993-cü ilin sonlarına doğru vəziyyət dəyişdi, onların qarşısında digər imkanlar və təmayüllər meydana çıxdı, NATO ilə əvvəlcə Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası mexanizmi, daha sonra «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı vasitəsilə qarşılıqlı təsir imkanı yarandı.

İnteqrasiyanın ilkin mərhələsi ilə bağlı «ümumavropa razılaşmasının» kuliminasiya nöqtəsi 1991-ci ilin 16 dekabr tarixində Macarıstan, Polşa və Çexoslovaksiya ilə assosativ üzlük barədə əldə edilmiş anlaşma oldu. Bu ilk dəfə Mərkəzi Şərqi Avropa ölkələrinə Avropa Birliyi çərçivəsində assosativ üzlük hüququ verirdi. 1992-ci ildə Maastrixt müqaviləsinin imzalanması ilə avropalılar bir tərəfdən iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması istiqamətində söylərinə qüvvətləndirmək barədə razılığa gəldilər, digər tərəfdən beynəlxalq münasibətlərdə yeni keyfiyyət xarakteristikasını nümayiş etdirmək imkanı qazandılar.

Avropa İttifaqı hazırda bu iki vəzifənin həllini balanslaşdırmağa çalışır. Xüsusən, 1993-cü ildə Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə imzalanan razılaşmanın qüvvəyə minməsi Avropa iqtisadi məkanının genişlənməsi üçün yeni imkanlar açdı. Bunun nəticəsində 1991-ci ilin 1 yanvar tarixində Avstriya, Finlandiya və İsveçrə Avropa İttifaqına daxil oldular.

Beləliklə, Avropanın integrasiya qruplaşması şimal və şərq istiqamətlərində Rusiyaya doğru yaxınlaşaraq genişlənməyə başladı. Finlandiyaya münasibətdə burada müəyyən simvolik əlamətləri müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Avropa İttifaqı bu ölkənin soyuq müharibə nəticəsində yaranan neytrallığını dəf etməyə və beləliklə, Rusiya ilə həmsərhəd olmağa müvəffəq olub.

1993-cü ilin iyununda Avropa İttifaqının Essensək sammitində qəbul olunmuş şərqə doğru genişlənmə ilə bağlı prinsipial qərarlar Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələrinə Avropa İttifaqına daxil olmaq imkanı yaratdı. Bunun nəticəsində 1993-cü il Avropa siyasətində Avropa İttifaqının yüksələn dinamikası ilə yadda qaldı. (100; s.56)

Bəs yaxın onilliklərdə bu nəhəng integrasiya qruplaşmasını dünyada nələr gözləyir?

XXI əsrin əvvəllərində Avropa İttifaqı bir-biri ilə bağlı olan 5 strateji çağırışla çıxış etdi. Bunlardan birincisi, Avropa İttifaqının xalis vahid bazara əsaslanma genişləndirilmiş ərazisinin yaradılması idi ki, bu da öz xüsusiyyətlərinə görə, milli (məsələn ABŞ-da mövcud olan bazar sistemi nümunəsində) və davamlı iqtisadi inkişafı təmin edə bilərdi. İkincisi, Avropa İttifaqı daxilində ənənəvi avropa dəyərlərinə əsaslanan siyasi sabitliyin və mədəni bütövlüyün qorunması idi. Üçüncü çağırış mövcud ittifaqın vahidliyinin qorunmasından və ya müxtəlif şəraitlərdə integrasiyanın səmərəli modelinin işlənilməsi hazırlanmasından ibarət idi. Dördüncü təmayül regional integrasiyanın ümumi ideologiyasının düşünülmüş hazırlanmasını nəzərdə tuturdu ki, bu da ilk növbədə, inkişafın və əməkdaşlığın iqtisadi sahəsindən qeyri-iqtisadi sahələrdə fəal əməkdaşlığa keçidi nəzərdə tutur. Bununla bağlı beşinci yönüm global siyasətdə Avropa İttifaqının yeni rolunun formalaşdırılmasıdır.

Yaxın müddətdə Avropa İttifaqının bərabər hüquqlu üzvləri olacaq Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri yəqin ki, birləşmiş avropanın Şərqlə bağlı siyasətinə nəzərə cəpəcaq təsir göstərəcəklər. Çünki, bu ölkələr şərq qonşuları ilə münasibətdə yəridilən siyasətlə bağlı özünəməxsus maraqlara və təcrübəyə

malikdirlər. Öz tarixi təcrübələrindən çıxış edən Avropa Birliyi üzvlüyünə namizəd dövlətlər bu istiqamətdə fərqli siyasət həyata keçirmişlər. Məsələn, rəsmi Rıqa və Tallin, Budapeşt və Praqaya münasibətdə minimal təmayüllər üstün şəkildə tətbiq edilən sayılırdı.

Şərqi Avropa ölkələrindən sovet qoşunlarının çıxarılması ilə enerji asılılığı və sovet ittifaqının şərqi avropada yaranan problemlər qərbi avropa ölkələrinin (və ya Avropa İttifaqının) şərq siyasəti üçün son 10 illiklər ərzində hər hansı ciddi əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Eyni zamanda, bir sıra ölkələr bütün şərq qonşuları yaxşı və nisbətən sabit münasibətlər qurmağa səy göstərirdilər. Belə müsbət təcrübəyə Slovakiya, ilk növbədə isə Polşa malikdir. Polşa Avropa Birliyinin artıq mövcud olan «**Şimal ölçməsi**» xarici siyasətinə münasibətdə «**şərq ölçməsi**» nümunəsinin qəbul edilməsi zərurəti təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Regional ideyaların reallaşmasından ötrü ilk növbədə «post-cold war policy» modelindən kooperativ modallığa keçid zəruridir. Son onilliklər ərzində Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin xarici siyasəti bir çox cəhətdən başlıca bir vəzifəyə –kommunist keçmişin təhdidindən xilas olmağa təminat verən uğurlu inkişaf təmayülünü qurmağa yönəlmişdir. Bu dövlətlərin çoxu artıq bu vəzifəni əsasən həll edib və təcrübə göstərir ki, belə yaşama özünü bir çox cəhətdən heç də doğrultmur. Bununla yanaşı, bir çox ölkələrdə xarici siyasət kursunda ətalətlilik hələ də özünü qoruyub saxlayır. Ətalətli mühit çərçivəsində isə kifayət qədər zəruri olan regional kooperativ təkan axtarıb tapmaq olduqca çətindir. (124; s.226)

Digər vacib amil MDB ölkələri ilə Avropa İttifaqının strateji tərəfdaşlığıdır. Burada Rusiya amilinin vacibliyini xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Bir çoxları bu nəhəng qonşu dövlətə münasibətdə dərin skeptisizm mövqeyindən yanaşırlar. Lakin getdikcə daha aydın görünür ki, demokratik, sabit, dərin kooperasiyaya malik Rusiyasız onun imkanları və ehtiyatları olmadan həqiqətən də uzunmüddətli regional və ümumavropa perspektivini qurmaq mümkün deyil. Avropa ittiqamətində potensial tərəfdaşlar kimi ilk növbədə, avropanın dövlətlərdaxili regionları çıxış etmişlər. Demokratik təsisatlaşma səviyyəsində, qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında öz dövlətlərinin daxili və xarici siyasətin əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bu regionlar birbaşa və dolayısı ilə ümumavropa əhəmiyyətli məsələlərin həllində də fəal iştirak edirlər.

Avropada baş verən regional proseslərin dinamikası xüsusən, təsisatlaşmanın inkişafı ilə müşayiət olunan regional və lokal səviyyələrdə üfüqi əlaqələrin möhkəmlənməsi təsisatlaşmadan kənar səviyyədə mövcud olan qarşılıqlı təsir formaları dövlətlər və regionlar arasında təmasların genişlənməsi, (Avropada mərkəzləşmə və əks mərkəzləşmə təmayülünün qüvvətlənməsi baxımından) genişlənmiş Avropanın vahid siyasi və iqtisadi məkanının formalaşmasında həlledici amil rolunu oynayır.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində regionların xarici iqtisadi, bir sıra hallarda xarici siyasi fəaliyyəti beynəlxalq münasibətlərin özünəməxsus seqmenti kimi milli və xarici tədqiqatçıların davamlı tədqiqat obyektini təşkil edir. Bununla yanaşı, ümumilikdə Avropa qitəsinə olan maraq daha böyükdür. Burada regional proseslər daha dinamik şəkildə inkişaf etmişdir. Subnasional (milli) aktorların qarşılıqlı təsiri isə fərqi təşəbbüslər çərçivəsini aşaraq avropanın integrasiyasının tərkib ünsürünə çevrilmişdir.

Bəlli olduğu kimi, Avropa qitəsində regional proseslərin fəallaşması 90-cı illərdə dövlətlərdaxili regionların və subnasional amillərin beynəlxalq məkana açıq çıxışı ilə müşayiət olunurdu. Bu, bir çox tədqiqatçılara formalarına görə rəngarəng olan regionalizm təzahürlərini Avropa qitəsinin soyuq müharibəsinin qurtarması ilə başlayan irimiqvash transformasiyası ilə müqayisə etməyə, eyni zamanda, global proseslərin, milli və regional həmrəylik çağırışlarına təkan verən keçmiş siyasi, iqtisadi və sosial təmayüllərin təhlil etməyə imkan verirdi.

1980-ci illərin ikinci yarısında Avropa regionlarının fəallığının yüksəlməsi bütövlükdə kompleks xarakterli amillərlə bağlı idi. Bir tərəfdən, II və III minilliklərin qovuşağında avropada inteqrasiya proseslərinin intensiv inkişafı, öz unikal xüsusiyyətlərini itirməkdən çəkinən avropa regionlarında narahatlıq doğurmaya bilməzdi. Bu regionlar ümumavropa siyasi, iqtisadi və mədəni məkanında qaynayıb qarışmaqdan ehtiyat edirdilər. Təcrübə göstərir ki, müvafiq narahatlıqlar əhəmiyyətli dərəcədə milli dövlətlərin sərhədlərində yerləşən regionlara aid idi. Müvafiq sərhədlər bir sıra hallarda mübahisə, rəqabət və fikir ayrılıqlarının, obyektiiv olduqda isə bu narahatlıq bir qədər də yüksəlirdi.

Digər tərəfdən, globalaşma proseslərinin çoxölçülü təsirini də qeyd etmək gərəkdir. Bu, Avropada inteqrasiya proseslərinin dinamikasına özünəməxsus şəkildə təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, global proseslərin təsiri avropanın regionlarının əhəmiyyətli dərəcə-

də möhkəmləndirdi, onların milli və alt-milli hakimiyyət qurumlarına münasibətlə rəqabət üstünlüklərini üzə çıxardı, sərhədlərərsə əlaqələrin inkişafı üçün yeni əsaslar yaratdı. Eyni zamanda, hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrində aktual daxili və xarici siyasət problemləri ilə bağlı qarşılıqlı fəaliyyətə maraq oyatdı.

Bu şəraiti təhlil edən **professor Əli Həsənov yazır**: «Avropanın inteqrasiyasının fərqləndirici xüsusiyyətləri sırasına onu aid etmək mümkündür ki, bütün iştirakçı dövlətlər bu prosesin reallaşmasında öz arzularına və təəssürlərinə uyğun olaraq iştirak edə bilirlər, dövlətlərin birgə inkişaf yolu isə yalnız inteqrayisa proseslərinin tədricən, mərhələli şəkildə həyata nüfuz etməsi kimi nəzərdən keçirilməlidir». (21;s.484)

Öz növbəsində Avropa regionlarının sərhədlərərsə əməkdaşlığına müvafiq şərait də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, milli dövlətlər, onların ardınca isə alt-milli qurumlar regionları artıq siyasi rəqib kimi görmür, əksinə, qarşılıqlı anlaşma ilə hakimiyyət səlahiyyətlərini bölüşməyə çalışırlar. Müvafiq təşəbbüslər artıq avropa iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlavə mənbənin axtarışına yönəlmiş səylər kimi qəbul olunmağa başlamışdır. Regionların özləri isə bilavasitə funksionallaşan səmərəli istehsal sistemini kimi qəbul olunur. Bu mənada, onlara inkişafın yeni məkanı və öz dövlətlərinin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini artıran inzibati coğrafi ərazi vahidi kimi baxılır. Mahiyyətinə görə, hazırda avropa dövlətlərinin sərhədlərərsə əməkdaşlığı Vahid Avropa Geoiqtisadi məkanının yaradılmasının mühüm mexanizmi kimi başa düşülür.

Nəhayət, inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi dərəcəsinə görə, Avropa qitəsinin davamlı inkişaf vəzifələri ön plana keçir. Bu, iqtisadiyyatda və sosial sahədə yaranan disproporsiyaları aradan qaldırmaq imkanı yaradır.

Avropa forumları uzunmüddətli müzakirələrin gedişində belə bir ümumi anlayışa əldə edilmişdir ki, davamlı inkişaf vəzifələrinin həyata keçirilməsi vahid sosial siyasət reallaşdırılmadan mümkün deyildir. Bu, eyni zamanda, məkan, ərazi vahidləri üzrə ətraf mühitin mühafizəsi, təhlükəsizlik, təhsil və nəqliyyat sahəsində razılaşdırılmış siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Beləliklə, dövlətlər regionların, bələdiyyə hakimiyyətlərinin, qeyri hökumət təşkilatlarının, vətəndaş forumlarının köməyi olmadan qarşıya qoyulan vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməzlər. Bu amilin dərk olunması dövlətlərlə regionlar arasında münasibətləri rəqabət

müstəvisindən qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq müstəvisinə keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Avropada regionlararası əməkdaşlığın 1980-ci ildə avropa (Madrid) çərçivə komissiyasında müəyyənləşdirilən ərazi icmalarının və hakimiyyətlərinin sərhədyanı əməkdaşlığı ilə bağlı hüquqi əsaslar eyni zamanda, 1981-ci ilin 15 oktyabrında Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin imzaladığı yerli idarəetmə ilə bağlı Avropa Xartiyasının müddəalarında möhkəmləndirilmişdir.

Avropa regionlarının müvafiq səylərinin praktik təzahürü **Avropa Regionları Assambleyasının və Avropanın Sərhədyanı Regionları Assosiasiyasının** və bu qəbildən olan digər təsisatların yaranmasına gətirib çıxardır. Onlardan **birincisi, 1985-ci ildə yaranıb** və bu hazırda özündə **25 regionu birləşdirir**. Burada başlıca hədəf regionların avropanın inteqrasiyası prosesində rolunu gücləndirməkdir. Özlərinin praktik fəaliyyətində onlar avropanın alt-milli təsisatlarına qarşılıqlı təsir göstərir və regionları onların maraqlarına toxunan və ya onlar üçün maraq doğuran qərar layihələri ilə tanış edirlər. **Avropanın Sərhədyanı Regionları Assosiasiyası** öz növbəsində sərhədyanı əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olur və Avropa İttifaqına və ya Avropa Şurasına üzv dövlətlərə aid **140 regionu** əhatə edir.

1983-cü ilin 20 mayında qəbul edilən Avropa Xartiyasında regional məkanda planlaşdırma Avropada regionların mövqeyinin gücləndirilməsində köməkçi amilə çevrildi və nəticədə regional təsisatların inteqrasiya proseslərində rolu fəal şəkildə etiraf edilməyə başladı. Bu sənəd ilk dəfə olaraq regionlararası və sərhədyanı layihələrə diqqəti cəmləndirir və regionların balanslaşdırılmış sosial-iqtisadi inkişafını təsnifatlaşdırırdı. Burada regional fərqlərin aradan qaldırılması, ümumavropa siyasətinin başlıca hədəflərindən biri kimi nəzərdə tutulurdu. Bununla yanaşı, regionların sərhədyanı əməkdaşlığının fərdi strategiyasının ümumavropa vəzifələri ilə uzlaşdırmaq zərurəti qeyd olunurdu.

Ümumavropa proseslərində regionların rolunun artırılmasında növbəti mərhələ **1991-ci ildə Avropa İttifaqında Regionlar Komitəsinin** yaradılması ilə başladı. Bu komitə Maastrixt müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq yaradılmışdı. Eyni zamanda, Avropa Şurası nəzdində **1994-cü ildə yaradılan Avropanın Regional və Yerli Hakimiyyətləri Konqresi** də bu prosesə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Regionlar Komitəsinə regional və yerli hakimiyyətlərdən 222 nümayəndə daxil oldu. Onlar öz ərazi vahidlərini Avropa İttifaqının müəyyən fəaliyyət istiqamətləri üzrə təmsil edirdilər. Son illər bu fəaliyyət istiqamətlərinin sırası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir. Təcrübə göstərir ki, regionlar üfüqi əlaqələrin inkişafında maksimum maraq göstərir, bununla da Avropa İttifaqı daxilində öz mövqelərini möhkəmləndirirlər. Belə strategiya Avropa İttifaqı daxilində «üçüncü səviyyədə siyasət» termini ilə ifadə olunmağa başlamışdır. Bu strategiyanın mahiyyəti yalnız qarşılıqlı təsirin struktur şəbəkəsinin yaradılmasından ibarət deyil, burada avropa regionları nazirlərinin 1992-ci ilin oktyabrında yaradılan daimi konfransı çərçivəsində regionlararası dialoqun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Əlavə olaraq, regionlar Avropa İttifaqı səviyyəsində qeyri formal lobbi qrupunu yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Eyni zamanda, Brüsseldə regionlara Avropa Şurası və Avropa Komissiyası ilə məşvərət xarakterli danışıqlar aparmağa imkan verən bir sıra nümayəndəliklər yaradılmışdır.

Nəhayət, regional qarşılıqlı təsirin daha maraqlı və perspektivli istiqaməti avropa regionlarının yaradılmasıdır. Avropa regionları dedikdə, adətən, integrasiya xarakterli regional birliklər nəzərdə tutulur. Bu, bir və bir neçə qonşu dövləti, bir neçə sərhədyanı regionları əhatə edə bilər. Bununla sərhədyanı zonaların, ayrı-ayrı ölkələrin və bütöv regionların iqtisadiyyatının inkişafına və onların gələcək iqtisadi, sosial integrasiyasına yol açılır. Bir qayda olaraq, avropa regionları hər hansı sərhədlərarası idarəetmə qurumları yaratmırlar. Bu baxımdan, onların əməkdaşlığı regional və bələdiyyə hakimiyyət qurumlarının möhkəmləndirilmiş səlahiyyətləri çərçivəsinə daxil deyil.

Avropa İttifaqının növbəti müvəffəqiyyəti əslində onun ən böyük problemini təşkil edir. Bu birlik hazırda elə yeni çağırışlarla üz-üzədir ki, indiki halda onlara cavab vermək iqtidarında deyil. Birincisi, ümumilikdə, Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi birliyin yaradılması ilə bağlı müvəffəqiyyətli siyasət hazırda bir sıra avropa dövlətlərinin sosial yönümü ilə ziddiyyət təşkil edir. İkincisi, üzvlərin sayının əvvəlcə 25, daha sonra isə 30 dövlətə qədər artırılması belə görünür ki, həqiqi, xalis integrasiya ilə bir araya sığmır. Üçüncüsü, keçmiş hərbi siyasəti bloklaşdırma arasında qarşıdurmanın bitməsi Avropa İttifaqının beynəlxalq məkanda sərbəst fəaliyyətinə şərait yaradır və bu səbəbdən onun siyasətində hansı məq-

sədlərin, metodların və təmayüllərin gözənilməsi ilə bağlı suallara təcili cavab axtarmaq zərurəti vardır.

Yuxarıda qeyd olunanlar arasında bir sıra yekun nəticələrə gəlmək və yaxın illər üçün bunları mümkün proqnozlar kimi təqdim etmək mümkündür:

- Avropa İttifaqının sonuncu genişlənməsi ümumilikdə genişlənmə prosesinin üçüncü mərhələsini tamamlayır;

- Fikrimizcə, artıq başlamış olan dördüncü mərhələ 1980-1990-cı illərdə müşahidə olunduğundan fərqli dinamika və məzmunla malik olacaq;

- Avropa İttifaqının söyləri ilk növbədə, «öz evində nizam-intizam yaratmağa» və xarici məkanda növbəti iki onillik ərzində möhkəmlənməyə yönəlməlidir;

- Konstitusiyanın qəbulundan sonra yaxın 5-10 il ərzində integrasiya təşəbbüsləri ilə bağlı davamlı fasilənin baş verməsini gözləmək mümkündür, eyni zamanda, 1970-ci illərdə olduğu kimi Avropa İttifaqı dərin struktur yenidənqurmasını həyata keçirməli olacaq ki, öz iqtisadiyyatını yeni inkişaf xəttinə çıxara bilsin. Bütün bunlar Avropa İttifaqının integrasiya strategiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

1.3. Avropa İttifaqı çərçivəsində integrasiyanın formalaşması tarixi: siyasət və inkişaf

Tarixən postsovet məkanı adlandırılan ərazi dünyəvi proseslərin inkişafını şərtləndirən ciddi geosiyasi dəyişikliklər sahəsi olmuşdur. Bu gün bu məkan özünün ənənəvi ideoloji mahiyyətini itirdikdən sonra Qərbi Avropanın siyasi və tarixi təcrübəsinin mənimsənilməsi yolunda irəliləyir. **Tədqiqatçı T.Əhmədova** bununla bağlı yazır: «Bu yolda heç də hər şey asan və hamar deyil. Taixi keçmişin nadir modelləri müvəffəqiyyət əldə etməkdən ötrü yeni mərhələyə transformasiya edilə və ya «köçürülə» bilər. Demək olar ki, bu yol hazırda bir çox cəhətdən unikaldir, perspektiv inkişaf baxımından isə hər bir keçmiş sovet respublikası özünəməxsus təkrarolunmaz inkişaf təcrübəsinə malikdir. Məhz bu səbəbdən müvafiq təcrübəni öyrənmək, onu tarixi retrospektivdə müqayisə etmək, eləcə də yaxın və uzaq gələcəyin proqnozlaşdırılan modelləri ilə tutuşdurmaq lazımdır. Hər bir postsovet respublikası öz müstəqil inkişafına necə dəyərlər, «ağ və rəqəd» deyil, əksinə, suverenliyin yeni siyasi halında başlamışdır. Eyni zamanda, bu suverenlik tarixi

olaraq həmin dövlətin ərazisində cəmləşən, formalaşan və miras qalan problemlərlə xarakterikdir. Bu, həmin dövlətin ərazisində yaşayan xalqın şüurunda və özünüdərk etməsində onun yaxın və uzaq qonşularla qarşılıqlı münasibətlərində də özünü göstərir». (37; s.279).

Qeyd etmək lazımdır ki, avropanın integrasiyası ümumilikdə avropa məkanının tarixi inkişafı boyunca özünəməxsus şəkildə hazırlanmış bir prosesdir. Lakin onun imkanlarının və arzulama dərəcəsinin dərk olması yalnız XIX əsrin ortalarında başlamış və o dövrdən bəri ənənəvi siyasi nəzəriyyənin çərçivəsində inkişaf etmişdir. Hələ 1848-ci ildə **Viktor Hüqo qeyd edirdi** ki, gələcəkdə insanlar iki böyük birliyin – ABŞ-ın və Avropa Birləşmiş Ştatlarının şahidi olacaqlar ki, onlar da iki okeanın sahilindən bir-birlərinə əl uzadacaqlar. (179; s.37). Bu andan başlayaraq, nəzəriyyəçilər avropanın birləşməsinə müzakirə edərək əksər hallarda hansısa nəhəng siyasi strukturun formalaşmasını təklif etmişlər. Bu sırada ilk növbədə, ABŞ nümunə model kimi başa düşülürdü. Maraqlıdır ki, bütün uğur və uğursuzlaqlarda eyni modelin nümunəsində tənqid və ya təqdir olunurdu.

Bundan əlavə, onu da qeyd etmək gərəkdir ki, bütün bu siyasi məqsədlər çətin ki, ənənəvi siyasi metodlarla həll oluna bilərdi. Məhz bu səbəbdən integrasiyaya doğru ilk addımlar bilavasitə iqtisadi sahədə atılmışdır. Onlar avropa ölkələrinin, hökumət və siyasi elitələr tərəfindən qəbul olunmuş və II Dünya Müharibəsindən sonrakı onilliklər ərzində integrasiya proseslərinin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etmişdir.

Praktiki olaraq, öz inkişafının istənilən mərhələsində avropa integrasiyası siyasətçilərin bu və ya digər təzahür və təmayüllərə reaksiyasından növbəti təkan götürüldü. Beləliklə, öz ölkələrinin təsərrüfatının bərpasına can atan və iqtisadi əlaqələri fəallaşdırmaq üçün çalışan **Fransa, Almaniya, İtaliya və Benilüks ölkələri 1957-ci ilin 25 may tarixində Romada bir sıra sazişlər imzaladılar**: avropa iqtisadi birliyinin yaranması haqqında müqavilə; Fransanın maraqları baxımından çıxış edən prezident **Şarl De Qol** isə 14 yanvar 1963-cü il tarixində Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmasına veto qoydu (175;s.67-68); Avropa İqtisadi Birliyinin ilk genişlənməsi çərçivəsində **1972-ci ildə Paris Deklarasiyası** qəbul olundu. Onun əsasında Avropa İttifaqının yaradılmasının əsas prinsipləri razılaşdırıldı. (154;s.67-68); bu məqsəd 1984-cü il 25-26 iyun tarixlərində Fontenbloda təsdiq olundu; **1992-ci ildə Avropa**

İqtisadi Birliyi ölkələrinin rəhbərləri tərəfindən Maastrixt müqaviləsi imzalandı. Lakinonun təsdiqlənməsinə (ratifikasiyasına) əksər avropalılar soyuq münasibət göstərdilər.

Nəhayət, həmrəylikdən uzaq bir şəraitdə Avropa İttifaqı ölkələrində vahid avropa valyutası yaradılaraq (1999-2002-ci illər) dövrüyyəyə buraxıldı (146; s. 107).

Akademik Ramiz Mehdiyev bununla bağlı haqlı olaraq vurğulayır: «İki dünya müharibəsi qədim dünyanın münasibətlərinə və onların həlli yollarına münasibəti dəyişdi. Əsrlər boyu knyazlıqlara, kiçik dövlətlərə və nəhəng imperiyalara bölünərək öz ərazisində uzunmüddətli qanlı və qəddar müharibələrlə qarşılaşan avropa müasir beynəlxalq münasibətlərdə sülh danışıqları prosesinin tərəfdarı rolunda çıxış edir. Təbii ki, bunun səbəbləri yalnız tarixi keçmişin dərsləri ilə deyil, həm də avropanın iqtisadi və sosial cəhətdən inkişafı ilə bağlıdır». (104; s.224)

Avropanın integrasiyası prosesinə iştirakçı dövlətlər tərəfindən təklif olunan yanaşmanın doğruluğunu şübhə altına almadan biz qeyd etmək istəyirik ki, o, siyasi himayə və müvafiq inkişaf imkanı olmadan reallaşa bilməzdi. Eyni zamanda, əgər bu integrasiya milli siyasi elitələrin suveren hüquqlarına təhlükə törətsəydi, onun reallaşması ilə bağlı hər hansı müzakirələr qeyri-mümkün olardı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi dairələrdə bu, daha çox üst qurumlar səviyyəsində, «yuxarıdan» idarə olunan proses kimi qiymətləndirilir.

İntegrasiyaya uğrayan vahidlərin sosiomədəni dəyərləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir; bununla bağlı davranışın nə dərəcədə gözlənilən olması ümumi maraqların yalnız məhdud sahəsini əhatə edir; burada siyasi elitələrin hökumətlərin və əhalinin müvafiq çağırışlarına adekvat reaksiyası tələb olunur. «Bundan əlavə, integrasiyanın müvəffəqiyyətinə birləşmə ideyasının intellektual dairələr və siyasi hərəkətlər tərəfindən qəbul edilməsi də təsir göstərir». (192; s.127)

Bununla yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, integrasiyanın siyasi metodlarının dominant təsiri sayəsində onun vəzifələri hələ ki, mahiyyət etibarilə iqtisadi olaraq qalır. XX əsrin 40-50-ci illərində hazırda Avropa İttifaqını təşkil edən məkanda mövcud olan ölkələr mürəkkəb və çətin dövrlərini yaşayırdılar. Öncə qeyd edildiyi kimi, bu ölkələrin iqtisadiyyatı II Dünya Müharibəsi nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə sıradan çıxmışdı.

1951-ci ildə Avropa Kömür İttifaqının yaranması (Parisdə), **1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinin yaranması** ilə bağlı müqavilənin imzalanması (Romada), 1973, 1981 və 1986-cı illərdə Avropa İqtisadi Birliyinin genişləndirilməsi, **1986-cı ildə Vahid Avropa Aktının** qəbul edilməsi – bütün bunlar müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmış layihələr kimi hər şeydən əvvəl Avropanı vahid təsərrüfat orqanizminə çevirməyə yönəlmişdi. Eyni zamanda, əmtəələrin, kapitalın, işçi qüvvəsinin hərəkəti, dövryyəsi yolunda süni maneələri aradan qaldırırdı. Avropa bazarını genişləndirir və avropa iqtisadiyyatını daha rəqabət qabiliyyətli edirdi. Lakin, qitənin bu iqtisadi həmrəyliyi eyni zamanda, siyasi integrasiyaya da yol açdı. Özlüyündə bu heç də vahid dövlətçiliyin formalaşdırılması və ya dəqiq avropa özünəməxsusluğunun meydana çıxması demək deyildi. Sözsüz ki, bütün bunlar heç də avropalıların özlərinin ayrıca millid dövlətlərlə eyniləşdirməkdən də uzaqlaşdırı bilməzdi və heç də buna yönəlməmişdi.

XX əsrin lap əvvəllərindən başlayaraq, təkcə lider dövlətlər deyil, bütövlükdə Qərbin özü kamil modernləşmənin birinci mərhələsinə qədəm qoymağa başladı. Modernləşmə prosesləri ümumilikdə demokratikləşmənin xarakterik nümunəsi kimi özünü göstərirdi. Bununla demokratikləşmənin, necə deyirlər, «ilk dalğası» yaranırdı. Bu, özündə dövlət təsisatlarının və onların funksionallaşmasının köklü şəkildə transformasiyasını ifadə edirdi. Belə ümumi yanaşmanı M.İlin də arqumentləşdirməyə və inkişaf etdirməyə çalışır. O, yazır: «Ümumilikdə dövlətçiliyin xarakteri və onun inkişafının ümumi təmayülləri XX əsrin birinci yarısında ciddi mərkəzləşməni və beynəlmilləşməni təcəssüm etdirirdi. Eyni zamanda, burada müasir (modern) qərb dövlətçiliyinin böyük, güclü dövlətlərin yaradılması formasında nisbətən kiçik və zəif dövlətlərə, xalqlara bu və ya digər dərəcədə təsir, nüfuz etmək cəhdləri də özünü qabarıq şəkildə göstərirdi». (79:s.18)

Başqa sözlə desək, 80-ci illərin sonuna qədər Avropanın inkişafının, integrasiyasının hər bir mərhələsi yeni nailiyyətlər üçün kifayət qədər imkanlar yaradan əhəmiyyətli dövrlər kimi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, bu mərhələlərdə qeyri-müəyyən xarakterli addımlara yer olmadığı aydın görünür. Öz növbəsində bu müddəə siyasi elitaların müvafiq prosesi tam şəkildə nizamlamaq və onun üzərində öz nəzarətini qoruyub saxlamaq qabiliyyətini formalaşdırırdı.

Lakin, 80-ci illərin ortalarında Avropa siyasətçiləri elə bir vəziyyətlə üzləşdilər ki, bir tərəfdən xalis iqtisadi integrasiya praktiki olaraq başa çatmışdı, digər tərəfdən isə ölkələrin siyasi həmrəyliyi yeni vəzifələrə münasibətdə nəzərəcarpacaq dərəcədə qeyri adekvat görünürdü. Bu, Sovet İttifaqının dağılması və soyuq müharibənin başa çatması şəraitində xarakterik əlamət idi. Bu, artıq Şərqi Avropa ölkələrində demokratik dəyişikliklərə və yeni təsisatlaşmaya gətirib çıxaran «ikinci dalğa» sayıla bilərdi. Bu mərhələdə həyata keçirilən tədbirlər zəruri, qaçılmaz olmaqla yanaşı, daha mürəkkəb ziddiyyətləri üzə çıxardı ki, bu da bu gün formalaşmaqda olan vahid avropanın üzləşdiyi başlıca problemlərdən sayılır. Tanınmış **Amerika politoloqu S.Hantinqtonun** təbiri ilə söyləsək, «demokratikləşmə dalğası - bu qeyri demokratik rejimlərdən demokratik rejimlərə müəyyən zaman ərzində baş verən keçidlər qrupudur, bu keçidlərin sayı əks istiqamətdə olan keçidlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. 80-ci illərin sonları Avropa Birliyi üçün ciddi sınaqlar dövrü oldu. Bununla bağlı **D.Dinan yazırdı**: «Avropa integrasiyasına skeptik münasibət o dövrdə həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi; Almaniyanın birləşməsi qitədə liderliyə iddia edə bilən ciddi qüvvənin meydana çıxmasına səbəb oldu». (155:s.21) **R.Pastorun fikri isə belədir**: «...SSRİ-nin süqutu və onun xələfləri sayılan ölkələrdə baş verən sürətli dəyişikliklər birləşmiş avropanın əvvəllər sabit və dəyişməz sayılan sərhədlərini dəyişdi». (181:s.13)

1979-cu ildə Avropa Parlamenti institusional (təsisatlaşmış) inkişafa yeni təkan verdi. **1984-cü ildə isə Avropa Parlamenti tərəfindən Avropa İttifaqı haqqında** müqavilə layihəsi (A.Spinelli tərəfindən işlənib hazırlanmışdır) qəbul edildi. Bu yolda vacib mərhələ **1985-ci ildə qəbul edilən vahid Avropa Aktı oldu**. O zaman Avropa İttifaqı hələ bir təşkilat kimi tam təsisatlaşmamışdı. Bu sənəd iki hissədən ibarətdir. Onun birinci hissəsi birliklərə, icmalara, ikinci hissəsi isə siyasi əməkdaşlığa həsr edilmişdir. Birinci mərhələdə 1990-cı ilin sonlarına doğru vahid bazarın yaradılması məqsədi önə çəkilir, ikinci mərhələdə isə təsisatlaşma 15 illik təcrübə və onun hüquqi öhdəliklərinin möhkəmləndirilməsi ilə məhdudlaşır.

İntegrasiya proseslərini təhlil edən **professor H.Hüseynova** yazır: «Maastrixt müqaviləsi məhz belə şəraitdə imzalanmışdı və Avropanın integrasiya ilə bağlı əldə edilən nəticələrin və onun yeni hədəflərinin müəyyənəşdirilməsini möhkəmlənməsinə yönəlmişdi;

bununla yanaşı, daha vacib vəzifələrdən biri, əgər belə söyləmək mümkündürsə, Avropa layihəsinin proyektinin özünün formatının dəyişməsi idi. Bununla ona daha aydın forma vermək, Avropanın birliyi, həmrəyliyi ideyasını vurğulayan və hər dəqiqə təsdiqləyən müəyyən simvolları yaratmaq olardı. Maastrixt müzakirələrində yaranan bu simvollar kimi hər şeydən əvvəl vahid Ümumavropa valyutası və Ümumavropa vətəndaşlığı prinsipi çıxış edir». (22;s.137)

Nəhayət, 1 noyabr 1993-cü il tarixində 2000-ci ildə 12 Avropa dövlətinin valyuta-iqtisadi və hərbi-siyasi ittifaqının formalaşmasını nəzərdə tutan Maastrixt razılaşması qüvvəyə mindi. Avropa Birliyi bununla öz adını dəyişdi və Avropa İttifaqı adlanmağa başladı. Eyni zamanda, 10 yeni Avropa təşkilatının valyuta institutunun, Avropolun, ətraf mühit problemləri ilə bağlı avropa agentliyinin və digər müvafiq qurumların yaradılması ilə bağlı qərar qəbul edildi. Bundan əlavə, uzunmüddətli ləngimələrdən **1995-ci il yanvarın 1-də Avstriya, İsveçrə, Norveç və Finlandiya Avropa İttifaqının sıralarına qəbul edildi.** sonra **1 fevral 1994-cü il tarixində 12 dövlətdən 8-i tərəfindən imzalanmış Şengen müqaviləsi qüvvəyə mindi.** Əlavə olaraq, kapitalın, əmtəənin və xidmətlərin mövcud ittifaq daxilində maneəsiz hərəkət imkanı nəzərdən keçirilir ki, bu da faktiki olaraq şəffaf sərhədlərin yaranması və ya sərhədlərdən imtina deməkdir. (130; s.463)

Lakin bütün bunlar təbii şəkildə əvvəlki prosesin müəyyən qədər geriləməsinə, iqtisadi hədəflərin ilk növbədə, siyasi metodlarla yönəldilməsinə gətirib çıxara bilərdi. Bu, istər-istəməz iqtisadi, sosial, siyasi və sosiopsixoloji dəyişiklikləri qaçılmaz edirdi.

Bəllidir ki, bu proseslər əvvəllər milli siyasi elitalar tərəfindən heç də lazımi şəkildə nizamlanmamışdır. Bizim **Ümumavropa vətəndaşlığının yaranmasına və formalaşmasına** xüsusi diqqət göstərməyimiz də məhz bu amillə əlaqədardır. Burada Avropa İttifaqının vahid valyuta - maliyyə sisteminin yaranması da nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Avropanın birləşməsi istiqamətində II Dünya Müharibəsindən sonra atılan addımlar müəkkəb və qarışıq bir mənzərə yaradır ki, bu da dünyanın bütün ekspertlərini prinsipial məqamlarda siyasi dalana dirəyir. Məsələn, bir-biri ilə bağlı olmayan, lakin eyni istiqamətdə fəaliyyət göstərən təşkilatlar – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, eyni zamanda, Qərbi Avropa İttifaqı Şimali Atlantika

İttifaqı (NATO) Avropa Şurası və Avropa İttifaqı məhz belə yaranmışdır. Bütün bu qurumların söyləri əslində Avropanın bu və ya digər istiqamətlərdə birləşməsinə yönəlmişdir, atom enerjisi üzrə **Avropa Komissiyasının və Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması** da deyilənlərə bilavasitə nümunə sayıla bilər. Bu təşkilatlarda üzvlərin sayı artıq siyasi mənsubiyyətinə görə Qərbi Avropa hüdudlarına aid edilən 10-dan 25-ə qədər üzv dövlətlər sırasında dəyişir.

Bu təşkilatları formal baxımdan – onların məqsədlərindən çıxış edərək üç əsas qrupa ayırmaq mümkündür:

- Birinci qrupa ilk növbədə, Transatlantika təşkilatları daxildir. Bu təşkilatlar Qərbi Avropa ilə ABŞ arasında II Dünya Müharibəsindən sonra yaranan sıx əlaqələr nəticəsində formalaşmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, **1948-ci ildə, müharibədən sonra ilk Avropa təşkilatının yaranmasının təşəbbüskarı məhz Amerika olmuşdur.** O zaman ABŞ-in dövlət katibi Corc Marşal Avropa ölkələrinin iqtisadi yenidənqurma ilə bağlı söylərini birləşdirməyə çağırmış və bu istiqamətdə Amerikanın köməyini vəd etmişdi. Bu proses tarixə **Marşal planı** kimi daxil oldu. O zaman **məqsəd Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatını yaratmaq** idi. Bir müddət sonra, 1960-cı ildə ABŞ və Kanada da bu birliyə daxil olduqdan sonra üzvlərin ümumi razılığı əsasında qurumun fəaliyyətini genişləndirmək və təşkilatın adını **İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı** olaraq dəyişmək qərara alındı. Burada üçüncü dünya ölkələrinə kömək məsələsi də prioritet kimi gündəmə gətirilmişdi. Təşkilatın yaradılmasının ardınca, **1949-cu ildə ABŞ, Kanada və Avropanın əksər ölkələrinin birgə hərbi paktının imzalanması nəticəsində NATO təşkilatı formalaşdırıldı.** Bu sırada yaradılan növbəti təşkilat isə **1954-cü ildə təşkil edilmiş,** Avropa ölkələri arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı möhkəmləndirməyə yönələn **Qərbi Avropa İttifaqı** oldu. Bu təşkilatın yaradılması Böyük Britaniya, Fransa, Belçika və Niderland arasında artıq mövcud olan Brüssel razılaşmasının genişlənməsinə gətirib çıxardı. Bu quruma Almaniya Federativ Respublikası, İtaliya, Portuqaliya, İspaniya və Yunanıstan da daxil oldular. Qərbi Avropa İttifaqı iştirakçı dövlətlərə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində sıx əməkdaşlıq təklif edir. Onların bu istiqamətdə söylərini birləşdirməyə çalışır, eyni zamanda, avropanın

Atlantika Alyansında mövqeyinin qüvvətlənməsini başlıca hədəf kimi görür;

- **İkinci qrup təşkilatların başlıca vəzifəsi** isə mümkün qədər daha çox ölkələri üzvlüyə cəlb etməkdən ibarətdir. Bu, onların fəaliyyətinin müəyyən limit üzərində qurulması deməkdir ki, bu da adi beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsindən uzağa getmir. Belə təşkilatlardan biri də **5 may 1949-cu ildə siyasi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan Avropa Şurasıdır**. Avropa Şurasının nizamnaməsində nə hər hansı federasiya və ya ittifaqın, nə də hər hansı milli suverenliyə müdaxilə cəhdinin dəyişdirilməsi vəzifəsi qarşıya qoyulmur. **Qərarların qəbulu bütövlükdə Nazirlər Kabinetinə aiddir**. Burada istənilən qərar üçün həmrəylik tələb olunur. Bu o deməkdir ki, istənilən ölkə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatında olduğu kimi, burada da müvafiq qərarlara veto qoya bilər. Bütün bunlarla yanaşı, **Avropa Şurasında Parlament Assambleyası mövcuddur**. Lakin onun rolu sırf məşvərətçi xarakter daşıyır və burada qəbul edilən qərarlar qanunvericilik qüvvəsinə malik deyildir. Parlament Assambleyasının başlıca vəzifəsi Nazirlər Kabinetinə tövsiyələr verməkdir. Bu səbəbdən istənilən tövsiyə yalnız bir səsə rədd edilə bilər. Çünki, Kabinet Assambleya qarşısında cavabdeh deyil. Digər tərəfdən, əgər təklif Nazirlər Kabinetini tərəfindən qəbul olunursa, o həm də Milli Parlament tərəfindən təsdiq olunmalıdır ki, qanuni qüvvəsinə alsın. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, **Avropa Şurası prinsip etibarilə parlamentlərarası əməkdaşlıq vasitəsi kimi çıxış edir**. Buna baxmayaraq, bu əməkdaşlıq modelinin avropanın birləşməsinə töhfəsi elə də böyük deyildir. Bu hədəflər spektrində Avropa ölkələri arasında yaranan sıx əlaqələr və onların iqtisadi və sosial nailiyyətlərinin artmasına Avropa Şurası çox müvəffəqiyyətlə təsir göstərir. Onun üzvlərinin sayı artıq 10-dan 25-ə qədər yüksəlmişdi. (Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Niderland, Lüksemburq, İtaliya, İrlandiya, Danimarka, Norveç, İsveç, Yunanıstan, Türkiyə, Almaniya Federativ Respublikası, Avstriya, Kipr, İsveçrə, Malta, İslandiya, Portuqaliya, İspaniya, Lixşteyn, Finlandiya, San-Marino, Macarıstan və Polşa) bilavasitə Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə iqtisadi, mədəni, sosial və hüquqi sahələrdə geniş spektrli konvensiyalar hazırlanıb. Onlardan daha mühüm və vacib sayılanı **1950-ci ilin 4 noyabr tarixində qəbul edilmiş əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə**

bağlı Avropa Konvensiyasıdır. Bu konvensiya yalnız insan hüquqları ilə bağlı minimum standartları möhkəmləndirməklə kifayətlənmir, həm də onların hüquqi müdafiəsi sisteminə nüfuz edir. Müvafiq hüquqi prinsiplər konvensiyaya qoşulan ölkələrdə məcburi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, konvensiyanın tətbiqi ilə bağlı insan hüquqları üzrə Avropa Komissiyası və insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi yaradılmışdır ki, onların da insan və hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində kifayət qədər səmərəli və uğurlu təsir mexanizmi mövcuddur;

- **Üçüncü qrup təşkilatlar sırasında isə kömür və polad birlikləri, atom enerjisi üzrə Avropa Komissiyası, Avropa İqtisadi Birliyi** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu üç təşkilat formal olaraq paralel şəkildə mövcuddur. Siyasi reallıqlar baxımından isə onlar vahid sistem kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Bu təşkilatların yaranması ümumilikdə, Avropa Birliyinin meydana gəlməsi kimi qeyd edilə bilər. Avropa Birliyinin digər beynəlxalq təsisatlarla müqayisədə başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun üzvləri daha möhkəm, davamlı təşkilatı və siyasi birliyin yaranmasından ötrü öz milli suverenliklərinin bir hissəsindən imtina etməli olmuşlar. Bu mənada **Avropa Birliyi 1 noyabr 1993-cü il tarixində Maastrixt sazişinin qüvvəyə minməsi ilə** yaranan Avropa İttifaqının qayəsini, nüvəsini təşkil edir. Biz bu məsələni irəlidə daha ətraflı şəkildə nəzərdən keçirəcəyik. II Dünya Müharibəsindən sonra Avropanın birləşməsi istiqamətində söylərin güclənməsi ona görə baş vermişdi ki, Avropada davamlı şəkildə özünü göstərən hərbi münaqişələrə, qan tökülməsinə və iztirablara son qoyulmasının başqa səmərəli yolu görünmürdü. Bu ideya özünü müxtəlif birliklərin və ittifaqların yaranması ilə bağlı müqavilələrdə göstərirdi. Belə müqavilələrdə sülhün qorunması və möhkəmləndirilməsi, iqtisadi rifahın təmin edilməsi, müvafiq ittifaqa daxil olan bütün vətəndaşların rifahının vahid daxili bazarın yaradılması vasitəsilə təmin olunması, siyasi ittifaqın yaradılması yollarının araşdırılması, eyni zamanda, ittifaq daxilində bütün sosial xarakterli proqramların təsirinin qüvvətləndirilməsi öz əksini tapırdı.

Avropanın integrasiyası iki fərqli yanaşmaya münasibətdə baş vermişdir. **Bunlardan biri – konfederalist, digəri – federalist yanaşmadır**. Əvvəlcə, konfederalist yanaşma belə bir mənanı ifadə edirdi ki, dövlətlər bir-birlərinin milli suverenliyinə xələl gətirmədən yaxın əməkdaşlıq etmək və ümumi maraqları qorumaq barədə razılığa gəlirlər. Burada hər hansı mərkəzləşdirilmiş dövlətin

yanarından söhbət gedə bilməzdi. Konfederasiyada birləşən dövlətlər isə öz milli strukturlarını və suverenliyi ümumi maraqlar nəzərə alınmaqla tam şəkildə qoruyub saxlayırdılar. Bu prinsiplər Avropa Şurasının və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının da təməlini təşkil edir.

Eyni prinsiplər Avropa İttifaqının ikinci və üçüncü mərhələdə formalaşmasının ümumi xarici siyasətin və təhlükəsizlik siyasətinin, eləcə də, daxili problemlər və ədalət mühakiməsi sahəsində əməkdaşlığın təməli sayılır. Bu sahələrdə Avropa İttifaqı qarşısında duran vəzifə ilk növbədə, dövlətlərarası əməkdaşlığa aid edilirdi.

Federalist yanaşmanın xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada iki millət arasında ziddiyyətləri və fərqləri aradan qaldırmaq əsas kimi götürülür. Avropa dövlətlərinin tarixi təcrübəsi sübut edir ki, milli suverenlik məsələsi bu baxımdan çox ağırlıq proses olmuşdur. Xüsusən, bir millətin digər millət üzərində hakim mövqeyinin təmin edildiyi ölkələrdə belə yaxınlaşma meyli əksər hallarda əks nəticə doğurmuşdur. Buna baxmayaraq, bəzi ölkələr çoxmillətli birlik naminə öz suverenliklərindən qismən imtina etməli olmuşlar. **Nəticədə Avropa Federasiyası** yaranmışdı ki, bu da ora daxil olan bütün xalqların taleyi üçün məsuliyyət daşıyır (bura daxil olan xalqların hər biri öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaqda davam edirlər) və onların gələcəyi ümumi liderlərin idarəçiliyinə etibar olunur.

Şübhəsiz ki, Avropa İttifaqı hazırkı şəraitdə federalist yanaşmanın məhsuludur. Lakin, bu federasiyanın ənənəvi federativ dövlət tipi formasından nəzərə cəpacaq fərqləri vardır. Bir çox əlamətlərinə görə, o, federasiyadan daha çox konfederasiyanı xatırladır. Lakin, bütövlükdə çoxpilləli Avropa strukturlarının şəffaf sərhədlərin ümumi maraqların mövcudluğu təhlükəsizlik məsələsində vahid siyasi xəttin yürüdülməsi konfederasiyadan daha çox mülayim federasiyanın əlamətləridir.

Burada ilkin vəzifə suverenlikdən hansı sahələrdə çoxmillətli birliyin ümumi maraqları naminə qismən imtina etməyin mümkünlüyünü müəyyənləşdirməkdən ibarə idi. Buna cavab olaraq üç qurum və ya birlik yaradıldı. Bu birliklər müvafiq təsis müqavilələrinə uyğun olaraq bir sıra özünəməxsus sahələri müəyyənləşdirdilər. Burada onlar həmin istiqamətlər üzrə suveren hakimiyyətin məqsədəuyğun olub-olmadığını yoxlayırdılar. Birlik və onun təsisatları heç də tam hakimiyyətə malik deyildilər. Sadəcə, birliyin hədəflərinə çatmaqdan ötrü çərçivə prinsiplərinin

formalaşdırmaqla kifayətlənirdilər. Başqa sözlə, onlar müəyyənləşdirilmiş limit həddində hakimiyyətə malik idilər və hazırda yalnız iştirakçı dövlətlər birliyin təsisçiləri kimi inteqrasiya yolu ilə bağlı nəzəri –praktiki məsələləri işləyib hazırlamışlar.

Bir çox geniş məsələlər dairəsi üzrə səlahiyyətlərin mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət strukturlarına təhvil verilməsi mahiyyət etibarilə heç də mərkəzləşmiş hakimiyyət strukturlarının dəyişməsinə gətirib çıxara bilməz. Birləşmiş Avropa o zaman qüvvətli ola bilər ki, ayrı-ayrı ölkələr regionlar və mədəniyyətlər sahəsində köklü fərqləri qoruyub saxlaya bilsin.

İştirakçı dövlətlər hələ də Avropa İttifaqının mövcudluğu ilə bağlı əsas qaydaları dəyişmək hüququnu qoruyub saxlayırlar. Nə qədər ki, bu hakimiyyət ittifaqa verilməyib, onun təbiətinin avropaya inteqrasiyasının mahiyyətini mövcud tərəqqini və müxtəlif xarakterli dəyişiklikləri müxtəlif razılaşmalar və müqavilələr vasitəsilə məhz iştirakçı dövlətlər müəyyənləşdirəcəklər. Burada əsas təməl sənədi kimi vahid Avropa Aktı və Avropa İttifaqı ilə bağlı müqavilə çıxış edir. Bu sənədlər müvafiq qərarların qəbul edilməsində hüquqi əsas rolunu oynayır.

Bundan əlavə, Avropa Birliyinə verilən səlahiyyətlər hələ də kifayət qədər məhduddur. Bu səbəbdən tez-tez elə şərait yaranır ki, birliyin təsisatları daxili məkanda xüsusi təsir mexanizminə malik olmurlar. Daha ciddi qərarların qəbul edilməsi birliyin təsisatları tərəfindən təklif edilə bilər, lakin bir qayda olaraq, bu qərarlar milli parlamentlər tərəfindən təsdiqlənmə /ratifikasiya/ proseduru keçməlidir. Bu da heç də həmişə gözlənilən müsbət nəticəni vermir, o mənada ki, birlik üçün həqiqətən çox vacib və zəruri olan bir çox qərarlar çox tez-tez milli parlamentlərin onları təsdiqləməməsi ucbatından qəbul olunmur. Retrospektiv yanaşma baxımından qiymətləndirdikdə, qeyd etmək mümkündür ki, Avropanın inteqrasiyası prosesi özünün bütün mərhələlərində müəyyən məqsədə malik olmuşdur. Burada **Vahid Avropanın** qurulması istiqamətində iştirakçı dövlətlərin hər bir müəyyən qədər öz töhfəsini vermişdir. Lakin, inteqrasiyanın dəqiq müəyyən edilmiş sabit modeli qəti birdəfəlik və konsensus əsasında tam şəkildə qəbul edilən sənədlərin, qərarların sayı müqayisədə nəzərəcəpacaq dərəcədə məhduddur. Bir sıra hallarda müvafiq müqavilə və qərarlar formal xarakter daşıyır, dəqiq hədəfləri müəyyənləşdirə bilmir. Bu, ümumilikdə Avropa inteqrasiyasının xarakterini müəyyənləşdirir. Fikrimizcə, onun bütün tarixi müvafiq yanaşmanın

həyat qabiliyyətliliyini təsdiqləyir. Bu da ondan ibarətdir ki, burada zərurət yarandıqda təşkilatın vəzifələrini müvafiq üsulları və onların həlli ilə bağlı müvafiq üsulları dəyişmək korrekte etmək mümkündür. Mövcud çatışmazlıqlara və ortaya çıxan ziddiyyətlərə baxmayaraq, əslində bu, məsələnin optimal həlli yoludur. Bizim fikrimizcə, burada əsas üstün cəhət ondan ibarətdir ki, istənilən halda müvafiq prosesi sürətləndirmək və ya integrasiya prosesini bir qədər ləngitmək imkanı qorunub saxlanır. Bu isə qeyri-müəyyənlik və bir vəzifənin həllindən digərinin reallaşdırılmasına keçidin mövcud olmadığı şəraitdə iştirakçıların şüurlu seçiminə əlverişli zəmin yaradır.

Bununla yanaşı, **tədqiqatçılar V.İnozemtsev və Y.Kuznetsov** sübut etməyə cəhd göstərmişlər ki, avropa integrasiya prosesində özünü göstərən problemlər məhz orada yaranır ki, ilk növbədə iqtisadi inkişaf tələbatlarının doğurduğu və avropalıların yaxınlığına əsaslanan təbii təmayüllər siyasi müqavimətlə qarşılaşır və ya siyasi ifadə tərzində tələb edir. Onların fikrincə, bu faktın özü iki müvafiq şəraitin mövcudluğunu təsdiqləyir. Birinci hal mahiyyət etibarilə aydın görünür. Avropa integrasiyası bilavasitə II Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonra başlayır. Burada başlıca məqsəd Qərbi Avropa dövlətləri və xalqlarının mədəni, sosial və iqtisadi yaxınlığının avropada potensial münafişələrin qarşısının alınması və avropa dövlətlərinin iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsindən ibarət idi. XX əsrin 50-ci illərində Avropanın tarixi taleyinin ümumiliyi ilə onun müxtəlif xalqlardan və dövlətlərdən ibarət əhalisinin əhval-ruhiyyəsi arasında nəzərəcarpacaq ziddiyyət mövcud idi. 90-cı illərin sonlarında isə bu ziddiyyət artıq demək olar ki, tam aradan qaldırılmışdı.

Müasir dünya nizamının tam açıqlığı və dinamikliyi ümumilikdə kiçik ölkələr üçün gözlənilməz əlavə «yüklemələr» yaradır. Nəticə etibarilə bu, ciddi siyasi – iqtisadi və sosial-mədəni böhranlara yol açır. Məhz belə vəziyyətdə bir çox ölkələr istəməz **qloballaşma dalğasının bilavasitə təsir dairəsinə** düşürlər. Bu **demokratikləşmə, modernləşmə və digər bu kimi açıq fəaliyyət təmayüllərində** özünü göstərir. Bu hallar xüsusən keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün xarakterikdir. Qeyd olunan sivilizasiya prosesləri keçid dövrünə aid olan ölkələrdə böhran şəraitini kifayət qədər mürəkkəbləşdirən və onun dəf olunmasını çətinləşdirə bilər. (119; s.44)

Bu gün **Avropa İttifaqı vətəndaşı** bütövlükdə ittifaqın hüddurları çərçivəsində istifadə edə biləcəyindən kifayət qədər çox hüquq və imkanlara malikdir. Bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, son yarım əsr ərzində integrasiya praktik olaraq **Avropa xalqlarının tədricən mədəni bütövlüyünə gətirib çıxarmışdır**.

Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, demokratikləşmə ilə bağlı çağırışda bütövlükdə vahid siyasi birləşmənin yaradılması yolunda həyata keçirilir. Avropa federalizmi tərəfdarları **R.Prodi və Y.Fişerin** vurğuladığı kimi çətin ki, avropalılar arasında bir tərəfdən Avropa İttifaqı təsisatlarının idarə edilməsinin daha cazibədar olması ideyası rəğbət doğursun. Belə ki, ümumi integrasiya meyllərinin qüvvətli olmasına baxmayaraq, avropa ölkələrində milli özünüifadə tərzində və milli dövlətçilik məsələləri kifayət qədər təsirli amil olaraq qalır. Bu səbəbdən **Foma Akvinski**nin **təbiri**ncə desək, avropa daxilində ümumi anlaşma yalnız heç də ümumi düşüncə ilə deyil, yalnız ümumi iradə hesabına formalaşdırıla bilər.

Bir çox təhlilçilər güman edirlər ki, bu istiqamətdə meydana çıxan ziddiyyətlər siyasi integrasiyanın daha çox avropa xalqlarının mədəni və sosial yaxınlaşması ilə baş verməli, bu prosesin önünə keçməməlidir. Çox ehtimal ki, bu, **R.Şumanın vurğuladığı kimi** uzunmüddətli bir proses ola bilər: «Avropa heç də sürətlə və ya vahid plana uyğun olaraq qurula bilməz. O, yalnız real həmrəyliyin təməlini təşkil edə biləcək ardıcıl sözlər hesabına qurula bilər». (188;s.14)

İkinci əlamət daha az özünü göstərsə də hər cəhətdən daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Avropa İttifaqı çərçivəsində xalqların və dövlətlərin birgə mövcudluğunun önəmli siyasi nəzəri formalarının keyfiyyətcə yeni hələ bəlli olmayan formaları meydana çıxır. Bu suveren hüquqların ümumiləşməsində fərdi məsuliyyətin artırılmasına qədər **vətəndaş cəmiyyətinin** müxtəlif prinsiplərinə əsaslanıb. Bu, heç də vətəndaş cəmiyyəti anlayışını klassik şəkildə başa düşülməsi demək deyil. Əksinə, hər şeydən əvvəl qitənin keçmiş barədə hansısa tarixi yaddaşın təzələnməsinə, dirçəldilməsinə söykənir. Bu tarixi yaddaş son yüzilliklərdə əldə olunan nailiyyətlərlə özünəməxsus şəkildə zənginləşmişdir. Bir çox tədqiqatçılar ehtimal edirlər ki/, Avropa Kömür və Polad İttifaqının yaranması ilə özünü göstərən ölkələrin suverenliyini məhdudlaşdırılması təmayülü davam edəcək və bu prosesin alternativini yoxdur. Bu məhdudlaşma heç də hipotetik olaraq alt-milli federativ dövlətin tələbatları ilə bağlı deyildir. Əksinə, daha çox

vahidliyin və müxtəlifliyin optimal şəkildə qovuşması ilə əlaqədardır. **Bu Avropa İttifaqının daha kompleks xarakterli siyasi təsisata çevirir və hələ ki, belə bir təşkilatın alternativ mövcud deyildir.** Başqa sözlə, bu təsisatlaşma insanların söyləri ilə yaradılmış və qarşıya qoyulan məqsədə müəyyən mənada nail olunmuşdur. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə qəbul edilən iqtisadi və siyasi qərarlar təkcə qitə ölkələrinin qarşılıqlı yaxınlaşma istiqamətində həyati tələbatlarına cavab verməklə kifayətlənmir. Hətta bir sıra hallarda onlara əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Fikrimizcə, avropa integrasiyasının üzləşdiyi problemlər sürətli həll variantından daha çox müvafiq yönümlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini ortaya çıxarır. (183;s.24)

Dövlətlərarası və dövlətlərustü təsisatlar və Avropa İttifaqına üzv olan üzv dövlətlərin hakimiyyət strukturları arasında **professor Əli Həsənovun vurğuladığı kimi** səlahiyyətlərin ciddi şəkildə bölünməsi həyata keçirilir. Əgər dövlət qurumlarının idarə edilməsi sahəsində kənd təsərrüfatı, ticarət, maliyyə kredit sistemi prioritet təşkil edirsə, regional elmi-texniki və sosial problemlər həm yerli, həm də dövlətlərarası təsisatlar kimi tənzimlənilir. Eyni zamanda, iqtisadiyyat, mədəniyyət məsələləri, bütövlükdə yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilir.

Ə.Həsənov **R.Fontenin müvafiq fikri ilə bağlı** öz rəyini belə bildirir: «Avropa üçün də ümumi olan idarəetmə təsisatının yaranması ideyası həm ayrıca ölkələrin rəsmi dairələri, həm də bütövlükdə bu ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən təklif edilmişdir. Bu təsisatlar sistemi özündə dövlətlərarası, dövlətlərustü dövlət qurumlarının, hər bir iştirakçı dövlət üçün məcbur olan qərarları ehtiva edir. Qəbul olunmuş bu qərarlar tövsiyə xarakteri daşıyır və onların həm icrasına, həm də nəticələrinə nəzarət həyata keçirilir». (21;s.485)

Avropanın milli valyutası olan yevronun dövriyyəyə buraxılması ilə yaranan problem ondan ibarətdir ki, avropanın vahid maliyyə sisteminin formalaşması iqtisadi və praktik münasibətlərdə daha mürəkkəb şəkildə özünü göstərir. Halbuki, bu məsələ ilə bağlı ciddi nəzəri problemlər mövcud deyildir. Avronun dövriyyəyə daxil edilməsi növbəti dəfə göstərdi ki, avropanın təsərrüfat vahidi kimi birləşməsi dərəcəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəkdir. Lakin burada ümumavropa təsisatlarına nəzarət imkanı cəmi 10 il əvvəl irəli sürülən ən cəsarətli fərziyyələri belə kölgədə qoyur. Ümumilikdə avroya keçid bu avropa ölkələrindən hər birinin

maliyyə sisteminə əvvəllər qarşılaşmadığı problemlər yaradır. Bizim fikrimizcə, hazırda iqtisadi islahatların mövcud tempini qoruyub saxlamaq meyindən bir qədər mühafizəkarlıqla yanaşmaq gərəkdir. Bu, Avropa İttifaqının avroya keçid nəticəsində yaranan bir sıra problemlərin mənəşəsindən qurtara bilər. Avropanın nəqd şəkildə dövriyyəyə buraxılması ilk növbədə, uzağa gedən siyasi hədəflərə yönəlmişdi. İndi isə istər-istəməz bu fantastik eksperimentin aşkar təzahürlərini gözləmək lazım gəlir.

Buna baxmayaraq, vahid valyutanın istifadə edilməsi fiskal və büdcə sisteminin olmaması şəraitində «nonsens» kimi görünür. Bu, istər-istəməz iqtisadiyyat barədə ənənəvi təsəvvürləri bir qədər alt-üst edir. Eyni zamanda, **Avropada vahid vətəndaşlıq məsələsi ilə** bağlı eksperimentlər də siyasi sahədə mövcud olan təsəvvürləri müəyyən mənada kölgədə qoyur. Nəzərə almaq lazımdır ki, **Ümumavropa Vətəndaşlığının** təsis edilməsindən fərqli olaraq avronun dövriyyəyə daxil edilməsi hər bir avropalı üçün hiss olunan amildir. Bu səbəbdən müvafiq layihənin uğursuzluğu çoxböhranlı nəticələrə səbəb ola bilər. Hesab edirik ki, alt-milli büdcə təsisatlarının yaradılmasına hələ ki, tələsmək lazım deyil. Bu, nə qədər düşünülmüş və özünü doğrultmuş olsa belə, indiki halda kifayət qədər riskli görünür.

İntegrasiyaya doğru yönəlmiş bir sıra ardıcıl addımları nəzərdən keçirək. Bunlar aşağıda göstərilən **üç əsas müddəaya** əsaslanır:

- **Birincisi**, bu, Avropanın öz zəif xüsusiyyətlərini bürüzə verməsi ilə bağlıdır. Münaqişələrin və müharibələrin ardınca qitənin dünyanın mərkəzi statusu itirilmiş oldu. Bu boşluğu iki yeni qüdrətli dövlət – ABŞ və Sovet İttifaqı tutdu. Onların hər biri ayrılıqda bölünmüş avropa dövlətləri ilə müqayisədə hərbi, siyasi və iqtisadi cəhətdən daha qüdrətli idi;

- **İkincisi**, hazırda avropalıları narahat edən ümumi problem hərbi münaqişələrin bir daha təkrarlanmamasıdır. İki dünya müharibəsindən doğan dəhşətli təcrübə nəticəsində avropa azı iki dəfə əsas döyüş meydanına çevrilmiş və qarşıdurmanın əsas iştirakçısına çevrilmişdir. Bu, hazırda Avropada baş verən siyasi hərəkətlərin leytmotivini təşkil edir. Maraqlıdır ki, bu müharibələrdən hər bir avropanın daxilində vətəndaş müharibəsi kimi başlamışdı;

- **Nəhayət**, sonuncu - üçüncü cəhət davamlı inkişaf edən, daha azad və daha ədalətli dünya yaratmağa yönələn səmimi söyləri

ifadə edir ki, bununla da beynəlxalq münasibətlər daha təkmil səviyyədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, biz avropanın integrasiyası məsələləri ilə bağlı iki başlıca problemi nəzərdən keçirdik. **Bu problemlər hər şeydən əvvəl tərcübədə daha iddialı birləşmə modellərinin həyata keçirilməsi səyləri nəticəsində meydana çıxıb** Bütün fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, əksər tədqiqatçıların ümumi rəyi belədir ki, bu, bilavasitə 90-cı illərdə Avropa İttifaqı ilə bağlı müqavilənin üç əsas müddəasının qüvvəyə minməsi ilə bağlıdır (bu müqavilə 1992-ci ildə imzalanıb). (82;s.11)

Yuxarıda söylənilənlərə qayıdaraq burada belə bir yekun nəticəyə gəlmək mümkündür:

- Artıq tərəfimizdən göstərilən dilemmalardan **birincisi**, bilavasitə **Ümumavropa Vətəndaşlığı** ilə bağlıdır ki, bu, ideya baxımından və nəzəri cəhətdən kifayət qədər mürəkkəb təzahür kimi təsəvvür olunur;

- Məhz bu dilemmanın təhlili Avropada postdövlət siyasi birliyinin və postmilli vətəndaşlığın formalaşması zərurəti barədə nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bu məqam Avropanın sonrakı inkişafında mümkün variantlardan biri kimi qiymətləndirilə və nəzərdən keçirilə bilər.

Bu gün siyasi təsisatların müvafiq inkişafını qəbul edən konkret formaları proqnozlaşdırmaq çətindir. Bu formalar adətən, Avropa Birliyinin beynəlxalq səhnədə prinsipial yeni mövqeyi baxımından düşünülür və ya siyasi nüfuzetmənin (ekspansiyanın) yeni mexanizmi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bunun nəticəsində ədalətli nümayəndəlik prinsipləri əsasında Avropa İttifaqına dövlətlərin könüllü şəkildə birləşməsi və nəhayət, tədrici təkamül səviyyəsində suverenliyin iyerarxiyasının formalaşması baş verir.

1.4. Qloballaşma və Avropa məkanının demokratikləşməsi: integrasiyası ilə bağlı Avropa İttifaqının nəzəriyyə və praktikası

Yüzliliklər ərzində Avropanın həmrəyliyi və vahidliyi həm siyasətçilərin, həm də filosofların böyük arzusu olmuşdur. Bəziləri bu birliyə müharibələr və qanlı döyüşlər vasitəsilə, digərləri isə avropa xalqlarının təbii dini və mədəni yaxınlığından çıxış edərək nail olmağa çalışmışlar. Bu yanaşmalar nə qədər fərqli görünsə də, prinsipial məqamlarda biri digərini müdafiə etmişdir. Son 400 il

ərzində **qloballaşma və integrasiya problemi Qərbdə** siyasi tədqiqatların və nəzəri müzakirələrin əsas mövzularından birinə çevrilmişdir. Bu problemlərə münasibətdə iki əsas yanaşma xüsusilə nəzərə çarpır. **Bir tərəfdən** integrasiya aspektində qloballaşma obektiv tarixi proses bəşəriyyətin təsərrüfat, siyasi və mədəni həyatının keyfiyyətə yeni mərhələsi kimi nəzərdən keçirilir. **Digər tərəfdən** isə bu məsələyə xarici siyasət və ideoloji məsələlərin həlli zəminində qloballaşmanın və integrasiyanın neoliberal forma və metodlarına istinad aid edilir. Gələcək dünya nizamı, xarakter və quruluşu birləşmədən daha çox sivilizasiyalar arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında iki əks qütbün təmsilçiləri – varlılar və yoxsullar, liberallar və mühafizəkarlar, fərdiyyətçilər və kollektivçilər, bərabərlik və qeyri-bərabərlik, yenilikçiliklə ənənəçilik arasında kəskin fərqlərin nə dərəcədə aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli dərəcədə asılı olacaq. (55;s.414)

Kanta görə, ümumilikdə insanlar arasında ziddiyyətlərə əsaslanan münasibətlər son nəticədə qaçılmaz şəkildə hüquqi cəmiyyətin qurulmasına gətirib çıxaracaq. Beləliklə, gələcəkdə dövlətlər arasında münasibətlər obedi olaraq harmonik (ahəngdar) şəkildə tənzimlənən dünya nizamı ilə təyin olunacaq. (85;s.103)

Dünyanın siyasi xəritəsində yeni dövlətlərin meydana çıxması sözsüz ki, suverenlik və bilavasitə dövlətçilik anlayışı siyasi təsisat kimi cazibədarlığını ifadə edir. Təhlükəsizliyin yeni qeyri-ənənəvi təhdidləri təkcə bir çox realist nəzəriyyələr üçün deyil, eyni zamanda liberalizm cərəyanının bir çox yeni nəzəri müddəaları üçün də çağırışlara çevrilmişdir. Onların əsasında bəşəriyyətin əxlaqi və siyasi həmrəyliyi, eyni zamanda insanların təbii hüquqlarının mühafizəsi ideyası dayanır. Bu səbəbdən demokratiya yeni siyasi və coğrafi məkanlarda bir qədər ölçətməz, lakin tədrici olaraq nail olunan başlıca hədəfdir. Bu hədəfə doğru səylər öz -özlüyündə elə nizamın yaradılmasını şərtləndirir ki, orada fərd təkcə formal deyil, həm də real olaraq ictimai rifahın tərkib hissəsinə çevrilir. **Demokratiya sənayeçiliyin inkişafını stimullaşdırır, liberalizm isə azad sahibkarlıq üçün əlverişli zəmin yaradır, xüsusi mülkiyyətin təhlükəsizliyini və toxunulmazlığını təmin edir**, fərdi, onun həyatına kənar müdaxilələrdən qoruyur, «privacy» (şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ) prinsipinin reallaşmasına xüsusi önəm verir. (104; s.88)

İqtisadi proseslərin **qloballaşması və plüralist demokratiya-nın yayılması** təkcə kooperativliyin beynəlxalq münasibətlərin prinsipi kimi bərqərar olması ilə deyil, həm də yeni problemlərin yaranması, toqquşmalar və münaqişələrlə müşayiət olunur. Öz nəzəriyyələrində bütün bunları nəzərə alan və ifadə edən **neoliberalizm** müəyyən mənada formal prinsiplərə üstünlük verən liberal-idealist paradigmadan həyati şəkildə fərqlənir. **Birincisi**, o, öz konseptual quruluşunun mərkəzinə təhlükəsizlik problemini çəkir, **ikincisi**, bu yanaşmada əsas diqqət iqtisadi problemlərə yönəldilir. **Üçüncüsü**, burada əxlaqi normalara xüsusi ağırlıq mərkəzi və hərəkətverici qüvvə kimi yanaşılır ki, bu da beynəlxalq siyasətdə nizamlayıcı əsaslardan və meyarlardan biri kimi dəyərləndirilir. **Nəhayət, dördüncüsü**, onun mövqeyi bir sıra hallarda neorealizmə daha yaxın görünür.

Liberalizm üçün hər zaman beynəlxalq münasibətlərin xarakterini və tövsiyyə şəklində əxlaqi və hüquqi normaların nizamlanmasına, eyni zamanda, bu məqsədlə göstərilən normaların qorunmasına yönəlmiş təsisatların sözləri xüsusi önəm kəsb edir. **Beləliklə, əsas üstünlük əxlaqi normalara verilir və əxlaqiliyin əsas meyarları kimi liberal demokratiya və insan hüquqları önə çəkilir.** Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, neorealizm dövlətdaxili münasibətlərə ənənəvi yanaşmaları davam etdirməklə kifayətlənmir, bir sıra hallarda hətta onları qüvvətləndirmiş olur. Bu halda ikinci mühüm əlamət kimi bir tərəfdən dünya sosisumu, digər tərəfdən hər bir fərdin digəri ilə müqayisəsi xarakterik xüsusiyyətdir. Başqa sözlə, **neoliberalizmdə fərdiyyətçiliklə ictimaiyyətçilik arasında** ənənəvi olaraq mövcud olan kəskin təzad həm nəzəri, həm də praktik tövsiyələr, eyni zamanda, konkret davranış formalaşdırılması ilə aradan qaldırılmağa çalışılır. (130;s.135)

M.Doylen vurğuladığı kimi, liberal paradigmada dövlətin, həm də ayrıca insan məqsədləri şəxsiyyət hüquqlarının müdafiəsi və təminatı istiqamətində irəliləyir. (156; s.117)

Bu baxımdan, **tədqiqatçı E.Pozdnyakovun** mülahizələri bir qədər gözənlənməz görünür. O, yazır: «İnteqrasiyanın zamanı artıq keçib. İndi dezinteqrasiya prosesləri başlayıb». (111; №2)

Həqiqətən də **hazırda dezinteqrasiya prosesi** təkcə keçmiş SSRİ ölkələri üçün deyil, artıq bölünmüş, müvafiq **tənəzzüldən**, böhrandan keçən keçmiş Çexoslovakiya və Yuqoslaviya üçün də

xarakterikdir. Bu gün aydın görünür ki, SSRİ-də baş verən dezinteqrasiya prosesləri bir sıra hallarda ifrat həddə çatır və ciddi gərginlik mənbəyinə çevrilir. Doğrudur, müxtəlif MDB ölkələrinin qarşılıqlı əməkdaşlıqda maraqlı olması da diqqəti çəkir. Eyni zamanda, bir qədər əvvəl bu ölkələr təsisatlaşma formaları baxımından bir-birindən nəzərəcarpacaq dərəcədə uzaqlaşmağa çalışırlar. Lakin, burada qeyd etmək lazımdır ki, **inteqrasiya proseslərində sosiomədəni amillər həlledici rol oynayır** və keçmiş sovet respublikalarının çoxunu bu gün MDB çetiri altında öz səylərini, əməkdaşlıqlarını dərinləşdirməsini şərtləndirən mühüm amillərdən biri də budur.

Qloballaşma şəraitində inteqrasiya prosesləri güclü dezinteqrasiya təmayülü ilə müşayiət olunur və hətta müəyyən hallarda bu təmayülün qüvvətlənməsinə yol açır. (134; s.18)

Bir sıra fransız tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, **regionlaşma proseslərinin əsas hədəflərindən biri ilk növbədə**, kəskin liberallaşmadan uzaqlaşmağa və vahid müasir superdövlətin - ABŞ-ın hegemonluğuna müqavimət göstərməyə yönəlmişdir. Bu, Avropada və Asiyada soyuq müharibədən sonra yaranan və davam edən proseslərin real məzmununu əks etdirir. (130.s.315)

Siyasi və iqtisadi maraqlar arasında qarşılıqlı əlaqə aşkar şəkildə özünü göstərdikdən sonra **Arvopanın iqtisadi cəhətdən genişlənməsi problemini** qloballaşma zəminində də təhlil etmək lazım gəlir. Bu, problemə müasir yanaşmanın tərkib hissəsidir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, məsələnin tarixi perspektivdə təhlili heç də onun müasir metodlarına tədqiqini istisna etmir. Burada problem həm də dünyada beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənmə miqyası çərçivəsində başa düşülür. Bu da həm siyasət, həm də mədəniyyət sahəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bunun ardınca, prosesin özünün hərtərəfli təsir imkanlarına görə, ilk növbədə, iqtisadi amillərlə müəyyənəşdirilir. Lakin, burada iqtisadi amillərin rolunu mütləqləşdirmək doğru deyildir. (Baxmayaraq ki, bu proses ilk növbədə, təsərrüfat sahəsində özünü göstərmişdir). **Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları istehsalın** və mübadilənin yeni üsul və vasitələri əməyin böyük məhsuldarlığına və yüksək diferensiallığına yol açır, müxtəlif sahələr və regionlar üzrə yüksək iqtisadi inkişaf templərinə təkan verir, eyni zamanda, **planlaşdırmaya ciddi zərurət yaradır.** Bu isə siyasətdə çox ciddi yeni çağırışlara səbəb olur. Bu prosese siyasi reaksiya ilk növbədə, adaptasiya və nizamlama cəhdi kimi

nəzərə çarpır. **Tetçerizm formasında neoliberal siyasət** bazar iqtisadiyyatına geniş miqyaslı uyğunlaşmanı (adaptasiyanı) həyata keçirməyə cəhd göstərmişdir. Nizamlama ilə bağlı olan adaptasiya cəhdləri Toni Bleyerin, Gerhart Şrederin sosial demokratik konsepsiyasında öz əksini tapır. Lakin, bu konsepsiyada daha çox bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşma prinsiplərinə əsaslanır. Mövcud diferensiasiya fonunda əslində belə bir müddəanı ifadə etmək də olar: **Avropanın integrasiyası prosesi öz mahiyyətinə və genişlənmə miqyasına görə, qloballaşma çağırışlarına cavabdır.** O, ölçüsünə görə, ikinci böyük daxili bazar yaradır. Müvafiq potensialın inkişafına təsir göstərir və Avropa İttifaqının dünya iqtisadiyyatı sahəsində güclü, qlobal oyunçuya çevirir.

Bu proses necə baş verir? Bunu anlamaqdan ötrü ilk növbədə, onun güclü neoliberal ünsürlərini dəyərləndirmək lazımdır. Öncə qeyd edildiyi kimi, bu ünsürlər özünü xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində inkişafın səmərəli iqtisadi və siyasi metodlarla stimullaşdırmasında göstərir. Burada xidmət sahəsinin əmək haqqı ilə bağlı əlavə xərclərin əhəmiyyətli şəkildə məhdudlaşdırılması, başqa sözlə, texnologiyanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə maliyyə vəsaitinin, məsrəflərin daha səmərəli artımını zəmin yaradılması başlıca hədəf kimi götürülür. Burada istər-istəməz sosial sistemin, həyat təminatı sisteminin və təhsilin gedində adekvat təzahürlər yaranır. Nəticədə, daxili tələbat bir qədər məhdudlaşır və dövlətin xəri xərcləri də əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür. (143. s.8)

Avropa İttifaqı tipli integrasiya modeli bununla bağlı global çağırışlara regional reaksiyanın forma və üsulu kimi dəyərləndirilə bilər. Eyni zamanda, burada onun subyektləri və obyektləri arasında transmilli idarəetmənin də genişlənməsi özünəməxsus metod kimi nəzərdən keçirilməlidir. **Avropa integrasiyası** kontekstində çoxpilləli idarəetmə istər-istəməz insanların gündəlik həyatına təsir göstərir. Nəticədə, bir təsisat kimi dövlətin transformasiyasının xarakteri və siyasi elmdə bununla bağlı yaranan formalaşan təsəvvürlər barədə mühakimələr yürütmək mümkündür. Bu səbəbdən **M.Yaxtenfuxs və B.Koler-Kol Avropa İttifaqında** idarəetmə təcrübəsini tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlirlər ki, bu proses son nəticədə integrasiyanın ümumi axarının səmərəsini artırmalıdır. Onlar xatırladırlar ki, burada söhbət siyasətin təkcə texnokpratik optimallaşdırılmasından deyil, həm də məhz siyasi nizamın məqsədyönlü olmasından gedir. (170. s.114)

İntegrasiya anlayışı geniş mənada müxtəlif əlamətlərə görə, dinamik və mürəkkəb xarakter daşıyan yeni birliyin yaranması kimi başa düşülür. Bu baxımdan, beynəlxalq əməkdaşlığın başlıca məqamı kimi **iqtisadi inteqrasiya ilə** sıx bağlı olan siyasi əməkdaşlıq özünü göstərir. Siyasi münasibətlər baxımından **beynəlxalq integrasiya** öz-özlüyündə əməkdaşlığın daha yüksək inkişaf etmiş formasını göstərir. **R.Braillard beynəlxalq inteqrasiyanın xarakterik** xüsusiyyətlərini fərqləndirir və onu iki və daha çox siyasi vahidin birləşməsi, ittifaqı kimi görür. (142; s.135)

Siyasi integrasiya halında söhbət ya müstəqil siyasi bütövlüyün yaranmasından gedir ki, bu halda onun dəqiq müəyyənləşdirilmiş ərazi sərhədləri mövcuddur, ya da bu elə bir siyasi birliyin yaradılmasıdır ki, onun ərazi həddlərinə ciddi bağlılığı yoxdur. **Birinci halda**, istər-istəməz dövlətçilik prinsiplərinin formalaşdırılması əhəmiyyət kəsb edir, bu halda milli birliklərin federasiya və ya konfederasiya halında birləşməsi özünü göstərir. **Beləliklə də**, siyasi integrasiya da məkan ölçüsünə və xarici sərhədlərə malik olub və məhz qlobal deyil, regional xarakter daşıyır. İntegrasiya prosesi nəticəsində integrasiya olunan məkan daxilində siyasi sərhədlərin tədricən şəffallaşması və ya aradan qaldırılması prosesi gedir, beləliklə, regional integrasiya qloballaşmaya o mənada təsir göstərir ki, sonuncunun sözün həqiqi mənasında denasionalizasiya, daha dəqiq söyləsək, desuenizasiya prosesi kimi anlamaq mümkündür. (Fərdi dövlətçilik baxımından). Bu proses ümumdünya siyasi məkanının mənzərəsini əks etdirən əlamətlərdən biri kimi özünü göstərir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə qloballaşma dünya sisteminin müəyyən ideal kimi qəbul edilən özünəməxsus mənzərəsi kimi başa düşülür. Burada həm iqtisadi, həm də ictimai meyillər xüsusi mözmun və məna kəsb edir.

Lakin, siyasi müqayisə fərli məqsədlərə malik ola, konkret ərazi bağlılığı olmadan da reallaşdırıla bilər. Bu halda biz bilavasitə **kommukativ integrasiyanın** təzahürü ilə qarşılaşmış oluruq. Bu, siyasi prosesin hərəkətverici qüvvəsi olan insanlar konkret olaraq üst və alt qurumlar səviyyəsində siyasi təsisatlar arasında baş verən və ümumi təsir, fəaliyyət mexanizminin yaranmasına gətirib çıxaran xalis **siyasi inteqrasiyadır.** Onun əsas prinsipləri **K.Döyç** tərəfindən (153;s.18) işlənilib hazırlanmışdır.

Dünyanın bölgüsünün məhz belə başa düşülməsi şəraitində dövlətlər və dövlət sərhədləri ciddi şəkildə vurğuladıqda böyük praktik əhəmiyyət kəsb etmir. Müvafiq siyasi birliyin iştirakçıları ilk

növbədə, ərazi və dövlətlər vasitəsilə deyil, əsasən, ümumi mədəni, formal və qeyri-formal normalar, adətlər, əxlaq və dəyərlərlə birləşirlər. Bütün bu dəyərlərə bağlılıq onların ümumiliyi iştirakçıların fərqləndirici xüsusiyyətini təşkil edir, tərəflər arasında yüksək səviyyədə etimad və qarşılıqlı anlaşma yaradır. Bu da onların hər birinin ümumi dəyərləri hiss və etiraf etməsinə səbəb olur. Siyasi mədəniyyətin yayılması və təkrar istehsalı belə birlikdə və ya cəmiyyətdə fərqli üsullarla baş verə bilər. Lakin burada ən **səmərəli üsullardan biri maraqlandırmaq və cəlb etməkdir**. Mütəxəssislərin fikrincə, integrasiyaya təsir göstərən şəxslər bu halda bilavasitə integrasiya davranışının təsisatlaşmış proses kimi qavrayırlar. Məhz bunun sayəsində onların integrasiya prosesinə adaptasiyası baş verir. Onlar bütövlükdə birliyin siyasi cəhətdən təkmilləşdirilməsində və inkişafında iştirakçı olurlar. (94; s.52-53)

Belə yanaşma **M.Haydiggerin təklif etdiyi** «cəlbədicilik iştirak» anlayışına uyğundur. Bu halda iştirakçı müvafiq mədəniyyət, həyat formasının daşıyıcısı və yaradıcısı kimi özünü hiss edir. (121; s.302)

Politoloqlar **Q.Bilinq və F. Depp** (Marburq məktəbi) dövlətçilik sisteminin belə dəyişməsinin bilavasitə bazar iqtisadiyyatı şəraiti ilə əlaqələndirərək yeni konstitusionalizm ideyasını irəli sürürlər. **Yeni təşkil olunmuş nizamlaşma mexanizmlərə, bazar mexanizmlərinə tabe olmaq onların fikrincə, rifah dövləti modelindən milli rəqabətqabiliyyətli dövlət modelinə keçidi ifadə edir** ki, bu da ilk növbədə inkişaf etmiş kapitalist ölkələri üçün xarakterikdir. Bu halda bazarların dinamik inkişafından da söhbət gedə bilər və belə şərtdə inflyasiyanın aradan qaldırılması, sabit mübadilə kurslarının mövcudluğu da mühüm şərt kimi qiymətləndirilir. Avropa Mərkəzi Bankının ciddi maliyyə siyasəti bu kursu bilavasitə lissabon strategiyasına uyğun olaraq həyata keçirir ki, bu da bilavasitə Avropanın elmi texnologiyalar əsasında dinamik inkişaf edən regiona çevrilməsini nəzərdə tutur. Təbii ki, ilk növbədə, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrə aid edilir. **Q.Bilinq və F.Deppin** təbii ki, Avropa İttifaqı heç də liberallaşmanın aləti kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Bu, Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin nizamlayıcı qüvvəsinin adekvat qiymətləndirilməməsinə gətirib çıxara bilər. Qərarların qəbulu proseduru və nizamlaşma mexanizmləri ilə bağlı ictimai fikir ayrılıqları bu istiqamətdə azad fəaliyyət yol açır. Beləliklə, müvafiq prosesi bütövlükdə tam

obeyktiv, hər hansı təsirdən kənar adlandırmaq mümkün deyildir. (141;s.513)

Lakin, problem ondadır ki, **rəqabət münasibətlərinin modernləşməsi** eyni zamanda, beynəlxalq liberallaşma tərəfindən göstərilən təzyiq milli nizamlayıcı mexanizmlərə, məsələn, əmək və tarif hüququnun tənzimlənməsi baxımından əhəmiyyətli təsir göstərir. Sonuncular ciddi təzyiqlə üzləşərək güclü şəkildə bazarın təsirinə düşürlər. Təbii ki, burada daxili siyasi potensialın təsiri ilə maraqlar çərçivəsində baş verən təsiri eyniləşdirmək mümkün deyil. Burada daha vacib olan odur ki, belə şəraitdə ictimai cəhətdən razılaşdırılmış strategiyanın qəbul edilməsi rəqabətə təsir və təzyiq göstərməsin. Əksinə, əmələ haqqı, sosial müdafiə və vergi məsələlərində inkişafa və tərəqqiyə yol açsın. Bu, məsələyə makroiqtisadi yanaşma tələb edir və maliyyə kredit siyasəti sahəsində təsisatlaşmış islahatlar zərurətini ortaya çıxarır ki, bu da valyuta kursunun birtərəfli qaydada həddindən artıq nizamlanmasından imtina deməkdir. Bu dəyişikliklər Avropa səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş maliyyə siyasətinin nə dərəcədə səmərəli olması ilə bağlı ciddi müzakirələrə yol açır.

Əgər söhbət nizamlaşma imkanlarının Avropa İttifaqının əlində cəmlənməsindən gedirsə, onda **Avropa ictimai modelinin iqtisadi bazasını** diqqətdə saxlamaq gərəkdir. Əgər problemə qloballaşma çağırışına cavab nöqtəyi-nəzərindən yanaşırsa, onda **Avropanın ictimai siyasətini önə çəkmək** gərəkdir. Avropa Konventi tərəfindən təklif olunmuş **Konstitusiyaya** layihəsi bu mənada, Avropa İttifaqında mövcud olan vəziyyəti əyani şəkildə əks etdirir.

Konstitusiyaya layihəsinin birinci hissəsində göstərilir ki, Avropa İttifaqı təhlükəsizlik, azadlıq təhlükəsizliyi və hüquqların təminatı ilə bağlı, eyni zamanda, daxili bazarın azad rəqabət şəraitində qüvvətlənməsi yolu ilə sülhü, ümumi dəyərləri və xalqların rifahını təmin etmək istəyir. **Bu məkan davamlı inkişaf üçün layiqli şərait yaratmalıdır** ki, bu da balanslaşdırılmış iqtisadi artıma rəqabət qabiliyyətli sosial bazar təsərrüfatına, eyni zamanda tam məşğulluğa, sosial tərəqqiyə və ətraf mühitin mühafizəsinə əsaslanmalıdır. Bununla da özündə iqtisadi şəüuru və sosial öhdəlikləri birləşdirən əsas məqsədlər müəyyənləşdirilir. (158; s.9)

Konstitusiyaya layihəsinin 3-cü hissəsinin iqtisadiyyat və valyuta siyasəti ilə bağlı əsas prinsiplərinin liberal bazar münasibətləri baxımından şərqin bu fonda kifayət qədər problemli

görünür. Beləliklə, **Konstitusiya layihəsində** Avropanın İnkişaf Konsepsiyasını şərtləndirən iki məntiq özünü göstərir. **Bir tərəfdən**, konkret siyasi fikir ayrılıqları üçün açıq məkan saxlanılır. Bununla bağlı tərəqqi kimi o hal başa düşülə bilər ki, Konstitusiya layihəsində sosial **tərəfdaşlığın vacibliyi və sosial dialoqa təsir göstərməyə hazırlıq** birmənalı şəkildə ifadə olunur.

Beləliklə, əslində nə etmək lazımdır? Tədqiqatçılar bu prosesləri təhlil edərkən **Avropa məkanının integrasiyasının neqativ (mənfi) və pozitiv (müsbət) meyillərini fərqləndirirlər**. Lakin, burada məsələyə xüsusi diqqət etmək gərəkdir. **Neqativ təmayüllü integrasiya** bazar prinsiplərinin daha geniş miqyasda öz təsdiqini tapması üçün bütün milli maneələrin və məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını təklif edir və hər hansı təsərrüfat modelinin öncədən müəyyənləşdirilməsini məqsəduyğun saymır. Ticarət məhdudiyyətlərinin götürülməsi ilə heç də müvafiq standartlar müəyyənləşdirilmir, bu isə həmin məhsulların gələcəkdə milli istehsalını tənzimləmək ehtimalını aradan qaldırır. Belə güman edilir ki, istənilən növ məhsul digər ölkələrdə birliyin bütün ərazisində azad şəkildə satıla bilər. **Mənfi integrasiya** bir sıra hallarda neoliberal ideologiyanın müddəalarına da istinad edir. Bu prinsiplərə görə, sosial ödəmələrin sayı məhdudlaşdırılmalı və dövlət azad bazar münasibətlərinin funksionallaşmasına müdaxilədən maksimum kənarlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı, **vətəndaşlıq formasında qorunub saxlanılan milli mənsubiyyət fərdi hüquqlar** uğrunda mübarizə ilə əvəz olunur ki, bu da milli vətəndaşlığın (eləcə də əsrlərə söykənən qan qohumluğunun) istisna hal kimi rədd edir. Bununla yanaşı, burada başqalarının hüquqlarına etiraz etmək, eyni zamanda, bu və ya digər amili daha etibarlı, inamlı şəkildə təqdim etmək imkanı da məhdudlaşdırılır.

Mənfi integrasiya çərçivəsində alt milli təsisatların rolu ondan ibarətdir ki, dövlətin regional bazarın formalaşmasına müdaxiləsinə imkan verilməməlidir. Bu isə bütün iqtisadi iştirakçılar üçün azad rəqabət şəraiti yaradır. Dövlətlər bu halda siyasi integrasiyasının amili kimi çıxış edirlər. Lakin, ümumi çoxpilləli regional siyasi sistemin qurulması isə həqiqətdə baş vermir.

Alt millilik prinsipi siyasi keyfiyyət kimi, milli dövlət qarşısında tamamlayıcı funksiyasını yerinə yetirir. Bu halda o, daxili siyasət məkanında baş verən proseslərə müdaxilə etmək imkanından məhrumdur, onun rolu ən yaxşı halda nəzarətçi və ya mülayim

hakim olmaqdan uzağa getmir. Əslində, **Ümumavropa valyutasının** yaranması bütövlükdə **iqtisadiyyat və valyuta ittifaqının** reallaşması integrasiyanın neqativ təzahürlərindən biri sayıla bilər. Çünki, vahid valyutanın Avropa modeli gerçəklikdə **Valyuta İttifaqının** iştirakçılarna assimetrik iqtisadi böhranlar şəraitində iqtisadi itkilərlə səmərəli mübarizə üsulu çəsmək imkanı vermir. Bu, iqtisadi təhlükə potensialı etibarilə ciddi problemdir. Çünki, iştirakçı dövlətlər belə şəraitdə adekvat və səmərəli mübadilə kursuna malik deyillər. Onlar yalnız fizikal vasitələrin istifadəsi ilə kifayətlənirlər. Lakin, öz mədəni fərqlərini və ksenofobiyanı qoruyub saxlamış fəhlə qüvvəsi isə çox çətin ki, Avropa daxilində əhəmiyyətli dərəcədə yerdəyişməyə meylli olsun. Bu isə o deməkdir ki, milli birliklər heç də gözlənilmədiyi kimi dəyişkən iqtisadi şəraitdə uyğunlaşaraq ümumi dəyərlər sistemini əxz etməyəcəklər. İstənilən halda bu məqam hələ ki, özünü göstərə bilməyib. (120; s.152)

Pozitiv integrasiya şəraitində isə iştirakçı dövlətlər daxili mexanizmlərini ümumi modelə uyğun olaraq reallaşdırmalıdırlar. Bu bir qədər yüksək məhdud çərçivədə düşünəlsə də, öz həllini daha çox alt milli siyasi qurumların qərarlarında tapır. Avropa İttifaqında pozitiv integrasiyanın nümunələrini məhz istehlakçıların hüquqlarının qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizlik şəraitinin təmin edilməsində tapmaq mümkündür. **Pozitiv integrasiya daha çox sosial xarakter daşıyır. Avropa İttifaqını pozitiv integrasiya baxımından qiymətləndirdikdə**, bu təşkilat ömtəələrə münasibətdə standartları müəyyənləşdirən istehsal, əmək şəraiti, ətraf mühitin mühafizəsi və bütün bunlardan çıxış edərək ictimai rifahı təmin edən yüksək instansiya kimi dəyərləndirilir. Əmək şəraitinin mühafizəsinin sosial tərəfləri ilə bağlı problemlərə diqqətin yönəldilməsi, eləcə də ətraf mühit, sağlamlıq, məşğulluq məsələlərinə diqqət yönəltməklə Avropa İttifaqı sosial və ictimai fəaliyyət sferasına əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etmiş olur. Əks halda, bu qəbildən olan bir çox problemlər demək olar ki, tamamilə diqqətdən kənar qala bilərdi. (187; s.36)

Avropada integrasiyanın müsbət və mənfi təmayüllərinin qovuşması özünün liberalizmin iki xəttinin meydana çıxmasında qabarıq şəkildə göstərir. **İqtisadi, xalis və ya neoliberalizm bazar münasibətlərini** önə çəkərək vurğulayır ki, demokratiya, sülh və fərdin hüquqlarına riayət edilməsi bilavasitə bazar iqtisadiyyatının müvəffəqiyyətli şəkildə funksionallaşmasından asılıdır.

Sosial liberallar isə əksin, insan hüquqlarını önə çəkirlər. Onlar bəşəriyyətin əsas tələbatlarının ödənilməsindən ötrü bazar münasibətlərinin funksionallaşmasına qoyulan məhdudiyyətləri mümkün sayırlar. Bu prosesi onların təbircə siyasi təsir vasitəsi ilə həyata keçirmək lazımdır ki, bu da bazar münasibətlərinə olan etimadsızlıqdan doğur.

Pozitiv integrasiya Avropa layihəsinin sosial –lideral hissəsi kimi qərarların qəbul edilməsi prosesində mühüm təsirə malikdir. Hökumət və ictimai strukturların müxtəlif səviyyələrində fərqli pillələrdə dayanan qurumlar bu qərarların qəbul edilməsində önəmli əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə, burada nə Avropa İttifaqının strukturları, nə də yerli qurumlar səviyyəsində təsir mexanizminin birtərəfli qaydada güclənməsi və ya qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinin monopoliyaya alınması mövcud deyil. Bu halda daxili siyasi qüvvələrin açıq şəkildə Avropa məkanına çıxışı da məhdudlaşdırılmır ki, bu da siyasi transmilliləşmənin təzahürü deməkdir. Eyni zamanda, milli aktorlar əvvəlki milli çərçivələrdən kənara çıxaraq daha böyük azadlıq əldə edirlər. İndi onlar Avropa məkanına sərbəst şəkildə çıxı, eləcə də, alt milli təsisatlara birbaşa müraciət edə bilirlər. **Avropa Məhkəməsi, Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyaları** məhz belə qurumlar sırasına daxildir. Beləliklə, onlar yəni strateji imkanlar əldə etmiş olurlar. Bu da onlardan cəsarət və təşəbbüskarlıq, müəyyən vərdişlərin mənimsənilməsi və peşəkar kvalifikasiya tələb edir. Əlbəttə, dövlətin himayəsinə və dövlət strukturlarının yardımına ümid etməklə passiv mövqe nümayiş etdirmək belə şəraitdə heç də uğurlu taktika deyil. Burada əlavə olaraq, bir sıra məqamları da dəqiqləşdirmək lazımdır. **Negativ ineqrasiya çərçivəsində** dövlət siyasi aktor kimi yalnız egoist maraqlara uyğun olaraq öz mənfəətinin təmin olunmasına çalışır. Burada siyasi təsisatlaşmanın nə dərəcədə dəyişməsi ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. **Pozitiv integrasiyada isə** Avropa səviyyəsində idarəçilik paralel şəkildə həyata keçirilir. Burada həm milli, həm də transmilli səviyyədə səlahiyyətlərin və maraqların səmərəli uzlaşdırılması nəzərdə tutulur. Dövlət isə artıq siyasi aktor kimi nəzərdən keçirilmir.

Pozitiv integrasiya Avropa idarəetməsinin təsərrüfat sferasında və digər sosial sahələrdə səmərəli şəkildə genişlənməsinə yol açır. Bu idarəetmə modeli həm də transmilli siyasi şəbəkələrin özünəməxsus idarəetmə formaları kimi genişlənməsini təmin edir. Siyasi qaydaların işlənməsi sahəsində ixtisaslaşma müvafiq aktorların

(siyasətçilərin, sahibkraların, ekoloqların, məmurların) qarşılıqlı təsirinə səbəb olur. Aydındır ki, şəbəkəli idarəetmə əslində qeyri-bərabər şəkildə inkişaf edir. Valyuta sahəsi, xarici siyasət, təhlükəsizlik siyasəti, daxili işlər və ədliyyə sahəsində əməkdaşlıq bu mənada şəbəkə idarəetməsinə nümunə sayıla bilər.

Avropa İttifaqının büdcəsi geniş miqyasda transmilli siyasi şəbəkələrin yaradılması üçün istifadə olunur. Müvafiq olaraq burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesin iştirakçıları öz fəaliyyətlərini reallaşdırmaq üçün maliyyə dəstəyi, yen ideyalar və təsirli siyasi instansiyalarda lobbiciliklə bağlı alternativ strategiyalar əldə edirlər. Şəbəkələr çıxılmaz vəziyyətlərdə problemlərin aradan qaldırılması üçün kommunikativ fəaliyyət imkanı yaradırlar. Onlar hətta məşvəətçi demokratiyanın inkişafına da mexanizm kimi xidmət edirlər. Avropa səviyyəsində özünəməxsus idarəetmə strukturlarının təzahürü siyasi, hüquqi və sosial təsisatların meydana gəlməsi avropalaşma adlanan xüsusi təmayülün təsiri altında baş verir. Bu təmayül siyasi-iqtisadi problemlərin həlli, eləcə də avropa siyasi şəbəkələrinin formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Burada avropa səviyyəsində milli sahəni əhatə edən siyasi qərarların qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunun nəticəsində **Avropa Birliyinin siyasi və iqtisadi dinamikası milli siyasətin məntiqini təşkil edən tərkib ünsürünə çevrilir.**(28;s.253)

Alt milli təsir səviyyəsində **Avropa strukturları milli siyasi sistemlərə və milli çərçivədə həyata keçirilən siyasətə nəzərəcərpacaq təsir edir.** Bu amillər öz növbəsində, bilavasitə milli səviyyədə təsir göstərir, burada cəlbətmə metodu kimi güclü sosiallaşdırıcı təsir çıxış edir. Bunun gedişində təkə maraqlar deyil, hətta **vərdişlər, dəyərlər və özünüeyniləşdirmə** belə dəyişir. Avropa integrasiya prosesində cəlbədicə xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada iqtisadi və sosial amillər bilavasitə təsnifatlaşma prosesini əhatə edir, bununla da **inzibatçılığın və siyasətin Avropa tərzini** mənimsəmiş olur. Sonuncular burada özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. **Təsisatlaşmanın** məzmununun dəyişən olması (bu, qeyri-müəyyən siyasi şəbəkələrin və koalisiyaların dəyişən konfigurasiyası ilə təyin edilir), **açıqlıq** (yeni ideyaların milli hakimiyyətlərlə müqayisədə daha çox Avropa komissiyaları tərəfindən təqdim olunması) **ekspert qiymətləndirməsinə bağlılıq** (integrasiya meyillərinin lobbicilik səviyyəsində dəstəklənməsi, müxtəlif xarakterli sosial və siyasi maraqların və

onların daşıyıcılarının ictimai cəhətdən əhəmiyyətli informasiya ilə təmin olunması), **şəbəkə fəaliyyəti** (iyerarxik nəzarətdən iyerarxik koordinasiya keçid bu prosesdə qeyri-dövlət adamlarının iştirakı), **qitənin hüquqi ənənələrinə bağlılıq** (burada ictimai hüquq, formal təsisatlaşma və qanunların müxtəlif xarakterli şərhə önəm kəsb edir), təşkilatlanmanın peşəkar – sahə prinsipi.

Təşkilati məntiq baxımından burada **əsas diqqət konsensusa** yönəlidir. Bu halda səsvərməyə o zaman ehtiyac duyulur ki, hər hansı məsələni millətlərarası və dövlətlərarası razılıq səviyyəsində həll etmək mümkün deyildir. (70; s.42)

Qlobal idarəetmə özündə elə siyasi prosesin gedişini əks etdirir ki, burada bəşəriyyətin ümumilikdə aydın ifadə edilmiş məqsədləri bəlli olur. Eyni zamanda, bu məqsədlərə nail olmaqdan ötrü ictimai praktikaya alt milli qurumlar səviyyəsində müdaxilə baş verir. Burada nəzərəcarpacaq xüsusiyyət ali dünya hakimiyyətinin olmaması və ya itisna təşkil etməsidir. Belə şəraitdə müvafiq qərarlar legitim çoxluq tərəfindən qəbul edilməlidir. Bu qərarlar tərəflərdən bir qismi üçün az və ya çox dərəcədə təsirli, hətta mənfi xarakterli də ola bilər. Lakin, belə qərarlar nəticəsindən asılı olmayaraq hər kəsə və ya bütün tərəflərə tətbiq olunur. Bu sırada qərardan narazı olanlar da istisna deyil. **Qlobal idarəetmənin daşıyıcıları kimi bütövlükdə dövlətlər çıxış edirlər. Beynəlxalq təşkilatlar, qeyri hökmət birlikləri, transmilli korporasiyalar, müxtəlif geniş təsirli birliklər, hətta müvafiq resurslara malik olan ayrı-ayrı şəxslər belə bu sıraya aiddirlər.** Əgər qlobal idarəetməni **Frankfurt məktəbinin** tənqidi ruhunda şərh etsək, onda belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, dünya siyasətinin nəzəri səviyyədə düşünülməsi baxımından qlobal ictimai tələblərə cavab verən təşkilatlanma formalarının işlənilməsinə hazırlanmasına zərurət duyulur.

Siyasi baxımdan transmilliləşmə barədə hər zaman danışmaq mümkündür. Əgər dövlət özünün həyatı siyasi təsirini saxlayaraq transmilli əlaqələrə və birliklərə önəm verirsə, transmilli proseslər istər-istəməz mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. **Transmilliləşmə**, eyni zamanda, kifayət qədər təsirli alt milli institutların yaranması ilə müşayiət olunur. Bu institutlar öz növbəsində kifayət qədər açıq səlahiyyətlərə və imkanlara malikdir ki, ayrılıqda heç bir dövlətin belə imkanları mövcud deyil. Praktikada belə şərait hələ ki, yalnız Avropa İttifaqı çərçivəsində

mümkündür. Lakin bu halda da söhbət qlobal deyil, regional transmilliləşmədən gedə bilər.

Avropa İttifaqı qlobal idarəetmənin qlobal sistemini müəyyənləşdirməyə qadirdirmi? Nəzəri cəhətdən bu imkan mövcuddur. Digər tərəfdən **Azərbaycan üçün** də müvafiq perspektiv heç də əhəmiyyətsiz deyil. Faktiki olaraq bizim ölkəmiz bir qədər ləng olsa da, **davamlı şəkildə Avropa İttifaqının iqtisadi, humanitar və siyasi məkanına nüfuz edir**, lakin, hazırda ümumavropa alt milli qurumlarının səviyyəsində siyasi qərarların qəbulu prosesinə çıxış əldə etmək kifayət qədər çətinidir. Burada bilavasitə **iki prosesin kəsişməsi** özünü göstərir. **Bir tərəfdən** Azərbaycan de-fakto vahid Avropanın tərkib hissəsinə çevrilir, **digər tərəfdən** onun Avropada gedən proseslərə təsir etmək imkanı bunun müqabilində nisbətən məhdud görünür. Belə xoşagəlməz təmayülün saxlanması şəraitində Azərbaycanın Avropa Birliyi tərəfindən idarə olunan passiv obyektə çevrilməsi təhlükəsi meydana çıxır ki, buna da qətiyyətli yol verilə bilməz.

Liberal məktəbin mövqeyindən yanaşdıqda, bütövlükdə siyasi birliklər milli təsisatlar istisna olunmaqla ilk andan böyük şübhələr doğurur. Bununla bağlı **K.Döyç qeyd edir ki**, hazırda üstün təsiri ilə seçilən liberalizmin bu mövqeyini bölüşür. Onun fikrincə, bütün bunlar müvafiq nəzəri yönümləri daxilən bir qədər ziddiyyətli edir. Ononəvi liberal rəşional məntiqlə çıxış etdikdə, belə qəbul olunur ki, siyasətin siması onun təmsilçisinin insan və ya dövlət olmasından asılı olmayaraq, hər şeydən əvvəl öz xeyrini maksimum təmin etməyə yönəlmişdir. Burada belə bir məqam diqqəti cəlb edir ki, siyasi fəaliyyətin subyekti eqoizmin təzahürü şəraitində bilavasitə öz xüsusi təhlükəsizliyinin qayğısına qalır. Bu səbəbdən ciddi adlandırılmağa layiq olan siyasət yalnız nisbi xarakter daşıyır və bu mənada insanlanır dövlət sərhədləri daxilində təhlükəsiz yaşaması üçün bu təhlükəsizliyin özünəməxsus mənəvi əxlaqi təminatçısı kimi çıxış edir. Təbii ki, müvafiq dövlətin sərhədlərindən kənarda qapalı şəkildə müəyyənləşdirilmiş düzgün davranış standartları pozulur.

Bundan əlavə, liberalizm siyasi hakimiyyəti bilavasitə ictimai sahədə reallaşdırır. Bununla yanaşı, iqtisadi hakimiyyətin siyasi əhəmiyyəti kölgədə qalır. Lakin, müvafiq təsir mexanizmindən maksimum fayda gözlənilir. Təbii ki, şəxsi və ictimai sferalara, bununla yanaşı, həm də dövlətə transmilli korporasiyaların siyasi təsirinin qiymətləndirilməməsi bununla bağlı yanlış təsəvvürlərin

formalaşmasına gətirib çıxarır. Hakimiyyəti müstəsna olaraq ictimai sahə ilə əlaqələndirən liberal nəzəriyyəçilər siyasi spektrin foks nöqtəsini məhdudlaşdırmış olurlar. Beləliklə, siyasət yalnız dövlət və onun ərazi sərhədlərini əhatə etmiş olur. Daxili qeyri-dövlət xarakterli prosesləri yaddan çıxaran tədqiqatçılar bununla da transmilli təsirləri diqqətdən qaçırlar. (152; s. 72-73)

Bununla yanaşı, **qloballaşma prinsiplə şəkildə** dövlətlərin iqtisadi maliyyə və təbii proseslərə sərbəst şəkildə təsir etmək imkanını məhdudlaşdırır. Bütün bunlar dövlətlərə və onların cəmiyyətlərinə, ərazi sərhədlərinə toxunmadan bilavasitə təsir göstərir. Həç bir dövlət ayrılıqda beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə müvəffəqiyyət qazanmağa, yoluxucu xəstəliklərin yayılması və ya iqlimin texnologiyaların dəyişiklikləri ilə uğurlu mübarizə aparmağı iddia edə bilməz. Qloballaşma nəzəriyyəsinin radikal tərəfdarları hətta belə güman edirlər ki, dövlət sərhədləri və dünyanın ərazi cəhətdən bölünməsi bununla bağlı özünün praktiki əhəmiyyətini itirmişdir. **Dövlətçilik isə tədricən öz yerini korporasiyalar şəklində formalaşan «dünya hökumətinə» verməkdədir.**

Aydındır ki, belə nəticə tələskənlik və proseslərin şişirdilməsi kimi görünür. **Reallıqda regional integrasiyanın** az-çox inkişaf etmiş və müəkkəb forması Avropa İttifaqının nümunəsində mövcuddur. Bu şəraitdə ictimai əlaqələrin yalnız bir hissəsi keçmişdə sərt şəkildə mövcud olan ərazi formatını itirir. Bundan əlavə, integrasiyaya uğrayan Avropa məkanı daxilində sərhədlərin əriməsi ilə xarici həddlə əslində daha vacib və həssas olur. Bununla da avropa integrasiyası zonasına daxil olanlarla onun həddləri kənarında qalanlar arasında fərq kifayət qədər dərinləşmiş olur.

Bu gün Avropa dövlətlərinin qarşılaşdığı problemlər öz integrasiya strategiyalarının müəyyənəşməsi zəminində ənənəvi xarici siyasət həddlərini keçir. Bu səbəbdən **baş verən transformasiyanı izah edə biləcək yeni konsepsiyalar tələb olunur**, lakin yeni prinsipləri müəyyən mənada köhnə təsisatların məzmunundan əxz etmək lazım gəlir. **Bu mənada**, köhnə ideyalar və təsəvvürlər canlı və real görünür. Belə yanaşma **ilk növbədə**, liberal-rasionalist təsəvvürlərə aiddir. Bununla yanaşı, ənənəvi rasionalist paradigmaya bağlılıq reallıq və reallığın insanların düşüncəsində ifadə olunan təzahürü arasında kifayət qədər qütbləşmə müşahidə edilir. İnsanlar bilavasitə siyasi qərarların və ya onların doğurduğu nəticələri məhz öz təsəvvürlərinə uyğun

dəyərləndirirlər. **Rasionalist düşüncənin** təmsilçiləri üçün dünya və onun mənzərəsi ayrılıqda mövcuddur və sonuncunun əsasında da o öz hərəkətlərini tənzimləyir. Belə ehtimal edilir ki, **əgər dünya özü dəyişmirsə, onda onun mənzərəsi də dəyişə bilməz.** Dünyanın özü dəyişməmişdən öncə müəyyən mənada qeyri-müəyyənlik vəziyyətinə gəlir. Belə olan halda insanların çoxu instinktiv olaraq aşkar sabitlik axtarır və bu müəyyən mənada onlara keçmişdə olanları xatırladır. Yeni qeyri-müəyyənlik şəraiti isə rasional təfəkkürün daşıyıcısına daha çox tələqnedici amil kimi görünür. Maraqlıdır ki, bütün bunlar rasional bir düşüncə səviyyəsində gözlənilən adi və normal hal kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, rasionalisti bununla təsirləndirmək və ya çəkəndirmək bir qədər çətindir.

Liberal-rasional düşüncə tərzə baxımından, Avropa İttifaqında avropanın siyasətini həmişə olduğu kimi əsasən, ayrı-ayrı dövlətlərin hökumətləri həyata keçirir. Onlar müəyyən mənada, məcburi, könülsüz, hətta bəzən gecikmiş şəkildə integrasiyaya razılıq verirlər ki, özlərinin beynəlxalq təsirə əsaslanan azad rəqabət şəraitində əvvəlki rollarını qoruyub saxlaya bilsinlər. Çünki, integrasiyaya uğrayan zaman dövlət istər-istəməz öz suverenliyinin bir hissəsindən Avropa təsisatlarının alt qurumlarının və ya beynəlxalq təşkilatların xeyrinə imtina etməli olur. Bununla yanaşı, alt milli qurumlar səviyyəsində dövlətlərin o funksiyaları həyata keçirilir ki, (məsələn, ticarət, maliyyə) dövlətlər həç də həmişə onu uğurlu şəkildə nizamlaya bilmirlər. Burada özünəməxsus şəkildə **regional xarakterli kvazidövlət sistemləri** meydana çıxır. Onların çərçivəsində alt milli səviyyədə milli dövlətlərdən təsərrüfat idarəetməsinin o cəhətləri əxz olunur ki, həmin sahədə milli siyasi idarəetmə kifayət qədər səmərəli deyil.

Əlbəttə, bununla dövlətçiliyin dəyişdiyini söyləmək qeyri-mümkündür. Əksinə, bu halda sabitlik meyli qüvvətlənir və dövlətçilik təmayülü də daha da möhkəmlənmiş olur. Avropa İttifaqı özünü beynəlxalq siyasətin daha inamlı subyekti kimi məhz ona görə hiss edir ki, onun daxilində kifayət qədər güclü dövlətlər özlərini daha az vacib və qismən az diqqətdəli görünməyə layiq sayırlar. Əlbəttə, bu, həç də onların tam arzuladıqları və görmək istədikləri deyil. Baş verənlərin rasional mahiyyəti də məhz bununla izah oluna bilər və onun həqiqi mənası da məhz burada gizlənir.

Yüzlilliklər ərzində **Avropanın həmrəylik arzusu** həm siyasətçilər, həm də filosoflar tərəfindən tez-tez dilə gətirilirdi. **Bazıları**

bunu qanlı savaşlar və müharibələr yolu ilə əldə etməyə çalışır, **digərləri** onu avropa xalqlarının dini və mədəni yaxınlığının təbii nəticəsi kimi görürdülər. Bu yanaşmalar nə qədər fərqlə görünərsə də, biri digərini himayə edirdi. Birincisi, müxtəlif xalqları birləşdirən Böyük Karıdan müqəddəs Roma İmperiyasına, hətta Napoleon dövründəki Fransa İmperiyasına və Avstriya Habsburqlarına qədər müxtəlif dövrləri və mərhələləri əhatə edirdi. **İkincisi isə**, avropalıların inamına və mədəni dəyərlərinin yaxınlığına əsaslanırdı. Bu amil məntiqi sonluğuna görə, Avropanın bəşəriyyətin tanıdığı üsullardan fərqli bir şəkildə vahid birliyə çevirməyə qadirdir.

Avropanın regional integrasiyası siyasəti hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alan fəaliyyət planına əsaslanır. Təəssüf ki, bununla bağlı işgüzar ictimaiyyət yüksək dəyərlərdə nələrin baş verdiyi barədə yetərinə məlumatlı deyil. Burada sahibkarlarla daha az məsləhət edilir, onların məsələləri, **TACİC xarakterli proqramlarda** iştirakına daha az əhəmiyyət verilir. Əslində isə, əksinə olmalıdır. (212; s.86)

Beləliklə, burada aşağıdakı məqamları ümumiləşdirərək qeyd etmək zərurəti yaranır:

- Avropanın iqtisadi siyasətinin formalaşmasında sahibkarların maraqları az nəzərə alınır. Baxmayaraq ki, onların birlikləri və müəssisələri vətəndaş cəmiyyətinin real hərəkətverici üsulları sayılır və Avropanın iqtisadi siyasətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər;

- Avropanın xeyrixah qonşuluq siyasəti strateji tərəfdaşlıq xətti kimi gətirdikcə qeyri-sabitlik riskinin minimum həddə qədər azalmasına səmərəli təsir göstərəcək. Bu məqam hazırda kifayət qədər aktualdır. Çünki, Avropa İttifaqının yeni üzvlərinin çoxu məhz Avropanın xeyrixah qonşuluq və strateji tərəfdaşlıq prosesində iştirak edən dövlətlərlə geniş sərhədlərə malikdirlər;

- Bu səbəbdən qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın davam etməsi üçün qonşu ölkələr, həm onların hökumətləri, həm də ictimaiyyətin öz qarşılıqlarında yuxarıda göstərilən maneələri aradan qaldırmaq və yaranmış yeni şəraitlə bağlı problemləri həll etmək vəzifəsini qoymalıdırlar.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN «YENİ QONŞULUQ» PROQRAMI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ REGIONAL İNTEGRASIYA PERSPEKTİ- Vİ VƏ AVROPA İTTİFAQINA DAXİLƏLMA YOLLARI

2.1. Avropa İttifaqının genişləndirilməsi prosesi və «Yeni qonşuluq» proqramı

Müasirliyin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, qloballaşma hazırkı şəraitdə regionallaşma prosesindən nəzərəcərpacaq dərəcədə geri qalır. Bu da yeni geostrateji ittifaqların və blokların formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradır. Burada söhbət ondan gedir ki, iqtisadi və siyasi biliklərin təzahürü gətirdikcə daha aşkar şəkildə bir təmayül kimi nəzərdən keçirilir. Bu da dünya siyasətində «Atlantizm» mövqeyindən uzaqlaşmağa yönəlmiş davranışdır. Bu mənada **Azərbaycan Avropa üçün kifayət qədər maraqlıdır**. Odur ki, istənilən dövlətin regionda üstün mövqeyə malik olması söylərinə regional təhlükəsizliyə, sabitliyə, milli çirklənməyə və Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin yumşaldılmasına nail olmaq mövqeyi baxımından yanaşılmalıdır. (104;s.632)

V.İnozemtsevin Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda vurğuladığı kimi, Avropa İttifaqı kifayət qədər qeyri-adi, eyni zamanda, çox perspektivli alt milli siyasi qurumdur ki, özünə qonşu olan ölkələrə, gələcəkdə ola bilsin, dünyanın digər hissəsinə demokratiyaya və qarşılıqlı etimada əsaslanan adekvat model təqdim edir. Bu, digər ölkələrə demokratik seçimin aşkar üstünlüklərini xatırladır. Avropa Birliyinin genişlənməsi mexanizmi demokratik inkişaf yolu seçmiş ölkələrə yalnız abstrakt demokratikləşmə ideyaları yolu ilə deyil, həm də Avropa İttifaqının demokratikləşmə aləti kimi çıxış edən konkret siyasi strukturları ilə təmasda olmaq imkanı verir. (204)

Fransız sosioloqu Raymond Aron bununla bağlı yazır: «Beynəlxalq münasibətlərin əsas məzmununu dövlətlərarası münasibətlər təşkil edir. Eyni zamanda, beynəlxalq münasibətlərin sözsüz nümunəsini isə dövlətlərarası müqavilələr ifadə edir». (138;s.17)

Lakin, Raymond Aronun bu fikri ilə heç də hamı razı deyil ki, beynəlxalq münasibətlərin əsas məzmunu dövlətlər arasında qarşı-

lıqlı əlaqələrlə məhdudlaşır. Məsələn, Amerika tədqiqatçısı **D.Kaporazonun** fikrincə, hazırkı şəraitdə beynəlxalq münasibətlərin başlıca hərəkətverici ünsürləri dövlətlər deyil, siniflər, sosial-iqtisadi qruplar və siyasi qüvvələrdir. (147; s.18)

Hesab edirik ki, burada hər iki müəllif xeyirxah qonşuluq amilini nəzərə almır. Əslində, bu amil beynəlxalq münasibətlərdə böyük rol oynayır. Bununla yanaşı, **qloballaşma haqqında mühakimə yürüdərkən** onunla bilavasitə sıx bağlı olan **iki prosesi də yaddan çıxarmaq** lazım deyil. **Bunlardan birincisi**, onun dialektik ziddiyyətliyi regionlaşma ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar regional integrasiya birlikləri (Aİ, NAFTA, MERKOSUR, ASEAN və s.) təkcə qlobal proseslərin təzahürü kimi deyil, həm də onlara qarşı duran amillər kimi nəzərə çarpır. **İkincisi**, qloballaşmanın əks təmayüllərini də yaddan çıxarmaq lazım deyil. Bu, de-qloballaşma və dünya siyasətində ənənəvi geosiyasi amillərin qorunub saxlanmasıdır. (130; s.314) Burada xeyirxah qonşuluq da yaddan çıxarılmamalıdır. (bu, mənim fikrimdir – R.Q.)

XX əsrin əvvəllərində Avropa İttifaqı qlobal beynəlxalq münasibətlərin həlledici amillərindən birinə çevrildi. Avropa integrasiyasının inkişafı bütövlükdə Avropa İttifaqının genişlənməsi **ilk növbədə**, qonşu dövlətlərə münasibətdə yeni kooperasiya səviyyəsi tələb edir. Müvafiq problemlər **11 mart 2003-cü il** tarixində qəbul edilən Avropa xarici kommunikesində «Wider Europe- Neighbourhood: A new framework for relations with our Eastern and Southhoor neighbours» ifadəsi şəklində öz əksini tapmışdır. Bu, «**Yeni qonşuluq siyasətinin**» çərçivəsini müəyyən edir. Bir tərəfdən bu sənədin meydana çıxması «**Yeni qonşuluq siyasətinin**» həyata keçməsinin vacibliyini və ya bu sənəddə göstərilirdiyi kimi, ətrafda dost dövlətlərin zolağının yaradılması zərurətini anlamağa kömək edir. (223)

Özünün rəsmi versiyasında koomunike Azərbaycan dilinə «**Böyük Avropa**», rus dilinə isə «**Bolşaya Avropa**» şəklində tərcümə edilmişdir. Bu termin postsovet məkanında ekspertlər arasında **XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq**, Avropa quruculuq konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi populyarlıq qazanmışdır. Burada «**Ümumavropa evi**» konsepsiyası önə çəkilir. Bu kommunike adına və məzmununa görə oxşar olsa da, məntiqi cəhətdən 10 il əvvəl mövcud olan doktrinanın davamı sayıla bilməz. «**Böyük Avropa**» bir qədər fərqli tərzdə özünü göstərir. Yuxarıda göstərilən sənədin

təfəsilatından belə görünür ki, Avropa İttifaqının «**Böyük Avropa**»nın miqyasını bir qədər dəyişmək, genişləndirmək və yenidən nəzərdən keçirmək fikri var. Bu səbəbdən **V.Laxoliçin qeyd etdiyi kimi**, artıq Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstana münasibətdə anlaşılmazlıq meydana çıxıb ki, bu da Avropa memurlarını və Avropa Parlamentini vəziyyəti aydınlaşdırmağa vadar edir. (124; s.226)

Bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır ki, siyasətçilər arasında yeni «**Böyük Avropa**»nı istisna olaraq genişlənmə çərçivəsində nəzərdən keçirmək istəyənlər də var. Beləliklə, əvvəlcə «**Yaxın qonşuluq**», daha sonra «**Yeni qonşuluq**» proqramlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı atılan addımlar bu mənada heç də az deyil. Fikrimizcə, burada «**Genişlənmə Avropa**» terminini işlətmək daha məqsədəuyğundur. Burada həm yeni Avropa İttifaqı və buna müvafiq olaraq da onun **yeni qonşuları, yeni üzvlər və yeni tərəfdaşlar** nəzərdə tutulur. «Yeni qonşuluq siyasətinin» hüddurları müvafiq koomunikedə göstərilirdiyi kimi, Avropanın dərin integrasiyası prosesinin mühafizə olunması təəssüratını yaradır. Bu, hazırda **25 dövlət çərçivəsində** həyata keçirilir və orta müddətli perspektivdə isə Avropa İttifaqına daha **3-4 dövlətin qoşulması** gözlənilir. Bununla bağlı, bir sıra ekspertlər kommunikenin **yeni genişlənmə və ayrı-seçkilik doktrinası kimi qiymətləndirirlər**. Belə sət qiymətləndirmə müəyyən mənada izah olunandır. Xüsusən, Avropa İttifaqının yeni sərhədlərində **viza rejiminin** tətbiq olunduğunu nəzərə aldıqda, bunun səbəbi tam aydın olur. Məsələ burasındadır ki, Avropanın bu **yeni sərhədlərində belə sət sərhəd rejimi** heç zaman mövcud olmamışdır.

«**Wider Europe**» sənədinə görə, yeni qonşuluğun başlıca vəzifəsi ondan ibarətdir ki, qeyri-sabitlik yaranan amillərin Avropaya nüfuz etməməsi üçün **Avropa İttifaqının şərqində mövcud olan ölkələrdə sabitliyin olması vacibdir**. Bununla da müvafiq sənəd qonşularla münasibətlərin qurulmasının əsas prinsipini dəyişmiş olur. Əgər əvvəlcə Avropa Birliyinin standartlarına və dəyərlərinə adaptasiya olunmaq prinsipi başlıca hədəf kimi götürülürdüsə (məsələn, Belarus, Ukrayna, Moldova və Rusiyaya münasibətdə) və bu, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında müvafiq müqavilələrin preambulalarında öz əksini tapırdısa, indi bu, **ərazilərin qarşılıqlı asılılıq prinsipi** kimi ifadə edilir. Başqa sözlə,

Avropa İttifaqı öz sıralarına yeni qonşuların cəlb edilməsi vəzifəsini qoymur, əksinə, **İttifaqın genişlənməsi təşəbbüsünü qonşu dövlətlərin özüə vermiş** olur. Beləliklə, Avropanın siyasi cəhətdən genişlənməsinə təkan verən amillər artıq bu gün əvvəlki təsirini itirməkdədir. Hazırda Avropa İttifaqının əsas məqsədi yeni üzvləri cəlb edərkən iqtisadi artımın azalmasına yol verməməkdir. Avropa İttifaqının qonşusu olan, bu və ya digər cəhətdən onunla yaxınlaşmağa can atan (məsələn, Ukrayna) bütün 14 qonşu dövlət eləcə də, Liviya və ya Fələstin Muxtariyyəti kimi dövlətlərə münasibətdə birmənalı yanaşma bunu bilavasitə təsdiqləyir. **Avropa İttifaqı bununla ona işarə edir ki, yaxın 10-15 il ərzində qonşu ölkələrlə dərinləşdirilmiş münasibətlərin qurulması mümkün olmayacaq.** Maraqlıdır ki, «Wider Europe» platforması da məhz bu müddəti əhatə edir. Öz növbəsində bütün bunlar qonşu dövlətləri alternativ layihələrlə çıxış etməyə, kooperasiya və integrasiya ilə bağlı fərqli variantlar axtarmağa vadar edir.

Siyasi və iqtisadi çağırışların miqyası göstərir ki/, yaxın perspektivdə **Avropa İttifaqı əsasən, diqqəti daxili inkişaf problemlərinə yönəltməli olacaq.** M.Emersonun vurğuladığı kimi, tamamilə aydındır ki, belə şərait heç də diqqətin xüsusi münasibətlərə yönəlməsinə imkan vermir. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının qonşu dövlətlərə məxsus sərhədyanı regionların inkişafı ilə bağlı məsuliyyəti qismən öz üzərinə götürməsi hələ ki, mümkün sayılmır. Ekspertlərin təbircə desək, **yeni orta qonşuların yaradılması və inkişaf etdirilməsində Avropa İttifaqının nəzərəcarpacaq marağı hiss olunmur.** Lakin Avropa İttifaqının genişlənməyə və global beynəlxalq münasibətlərin həlledici təsir qüvvələrindən birinə çevirməyə iddialı olduğunu nəzərə alıqda müvafiq məsuliyyətin bölüşdürülməsi kifayət qədər məntiqli sayıla bilər. Burada öncə bir neçə kəlmə ilə **«Yeni qonşuluq proqramının»** hansı məqsədlə yaradıldığını dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Belə ki, **«Genişlənmə Avropa: yeni qonşuluq siyasəti» təşəbbüsünü** nəzərdən keçirdikdə bir sıra maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Biz artıq qeyd etmişdik ki, bu təşəbbüsün miqyasının genişlənməsi ayrı-ayrı ölkələrin diferensasiyası üçün mühüm şərtidir və bu diferensasiya onlara xas olan keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsini ifadə edir. Yeni qonşuluq proqramı Avropa Regional İnkişaf Fondu Avropa İttifaqının TACİC proqramı eləcə də, layihənin tərəfdaşları tərəfindən maliyyələşdirilir. «Yeni

qonşuluq proqramının» məqsədi sərhədyanı əməkdaşlıq potensialının, sərhədyanı ərazilərin sosial- iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasından ibarətdir. **Proqram** aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini dəstəkləyir:

- İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın stimullaşdırılması;
- Sərhədyanı ərazilərin inkişafı üçün sərhədyanı və fiziki infrastrukturun yaxşılaşdırılması;
- Ətraf mühitin mühafizəsi və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin artırılması;
- Sərhədyanı turizmin və istirahətin inkişafı, turizm infrastrukturunun modernləşdirilməsi, sərhəddə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi;
- Yerli icmaların təşəbbüslərinin müdafiəsi;
- Regionların mədəni özünəməxsusluğu və mədəni irsi.

2003-cü ilin iyulunda Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının xarici sərhədlərində fəaliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasını təklif etdi. Bu çağırış qonşuluğun yeni vasitəsi kimi meydana gəldi. Onun əsasında isə qonşuluq proqramlarının işlənilməsi ilə bağlı planlar meydana çıxdı. Müvafiq proqramlar ilk növbədə, keçid dövrünü (2004-2006-cı illəri) əhatə etməli/, sərhədyanı və transmilli əməkdaşlığa dair qüvvədə olan proqramların təcrübəsinə əsaslanmalı idi. 2004-2006-cı illərdə yeni qonşuluq proqramları Avropa İttifaqına daxil olmağa namizəd olmayan qonşu ölkələr üçün əməkdaşlıqla bağlı koordinasiyanın qüvvələndirilməsi üçün əlverişli vasitə idi. Bu baxımdan, INTERREQ və TACİC tipli proqramların həyata keçirilməsi müvafiq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə əlverişli zəmin yaradır. **11 iyun 2004-cü il tarixindən başlayaraq, «Yeni qonşuluq proqramının»** reallaşması birgə strukturların yaradılmasını və birgə layihələrin dəstəklənməsi üçün birgə prosedurların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada həm daxili (INTERREQ) və xarici (TACİC) ünsürlər özünü göstərir. **Bəs «Yeni qonşuluq siyasətinin» hüquqi çərçivəsi nə ilə bağlıdır?** Bura daha dolğun, müfəssəl informasiya əldə etmək, proqramın məqsədləri və funksional sxemi ilə bağlı məlumatlarla tanış olmaq üçün aşağıdakı sənədlərə diqqət yetirmək gərəkdir:

a) Avropa Birliyinə üzv olan dövlətlərə 28 aprel 2000-ci il tarixində transavropa əməkdaşlığı üzrə icmalar təşəbbüsünün əsas prinsiplərinin Avropa Komissiyası tərəfindən göndərilməsi Avropa ərazisinin balanslaşdırılmış və ahəngdar inkişafını

stimullaşdırın bu prinsiplərin tam məzmununun açıqlanması - **III İNTERREQ**; (OJ C 143, 23.05.2000, p.6; əlavələrlə birlikdə OJ C 239, 25.08.2001, p.4 (bundan sonra **İNTERREQ**-in rəhbər prinsipləri adlanacaq);

b) Qonşuluq proqramı;

c) Tərəfdaşlıq (qoşulma) proqramı;

d) 2004-2006-cı illər üçün nəzərdə tutulan qonşuluq proqramı, **İNTERREQ//TACİC** və **İNTERREQ/// Cards borders** proqramlarının reallaşmasına rəhbərlik;

Bu proqramın reallaşması prinsipləri eyni zamanda, bir sıra qanunverici aktlarda və sənədlərdə öz əksini tapmışdır:

- 21.06.1999 tarixindən başlayaraq struktur fondların xərcləri üzrə ümumi müddəaları müəyyənləşdirən Şura rəqlamenti (AK) № 1260/1999 (OJ L 161, 26.06.1999, p.1), düzəlişlər və əlavələr olunmuş Şura rəqlamenti (AK), №1447/2001, 28.06.2001 tarixindən başlayaraq (OJ L 198, 21.07.2001. p.1).

- №1783/1999 indeksli rəqlament, Avropa Parlamentinin və Şurasının 12.07.1999-cu il tarixində Avropa regional İnkişaf Fondu barədə qəbul olunmuş sənədi (OJ L 213, 13.08.1999, s.1).

- Şuranın (EC Euratom) № 99/2000 sayılı rəqlament, Şərqi Avropada və Mərkəzi Asiyada tərəfdaş ölkələrə Şuranın rəqlamenti ilə edilmiş dəyişikliklər nəzərə alınmaqla təhsil məsələlərini əhatə edir, 29.12.1999-cu il tarixində qəbul edilib (21/11/2005 –dən 21/12/2005-ə kimi Avropa Şurasının xarici tövsiyələrinə çıxışı ifadə edir).

- № 643/2000 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK) 28.03.2000-ci il tarixində, avronun struktur fondlarının büdcə idarəetməsi ilə bağlıdır. (OJ L 78, 29.03.2000, s.4)

- №1159/2000 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK) 30.05.2000 tarixindən, Avropa Birliyinə üzv olan dövlətlər tərəfindən struktur fondlarının istifadəsi üçün informasiya və reklam qaydaları (OJ L 130, 31.05.2000, s.30);

- №1685/2000 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK) 28.07.2000 tarixindən, Şura rəqlamentinin (AK) müddəalarının reallaşması qaydaları müəyyənləşdirilir;

- №1260/1999 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK) struktur fondlar tərəfindən maliyyələşdirilən layihələrə çəkilə biləcək mümkün xərclər barədədir. (OJ L 193, 29.07.2000, p.39); № 448/2004 sayılı

Komissiya rəqlamenti (AK) tərəfindən dəyişdirilib, 10.03.2004-cü il tarixində (OJ L 72, 11.03.2004, s.66.);

- №438/2001 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK) 02.05.2001-ci il tarixində qəbul edilib, Şura rəqlamentinin reallaşması qaydalarının (AŞ) təfsilatını müəyyənləşdirir; №1260/1999 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK) ilə struktur fondları çərçivəsində təqdim olunan maliyyə vasitələrinə nəzarət və idarəetmə sistemini ifadə edir. (OJ L 63, 03.03.2001, s.21); № 2355/ 2002 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK) ilə dəyişdirilib. 27.12.2002 tarixində, (OJ L 351, 28.12.2002, s.42);

- №448/2001 sayılı Komissiya rəqlamenti (AK), 06.03.2001-ci il tarixində qəbul edilib. Şura rəqlamentinin icrası ilə bağlı müvafiq qaydaları müəyyənləşdirir, №1260/1999 sayılı rəqlamentlə əlaqədardır, struktur fondları tərəfindən qrant şəklində ayrılan vəsaitlərə dəyişiklik və əlavələr etmək prosedurlarını müəyyənləşdirir. (OJ L 64, 06.03.2001, s.13) (224).

Avropa siyasətinin xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə etməyə səy göstərərək müvafiq məsələnin tarixinə kiçik ekskurs etmək lazım gəlir. Beləliklə, «**Avropa Qonşuluq Siyasəti**» konsepsiyası (AQS) bilavasitə Avropa İttifaqının son genişlənmə prosesi ilə bağlı meydana çıxmışdır. **25 dövlətin Avropa İttifaqına üzvlüyə** qəbul edilməsindən sonra ittifaq Belarus və Ukrayna ilə həmsərhəd olmuş və onun sərhədləri Rusiya hüduclarına qədər genişlənməmişdir. Avropa İttifaqının bu üç ölkə ilə quru sərhədləri hazırda ümumən 5 min km-dən çoxdur. 2007-ci ildə Rumıniyanın ittifaqa qəbul edilməsindən sonra Avropa İttifaqı Moldova ilə həmsərhəd olub. Avropa İttifaqının tərkibinə iki ada dövlətinin – Kiprin və Maltanın qəbul edilməsi onun ərazisinin bir sıra Aralıq dənizi ölkələrə yaxınlaşdırmışdır. Bu, geopolitik dəyişikliklər əvvəlcə «**Genişlənməmiş Avropa**», daha sonra isə «**Avropa Qonşuluq Siyasəti**» adlanan siyasi xətti şərtləndirir.

«Avropa Qonşuluq Siyasətinin» başlıca **məqsədi** Avropa İttifaqı ilə onunla qonşu olan **ölkələrin sabitliyini, təhlükəsizliyini və rifahını təmin etməkdir**. Yeni bölücü, fərqləndirici xətlərin aradan qaldırılması, bərabər səviyyəli xoş güzəranın, rifahın təmin edilməsi eyni zamanda, ümumi dəyərlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı çağırışlara cavab verilməsi Avropa İttifaqını qonşu ölkələrlə sıx əməkdaşlıq etmək zərurəti ilə qarşı-qarşıya qoydu.

Ümumi dəyərlər dedikdə, müəyyən konkret addımlar – azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsi, qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəklənməsi və kütləvi informasiya vasitələrinə böyük azadlığın verilməsi başa düşülür. Xarici siyasətin mühüm vəzifələri kimi **terrorçuluqla mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması, eləcə də mövcud münaqişələrin həlli üçün dialoqun aparılması və əməkdaşlığın həyata keçirilməsi** önə çəkilir.

Avropa İttifaqı öz tərəfindən tərəfdaş dövlətləri onun üçün vacib olan fəaliyyət sahələrində **daxili bazar, ədalət məhkəməsi və daxili işlər məsələlərində əməkdaşlığa** cəlb etmək niyyəti güdür. Sonuncu istiqamət ədalət məhkəməsi, hüquq-mühafizə orqanları sahəsində əməkdaşlığı ifadə edir, Sərhədlərin mühafizəsini, mütəşəkkil cinayətkarlıq, korrupsiya, çirkil pulların yuyulması və ticarət məsələlərini nəzərdə tutur. Əməkdaşlığın **digər sahələri** kimi **energetika və nəqliyyat şəbəkələri, mübadilə proqramları, təhsil, elm və tədqiqatlar** sahəsində digər təşəbbüslər nəzərdə tutulur.

Beləliklə, obrazlı şəkildə desək, burada **iki özünəməxsus səbəb** meydana çıxır ki, **bu səbətin birinə** Avropa İttifaqının, **digərinə isə** tərəfdaş ölkələrin öhdəlikləri daxildir. Bu «səbətlər»in məzmunu ayrılıqda hər bir ölkənin özünəməxsus qüdrətindən və tələbatlarından asılı olaraq fərqlənə bilər. Hər bir dövlətlə aparılan xüsusi məsləhətləşmələr əsasında tərəfdaş dövlətə ayrıca fəaliyyət planı işləyib hazırlamaq təklif olunur ki, bunun da reallaşması Avropa İttifaqı ilə bağlanan əməkdaşlıq müqaviləsi və ya bu dövlətlə birgə assosiativ fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə baş verir. Əməkdaşlıq nəticəsində iki - üç il ərzində nəzərəcarpacaq tərəqqi hiss olunursa, Avropa İttifaqı yeni daha geniş tərkibli ikitərəfli müqavilənin imzalanmasını nəzərdən keçirir ki, bu da gələcək münasibətlərin yeni sxeminə çevrilə bilər.

«**Avropa Qonşuluq Siyasəti**»nin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədi ilə Avropa Komissiyası «**Avropa qonşuluğu və tərəfdaşlığının maliyyə təminatı**» barədə müvafiq sənəd işləyib hazırlamışdır. Belə yanaşma bilavasitə Avropa İttifaqının genişlənməsi təcrübəsi ilə bağlıdır. Ümumi dəyərlər çərçivəsində müəyyənləşdirilən öhdəliklər Avropa İttifaqına daxilolmanın Kopenhagen (1993-cü il) meyarlarını əksi etdirir. Fəaliyyət planı isə üzvlüyə namizəd ölkələrin Avropa İttifaqına daxil olması məqsədilə

«**Avropa tərəfdaşlığı**» adı altında məhz Balkan ölkələri üçün hazırlanmışdır. Burada genişlənmənin ikinci fərqləndirici xüsusiyyəti **digər «səbəb»ə «Avropa İttifaqının təklifləri» şəklində daxil olur.** Bu heç də Avropa İttifaqına daxilolma perspektivini nəzərdə tutmur.

Baltika ölkələrinin 2004-cü ildə Avropa İttifaqına daxil olması bir-biri ilə məntiqli şəkildə bağlı olan iki təmayülü formalaşdırmışdır. **Bunlardan birincisi**, keçmiş SSRİ-nin ənənəvi həddlərinin aradan qaldırılmasıdır ki, bu gün onlar Avropa İttifaqının təmsilçiləri kimi Rusiya ilə həmsərhəddirlər. **İkincisi**, bununla postsovet məkanının bir hissəsi birləşmiş Avropanın tərkib hissəsinə çevrilir. Bu isə Avropa İttifaqının keçmiş postsovet məkanına nüfuz etməsidir. «**Yeni qonşuluq**» proqramı çərçivəsində yaranan yeni siyasi mənzərə Avropa qitəsi ilə Avropa İttifaqını yeni vəzifələrlə üz-üzə qoyur və ittifaqa daxil olan ölkələrin işgüzar əməkdaşlığı üçün yeni imkanlar yaradır.

Bunları nəzərə aldıqda belə bir sual yaranır ki, **tərəfdaş dövlətlər də daxil olmaqla bu proses Avropa İttifaqı ilə onun üzvü olmayan dövlətlər arasında sıx inteqrasiyaya səbəb ola bilərmi?** Hazırda bu suala birmənalı cavab vermək çətindir. Sadəcə onu qeyd etmək lazımdır ki, dövlətləri çoxu bu çağırışa müsbət cavab vermişdir.

Bəs, hansı dövlətlər Avropa qonşuluq siyasətinin subyekti sayıla bilərlər? Şərqi Avropadan başlayaq: **T.Holtsun sözlərinə görə**, ilkin mərhələdə Avropa qonşuluq siyasəti məhz Şərqi Avropa ölkələrinə yönəlmişdir. Bu ölkələr genişlənməmiş Avropa İttifaqının şərq sərhəddində yerləşirdilər. Avropa İttifaqının yeni üzvləri Şərqi Avropadan olan yeni üzvləri üçün başlıca problem bu ittifaqa daxil olana qədər mövcud olan xarici əlaqələrin əvvəlki səviyyədə qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsidir. Eyni zamanda gələcəkdə **Şenqen sisteminə** daxil olmaq üçün bu dövlətlərin öz sərhədlərinə tam, səmərəli nəzarət etməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (127; s.62)

Şenqen razılaşması artıq Avropa İttifaqına münasibətdə **ayrı-seçkililiyin nümunəsinə** çevrilmişdir. Bu məqamı xüsusi vurğulayan tədqiqatçı **V.Ulaxoviç** daha sonra qeyd edir ki, yaxın illərdə o, yalnız iqtisadi-sosial qeyri-bərabərliyin artması hesabına möhkəmlənəcək. Bu, ilk növbədə, müxtəlif tələblər, xüsusən viza ilə bağlı məsələlərlə əlaqədardır. (124; s.20)

Qeyd etmək lazımdır ki, **Rusiya ilk andan Avropa İttifaqı ilə fərdi tərəfdaşlığa üstünlük verdiyini** bəyan edib. Rusiya qeyd edir ki, Avropa İttifaqı ilə minlərlə kilometr ümumi sərhədə malik olduğu üçün heç cür yeni qonşu sayıla bilməz. Bu mənada Rusiya «25+1» forumuna üstünlük verir ki, bu halda da o, Avropa Birliyinin siyasi cəhətdən bərabərhüquqlu subyekti sayıla bilər.

Belorusa gəldikdə isə, hazırki hakimiyyət dairələrinə olan münasibət baxımından Avropa İttifaqı ilə ümumi dəyərlərə əsaslanan münasibətlərin inkişaf etməsi ehtimalı azdır. Lakin, Polşa və xüsusən Litva belə bir tezisə böyük əhəmiyyət verirlər ki, Avropa qonşuluq siyasəti potensial olaraq həm də Belarus dövlətinə də aid edilir. Avropa İttifaqı bəyan edib ki, Belorusda azad və ədalətli seçkilər yolu ilə xalqın iradəsinə əsaslanan hakimiyyət formalaşan kimi Avropa İttifaqı bu ölkə ilə normal münasibətlər qurmağa və onu Avropa Qonşuluq siyasətinə daxil etməyə hazır olacaq.

Təcrübə göstərir ki, hazırda Şərqi Avropada Avropa İttifaqının əməkdaşlığı Ukrayna və Moldova ilə məhdudlaşır. 2004-cü ilin birinci yarısında İttifaqla bu iki dövlət arasında fəaliyyət planının işlənib hazırlanması ilə bağlı məsləhətləşmələr həyata keçmişdir. Son illərdə Ukrayna Aİ ilə 1998-ci ildə imzalanmış müqaviləni təzələməyə və yeni ikitərəfli müqavilə imzalamağa səy göstərir. Ukrayna tərəfinin fikrincə, yeni müqavilə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin Avropa İttifaqına yolunu açan müqavilələrə uyğun olmalıdır. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı Ukraynanın bu birliyin tərkibinə daxil edilməsi öhdəliyini üzərinə götürür və rəsmi Kiyev də öz növbəsində Avropa Komissiyasının «Avropa qonşuluğu» barədə müqavilə imzalamağın mümkünlüyü barədə alternativ təklifi rədd edib. Fəaliyyət planının işlənməsinin tamamlanması məqsədilə bu məsələyə baxılması üç ilə qədər təxirə salınmışdır.

Avropanın qonşuluq siyasətində fəal şəkildə iştirak etməyə can atan Moldova Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olmağı prinsipial vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur və «sabitlik və assosiativlik Paktı»nın iştirakçısı kimi (Avropa İttifaqının Makedonya, Xorvatiya və Avropa İttifaqına daxil olmağı qarşısına məqsəd qoyan digər ölkələrlə imzaladığı müqavilələrə uyğun olaraq) bu prosesi mümkün qədər sürətləndirməyə çalışır. Lakin, Avropa İttifaqı Balkan ölkələrindən fərqli olaraq Moldovaya eyni dərəcədə üzlük perspektivi yaratmağa hazır deyil.

Bütövlükdə Moldovanın xarici siyasəti və istinad etdiyi ümumi dəyərlərə gəldikdə, bu ölkə Avropa İttifaqı ilə diplomatik

müzakirələrdə polemika mövzusu olan əsas insan hüquqları və azadlıqları sahəsində çatışmazlıqların tam şəkildə aradan qaldırmağa hazırdır.

Ümumilikdə Avropa İttifaqının Moldova ilə bağlı fəaliyyət planı ilkin razılaşdırılmış sənədə görə ümumi maraqlar dairəsinin genişləndirilməsini, Avropa İttifaqı ilə Moldova arasında daha sıx əlaqələrin qurulmasını nəzərdə tutur.

Bəs, Aralıq dənizi hövzəsinə daxil olan ölkələr Avropa qonşuluq siyasətində necə iştirak edirlər? Avropa qonşuluq siyasəti İttifaqın sərhədlərinin Şərqə doğru genişləndirilməsi nəticəsində meydana çıxsada, Avropa Komissiyası ilk andan qonşuluq siyasətinin bütün Aralıq dənizi hövzəsinə aid edilməsini təklif edirdi. Belə yanaşmanın məqsədi «İttifaqdan şərqdə və onu əhatə edən Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən ölkələrdə səmərəli idarəetmənin və ümumi maraqları dəstəkləməkdən ibarətdir». Bundan əlavə, Avropa İttifaqı burada terrorçuluq, kütləvi qırğın silahının yayılmasının qarşısının alınması, qeyri-qanun müqabilə məsələləri ilə bağlı uğurlu əməkdaşlıq etməyə çalışır. Bu, həm də ümumilikdə yalnız Avropa İttifaqını deyil, onun cənubunda yerləşən üzv dövlətləri də əhəmiyyətli dərəcədə narahat edən məsələdir. Aralıq dənizi hövzəsində formalaşdırılacaq bu mexanizm hökumətləri **Barselona prosesi** və digər beynəlxalq konvensiyalara görə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirməyə vadar edə bilər.

Fəaliyyət planını artıq mövcud olan vasitələr, xüsusən Barselona prosesinin əsasında tərtib etmək və reallaşdırmaq mümkündür. Bununla bağlı monitoring isə tərəflərin sıx əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirmək məqsəduyğundur. Komissiya isə əldə olunan nailiyyətlər barədə məruzələri dövrü olaraq bəyan edəcək. Tərəqqinin əldə olunduğu təqdirdə bu məruzələr, hesabatlar əsasında Avropa İttifaqı konkret ölkə ilə yeni, daha sıx əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi barədə qərar qəbul edəcək ki, bu da Avropa qonşuluğu barədə müqavilə formasında həyata keçirilə bilər. Belə yanaşma Avropa İttifaqına daxil olmağa cəhd göstərməyən Aralıq dənizi regionundan olan tərəfdaşlar tərəfindən Şərqi Avropa ilə müqayisədə daha müsbət qarşılanmışdır.

Avropa qonşuluq siyasəti Aralıq dənizi hövzəsinə aid olan və Barselona prosesində iştirak edən bütün ölkələrin maraqlarına toxunur. Fəaliyyət planı o tərəfdaşlara münasibətdə həyata keçiriləcək ki, onların artıq Avropa İttifaqı ilə assosiativ fəaliyyətlə bağlı müqaviləsi mövcuddur. Bu o deməkdir ki, belə fəaliyyət

planlarının imzalanması ilk növbədə, İsrail, İordaniya, Mərakeş, Fələstin, Tunisə, daha sonra Misir və Suriyaya aid ediləcək. (59; s.60)

İndi isə **üç Qafqaz respublikasına münasibətdə yaranan şəraiti nəzərdən keçirək**: 2003-ci ildə Avropa «Yonşuluq siyasəti proqramı» həyata keçirildikdən dərhal sonra Azərbaycan-Ermənistan və Gürcüstan müvafiq siyasət dairəsinə daxil edilmədi. Bu, onunla əsaslandırılır ki, **Cənubi Qafqaz ölkələri Avropa İttifaqının üzvü olan 25 dövlətdən heç biri ilə birbaşa sərhəddə malik deyillər**. Digər tərəfdən o zaman bu üç ölkə Avropa Şurasının və ATƏT-in müəyyənləşdirdiyi müəyyən meyarlara cavab verməli idi. (Məsələn: Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və s.)

Bununla razılaşmayan Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Avropa qonşuluq siyasətindən kənarda qalmalarına etiraz etdilər. Nəticədə Avropa İttifaqının Nazirlər Şurası bu məsələni komissiyanın hazırladığı tövsiyələr əsasında nəzərdən keçirəcəyini vəd etdi. **2004-cü ilin mayında Avropa Komissiyası hər üç Cənubi Qafqaz ölkəsinin Avropa qonşuluq siyasətinə daxil edilməsini tövsiyə etdi**. Avropa İttifaqının Şurası müvafiq tövsiyəni 2004-cü ilin iyununda təsdiqlədi.

Sual edilə bilər. **Avropa İttifaqını mövqeyini dəyişməyə vadar edən nə idi?** Avropa İttifaqının genişlənməsi Qafqaz regionunun enerji ehtiyatları Mərkəzi Asiya ilə nəqliyyat əlaqələri və narkotiklərin ticarəti dövriyyəsinin qarşısının alınması ilə bağlı strateji əhəmiyyətini üzə çıxardı. Avropa İttifaqının bir sıra üzvləri hesab edirlər ki, **Cənubi Qafqazla Avropa İttifaqı arasında enerji və nəqliyyat əlaqələri çox vacibdir**. Bu əlaqələr 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin, daha sonra ona paralel olaraq keçən qaz xəttinin fəaliyyətə başlamasından sonra daha praktik əhəmiyyət kəsb edirdi.

Nəticədə 2003-cü ilin noyabrında Gürcüstanda baş verən «Qızılqül inqilabı» sayəsində burada islahatlara meyilli, korrupsiya ilə mübarizənin əhəmiyyətini dərk edən, regionda qonşu dövlətlərlə yaxşı münasibətlər qurmağa çalışan hökumət formalaşdı.

Türkiyənin Avropa qonşuluq siyasəti ilə bağlı irəli sürdüyü bir sıra tələblərin 2003-2004-cü ildə yerinə yetirilməsi və onun Avropa İttifaqına daxil olması ilə bağlı danışıqlara başlaması onu göstərir ki, Qafqaz potensial olaraq bu birliyin qonşusu sayılır.

Ümumilikdə isə Avropa qonşuluq siyasəti Avropa İttifaqının Qafqaz regionuna nüfuz etməsi üçün ən yaxşı vasitələrdən biri sayılır.

Ümumilikdə **üç Qafqaz dövlətinin** Avropa qonşuluq siyasətində əhəmiyyəti nədən ibarətdir? **Birincisi**, Avropa qonşuluq siyasəti, onların xarici siyasətinin diversifikasiyasına yol açır, bu da Cənubi Qafqaz ölkələrinə Rusiyaya münasibətdə xüsusi çəkisini artırır, onların yeni şəkildə dəstəklənməsi mənasına gəlir. **Digər tərəfdən**, Cənubi Qafqaz respublikaları özlərini Avropa ilə eyniləşdirməkdə israrlıdırlar və uzunmüddətli perspektivdə Avropa İttifaqına daxil olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Hər iki dövlət Avropanın aparıcı siyasi və iqtisadi xətti ilə yaxınlaşmaq üçün yollar axtarır. Məsələn, Ermənistan ümid edir ki, onun Avropa İttifaqı ilə sıx təmasları Türkiyəyə yönələn təzyiqləri artırıb, nəticədə Türkiyə Ermənistanla Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonların işğalı ilə bağlı bağlanan sərhədləri açacaq.

Ümumilikdə, Avropa İttifaqı və onun Cənubi Qafqazdan olan tərəfdaşları Avropa qonşuluq siyasətinə digər dünya ölkələrinin regiona diqqətini cəlb etmək və siyasi-iqtisadi problemlərini həll etmək imkanı kimi yanaşırlar. Avropa İttifaqının yüksək səviyyəli təmsilçilərinin 2004-cü ildə hər üç dövlətin paytaxtına olan səfərləri bunu əyani şəkildə təsdiqləyir.

Bəs daha sonra nə olacaq? Qonşu ölkələrin Avropa İttifaqına inteqrasiya perspektivi nə dərəcədə realdır? Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Avropa qonşuluq siyasəti hələ də öz inkişafının ilkin mərhələsində dayanır. Hələlik, onun müvəffəqiyyətli olub-olmayacağı barədə mühakimə yürütmək çətindir. Burada meydana çıxan başlıca məsələ Avropa İttifaqına daxilolma perspektivi olmadan qonşu ölkələrin inteqrasiya prosesinin müvəffəqiyyətli olub-olmayacağıdır:

- Aydındır ki, Avropa İttifaqına daxil olmaq yolu görünməyən qonşu ölkələrin özlərinin bütün siyasi və iqtisadi proseslərini Avropa İttifaqının tələblərinə tabe etməsi üçün stimulyoxdur. Daxili və xarici siyasətdə bir çox prioritetlər və Avropa İttifaqı ilə daha sıx əlaqələrin inkişafı əksər hallarda məhz bununla bağlıdır;

- Avropa İttifaqı Avropa qonşuluq siyasətinin köməyi ilə heç də qonşu dövlətlərin daxili və xarici siyasətində köklü dəyişikliklər həyata keçirmək niyyətində deyil;

- Lakin, Avropa İttifaqı bununla siyasi və iqtisadi islahatlara təkan vermək istəyir;

- Qonşu dövlətlər Avropa İttifaqının standartlarına nə dərəcədə yaxın olacaqlarsa, onlar bilavasitə üzvlüyə namizəd dövlətlərin ittifaqa qoşulması üçün işlənib hazırlanmış müxtəlif proqramlara bir o qədər yaxından cəlb olunacaqlar. Müvafiq islahatlar qanunvericiliyin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasını, hüquqi və inzibati islahatların dəstəklənməsini, texniki dəstəklənmə, eləcə də monitorinqin həyata keçirilməsini və davamlı hesabatların reallaşdırılmasını tələb edir;

- Bu addımlar qonşu dövlətlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılacaq və maliyyə vasitələri ilə möhkəmləndiriləcək. (14.000 milyon avro vəsaitin ayrılması – 2007-2013-cü illər və ya hər il ayrılan vəsaitin əvvəlki səviyyədə iki dəfə çox olması). (224)

2004-cü ildə təsdiqlənmiş fəaliyyət proqramları bu istiqamətdə ilk addımdır. Bu əhəmiyyətli addım o öhdəliklərin yerinə yetirilməsini önə çəkir ki, onlar öncə qeyd edilən iki «səbətdə» yerləşdirilmişdir.

Bu öhdəliklərin həyata keçirilməsində hiss olunan tərəqqinin əldə edilməsi üçün Avropa İttifaqı və onun tərəfdaşları tərəfindən yeni, daha geniş həcmli müqavilələrin imzalanması zərurəti də nəzərə alınmaqla növbəti addımların nəzərdən keçirilməsi lazım gələcək. Bu proses ümumilikdə diferensiallaşmış xarakter daşıyacaq. Bu, öz-özlüyündə Avropa İttifaqı ilə daha sıx əməkdaşlığı inkişaf etdirməyi arzulayan hər bir ölkənin tələblərini, imkanlarını və arzularını əks etdirəcək. Avropa Qonşuluq siyasətinin köməyi ilə genişlənmiş Avropa ilə qonşu dövlətlər arasında daha səmərəli əməkdaşlığın təməli qoyulur. Avropa qonşuluq siyasətinin reallaşması ilə əldə ediləcək sabitlik və təhlükəsizlik, eləcə də, siyasi və iqtisadi inkişaf təkcə Avropa İttifaqını deyil, həm də bütün beynəlxalq birliyə fayda gətirəcək. Fikrimizcə, sonda aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək zəruridir:

- Avropa qonşuluq siyasəti Avropa İttifaqına qoşulmaq istəyən ölkələrin qəbul olunması və ya rədd edilməsi məsələlərini nəzərdən keçirmir;

- Avropa İttifaqına qoşulmaq imkanı istənilən Avropa dövləti üçün açıqdır. Lakin, bu, əməkdaşlığın fərqli cərənlərinə yönəlməlidir;

- Avropa qonşuluq siyasəti MDB ölkələri ilə imzalanmış tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq müqaviləsini və ya Aralıq dənizi ölkələri ilə müttəfiqlik barədə müqavilənin əvəz etmir;

- Müəyyən mərhələdən sonra onlar Avropa qonşuluq siyasətinin subyekti olan dövlətlərin, Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində təməl dəşinə çevriləcək.

Avropa regionunun yeni qonşuluq proqramı çərçivəsində:

- a) regionun rifahı məqsədilə müxtəlif komissiyalar yaradılıb,
- b) regional əməkdaşlıq və iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı işçi qrupları əhatə edən cəmiyyət yaradılıb;
- c) xüsusi büdcə formalaşdırılıb,
- d) Avropa regionları Qərbi Şərqi Avropanı mənimsəməsi baxımından mühüm ünsürə çevrilib,
- e) Sərhədyanı əlaqələr öz səmərəsini verib. 1995-ci ildə Avropa regionlarında polyak-alman birgə müəssisələrinin sayı 30 minə çatıb;

Beləliklə, bu paragrafda yeni qonşuluq proqramı formalaşmasının əsas prinsipləri şərh olunur, onun mahiyyəti, əhəmiyyəti və gələcək perspektivi ifadə edilir. Bütün bunlardan çıxış edərək aşağıdakıları vurğulamaq zərurəti yaranır:

a) belə ehtimal edilir ki, bütün müvafiq dövlətlər və xalqlar öz aralarında hər hansı silahlı sərhəd qarşıdurması olmadan vahid Avropa strukturuna daxil olacaqlar;

b) bu proqram Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda hər şeydən əvvəl bütövlükdə sülhün bərqərar olması perspektivini yaradacaq;

c) Artıq iki Kipr deyil, (biri dövlət, digəri isə kvazidövlət kimi) Avropa İttifaqına daxil olan bir Kipr mövcud olacaq;

e) Avropanın yardımı Kiprin Türk qismi üçün ölçətan olduqca yenidən birləşmə təbii yolla baş verəcək.

Belə görünür ki, bütün təxribatlara soyuqqanlı və dözümlü şəkildə reaksiya vermək və Avroatlantika məkanında yer qazanmaq uğrunda daimi siyasi mübarizəni davam etdirmək daha məqsədəuyğundur.

2.2. «Yeni qonşuluq» proqramı çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə Azərbaycanın qarşılıqlı münasibətləri

Yeni Avropa dövlətlərinin Avropa Birliyi ailəsinə daxil olması Avropanın sülh, təhlükəsizlik, qarşılıqlı etimad və ümumi dəyərlər çətri altında birləşməsinin nümunəsidir. Bu, Avropa tarixinin yeni mərhələsinə təkan verir və beləliklə də, soyuq müharibə dövründən yaddaşlarda miras qalanları unutturur.

Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, «Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri yalnız yığılıb qalmış problemləri ən yüksək səviyyədə beynəlxalq Avropa strukturlarının köməyi ilə həll etməkdən ibarət deyil, həm də Avropa İttifaqının fəal üzvü olmağa söz göstərməkdən ibarətdir». (210)

Azərbaycanın Avropa İttifaqının üzvü olmaq səyləri və bunun üçün zəruri olan ehtiyatları digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Yeni qonşuluq proqramını şərh edən **professor Əli Həsənov** onu 4 istiqamətdə fərqləndirir:

- **Birincisi**, Azərbaycan həmişə üç Cənubi Qafqaz ölkəsi arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə və onların birləşmiş şəkildə Avropa İttifaqına daxil olmasına müsbət yanaşmışdır, öz potensialını bu işə yönəltməyə hazır olduğunu bəyan etmişdir;

- **İkincisi**, Azərbaycan regionda sülhün və əməkdaşlığın yaranmasına can atan, bununla bağlı daha böyük imkanları olan ölkədir. Hələ 1918-1920-ci illərdə (xalq cümhuriyyəti dövründə) Azərbaycan Cənubi Qafqaz xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanın yaranması üçün tam söz göstərmiş və Avropa ilə əməkdaşlıq sahəsində ardıcıl iş aparmışdır. 1992-ci ildən başlayaraq, müstəqil Azərbaycanın xarici siyasəti ilə Avropaya inteqrasiya aparıcı istiqamət təşkil edir, Avropa İttifaqı ilə fəal əməkdaşlıq başlayır;

- **Üçüncüsü**, Azərbaycanda Avropa standartlarına cavab verən iqtisadi, siyasi, hüquqi və sosial islahatlar, Qərbi ölkələri ilə birlikdə global enerji və nəqliyyat layihələri həyata keçirilir, ölkənin bütün daxili və xarici siyasəti Avropa sistemi çərçivəsində aparılır. Azərbaycan strateji əhəmiyyət kəsb edən ölkə kimi Avropanın Şərqi doğru genişlənməsində mühüm yer tutur və Şərqi-Qərbi arasında nəqliyyat kommunikasiya koridoruna malikdir;

- **Dördüncüsü**, Azərbaycan islam ölkəsi olmasına baxmayaraq, onun xalqı artıq uzun müddətdir ki, Avropa dəyərləri ilə təmasdadır, təhsillidir, demokratikdir, inkişafa söz göstərir, digər dinlərə və xalqlara münasibətdə tolerantdır, mədəniyyət dəyərlərini yüksək qiymətləndirən siyasi elitaya malikdir. (21; s.97)

Azərbaycan müstəqillik prinsipinə əsaslanan milli dövlətçilik yaratmağa müvəffəq olmuşdur. **Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin vurğuladığı kimi**, «...demokratiyaya keçid prosesi, öz növbəsində, dövlətçiliyin inkişafının mühüm mərhələsidir. Məhz onun sayəsində bu siyasət səmərəli dövlətçilik kursuna çevrilmişdir. Öz növbəsində, dövlət müstəqilliyi

təsisatlaşmış demokratiyanın bərqərar olmasında çıxış nöqtəsinə çevrildi». (209)

Azərbaycan Respublikası (AR) Avropanın tərkib hissəsi Avropa mədəniyyəti, onun mədəni irsinin daşıyıcısı, onunla demokratik dəyərləri bölüşən ölkə kimi Avropaya inteqrasiya məsələlərinin strateji məqsəd kimi nəzərdən keçirir və özünü AvroAtlantika təhlükəsizliyi strukturunun ayrılmaz nizamlı hissəsi kimi hiss edir.

Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədi Avroatlantika məkanına siyasi, müdafiə və iqtisadi strukturlar səviyyəsində inteqrasiya olunmaqdır. Bu, Azərbaycanın tarixi inkişaf səylərindən doğan xüsusiyyətdir, Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan siyasi və iqtisadi proseslərin doğurduğu nəticədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir sivilizasiyalı dövləti yalnız həqiqi demokratik dəyərlər, insan hüquqlarına riayət olunması, siyasi, iqtisadi azadlıq və qanunun aliliyi ilə qurmaq mümkündür.

2007-ci ilin mayında Bakıda keçirilən Beynəlxalq konfransın iştirakçısı olan **S.Kornella vurğulayır**: «Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan bu regionda və bütövlükdə islam dünyasında xüsusi mövqeyə malikdir. Azərbaycan demokratiyasına gəldikdə isə qeyd etmək istəyirəm ki, o, məhz Azərbaycan dövlətinin maraqlarındadır. Azərbaycan qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verib. Bu mənada Azərbaycan yalnız regionda öz standartları olan dövlət deyil, həm də demokratik plürazizm, demokratik təfəkkür tarixinə malikdir». (210)

Bütün bu göstəriciləri xatırlatdıqda, onu söyləmək mümkündür ki, Azərbaycan Avropa dövlətləri sırasında layiqli yer tutur. Ölkəmizə xas olan təcrübə və potensial, eləcə də, Azərbaycanın geosiyasi, geoiqtisadi, tarixi və mədəni xüsusiyyətləri ölkəmizi Avropa əməkdaşlığında mühüm tərəfdaşa çevirir. Azərbaycan Avropa ilə əməkdaşlıqda heç də ümumavropa dəyərlərini əxz edən istehlakçı rolunda çıxış etmir, əksinə, Avropa ilə əlaqələrin hərtərəfli inkişafında sosial fəaliyyət sahələrində ən yüksək tərəqqinin və həmrəyliyin əldə olunmasında maraqlıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan ortaqların daşıyıcısı kimi, Avropa və Asiya arasında özünəməxsus körpü olmağa da söz göstərir.

Müstəqillik yolunda Azərbaycan Respublikası ağır çınaqlardan keçmiş, təcavüzlə, daxili və xarici təzyiqlərlə üzləşərək bir çox çətinlikləri dəf etmişdir. Bütün bunlar Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sosial-iqtisadi nəticələri, hakimiyyət

uğrunda mübarizə, keçid dövrünün problemləri və digər amillərlə bağlıdır. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan sabitliyi bərpa etməyə, eləcə də demokratik və iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə nail olmuşdur. Bu baxımdan, müasir beynəlxalq münasibətləri təhlil edən **S.Karnella vurğulayır**: «Azərbaycanın xarici siyasət kursu çoxtərəfli təhlükəsizlik siyasətinə əsaslanır. Bu gün bu ölkə bütün qonşularıyla, o cümlədən, Rusiya və İranla normal münasibətlər qurmağa səy göstərir. Lakin, bu gün Azərbaycan Qərb ölkələri, eləcə də, digər Asiya ölkələri ilə də öz əlaqələrini genişləndirir. Qərb ölkələri və Qərb institutları ilə sıx əlaqələri inkişaf etdirməkdən ötrü Azərbaycan demokratiyanın inkişaf tempini sürətləndirməlidir. Hamı bilir ki, bu gün Azərbaycan öz qonşuları ilə müqayisədə daha əlverişli vəziyyətdədir». (210)

Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, «biz özümüzü təmin edən ölkəyik. Odur ki, qarşılıqlı münasibətləri ikili standartlar və xaricdən hər hansı təzyiq olmadan qurmalıyıq». (209)

Son illərdə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində (qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və makroiqtisadiyyatın nizamlanmasında səmərəli addımlar) Azərbaycan iqtisadi artım dinamikasında qiymətlərin və valyuta mübadiləsi kursunun sabitləşməsində, eləcə də, yerli və xarici investisiyaların birbaşa cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması baxımından əhəmiyyətli uğurlara nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa xarici investisiyaların böyük hissəsi Avropadan gəlir.

Professor H.Hüseynova yazır: «Burada yerli investisiyaların artdığını qeyd etmək lazımdır. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan vətəndaşları öz dövlətlərinə inanırlar. Eləcə də, iqtisadiyyatın sabit inkişafına inam və hüquqi təminat var. Əlverişli investisiya mühiti özəl sektorun ümummilli məhsulda xüsusi payının artmasına təsir göstərmişdir. Hazırda özəl sektorun ümumdaxili məhsulda payı 75% təşkil edir və bu artım davam etməkdədir». (22; s.138)

Prezident İlham Əliyev və Azərbaycan hökuməti tərəfindən son dövrlərdə bununla bağlı həyata keçirilən bir sıra proqramları qeyd etmək gərəkdir:

- «2003-2005-ci illərdə iqtisadi inkişaf və yoxsulluğun aradan qaldırılması haqqında»;
- «2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafı haqqında»;
- «2004-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında»;

- «2003-2012-ci illərdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı» barədə dövlət strategiyası.

Bu proqramlar iqtisadiyyatda neft sektorunun təsirinin artırılmasına və mövcud potensialdan istifadə etməklə Azərbaycanın bütün regionlarının inkişafına yönəlmişdir. Bundan əlavə, bir sıra mühüm proqramlar da qəbul olunmuşdur ki, bundan da başlıca məqsəd iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, eləcə də, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, neft fondu, eləcə də, investisiyaların araşdırılması və cəlb edilməsi üzrə agentlik yaradılmışdır ki, bu da ehtiyatların bölünməsinə səmərəni artırmağa və sosial-iqtisadi sabitliyi təmin etməyə zəmin yaradır.

Demokratikləşmə prosesinə münasibətdə təhlilimizdə qarşıya qoyulan vəzifələr tədqiq olunarkən xüsusi olaraq qeyd etmək gərəkdir ki, Azərbaycan hökuməti ciddi olaraq demokratik dövlətin qurulması kursuna sadiqlik göstərir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlar – BMT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, ATƏT və digərləri ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanda həyata keçirilən demokratik islahatlar nəticəsində korrupsiya oleyhinə mübarizə ilə bağlı qanun qəbul edilmiş və xüsusi Dövlət komissiyası yaradılmışdır. **Prezident İlham Əliyev** bununla bağlı müvafiq dövlət proqramını təsdiqləyib. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi isə hüquqi şəxslərin qeydiyyatı və dövlət reyestrı barədə qanun qəbul edib, siyasi məhbuslarla bağlı məsələ isə artıq qapanıb, eləcə də, Milli Məclis tərəfindən dövlət sirri məlumatlandırma ilə bağlı qanunlar qəbul edib, eləcə də, alternativ xidmət haqqında qanun hazırlanaraq ekspertiza üçün Avropa Şurasına təqdim edilib. Müvafiq işçi qrupu isə böhtan, yalan məlumat yayma ilə bağlı qanun layihəsi hazırlanıb.

Azərbaycan terrorçuluğa, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə və digər təhlükəli cinayət növlərinə qarşı beynəlxalq mübarizədə iştirakını davam etdirir. Bakıda bununla bağlı bir sıra beynəlxalq konfranslar keçirilib, müvafiq hesabatlar və təqdimatlar reallaşdırılıb. Bütün bunlar BMT və AvroAtlantika əməkdaşlığı çərçivəsində baş verir.

Azərbaycan BMT-də islahatlar məsələsinin müzakirəsi prosesində fəal iştirak edib. Bəlli olduğu kimi, bu islahatlar beynəlxalq birlik qarşısında dayanan vəzifələrin yerinə yetirilməsindən ötrü global təşkilatın strukturunun səmərəli və operativ hazırlığını təmin etməyə yönəlmişdir. Avropa dəyərlərinə bağlı olan və vahid təhlükəsizlik məkanının, Avropada demokratiyanın və azad bazarın

formalaşdırılmasına yönəlmiş siyasi kursu davam etdirən **Azərbaycan NATO və Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlığını inkişaf etdirir.** Azərbaycanın NATO ilə integrasiya əlaqələrinin mühüm mərhələsini Azərbaycan prezidenti və NATO rəhbərliyi tərəfindən NATO ilə tərəfdaşlıq barədə fərdi fəaliyyət planının təsdiqlənməsi təşkil edir. Bu, AvroAtlantik strukturlarla səmərəli qarşılıqlı əlaqələrə təkan vermişdir. Azərbaycanın NATO ilə tərəfdaşlığı dəqiq ifadə olunmuş ictimai maraqlara söykənir. Azərbaycanda NATO həftələri ilə bağlı ictimai-siyasi tədbirlər keçirilir, NATO-nun Azərbaycanda beynəlxalq məktəbi yaradılmışdır.

Azərbaycanda seçki ilə bağlı müəyyən ciddi işlər görülür, belə ki, Mərkəzi Seçki Komissiyası tam şəkildə beynəlxalq standartlara və mövcud qanunvericiliyə uyğun fəaliyyət göstərməkdən ötrü hazırlıq işləri aparır ki, müvafiq qanunlar bilavasitə Avropa Şurasının Venesiya Komissiyası və ATƏT-lə sıx əməkdaşlıq şəraitində qəbul edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə «Avropa Şurasının Cənubi Qafqazda demokratik sabitliyin irəliləməsi və möhkəmlənməsi, münasibətlərin aradan qaldırılması üzrə birgə proqramı» mühüm rol oynamışdır. Bu proqram sıx əməkdaşlığın yaxşı nümunəsi sayıla bilər. Xüsusən, burada ümumi dəyərlər və ümumi məqsədlər varsa, insan haqlarına, əsas hüquq və azadlıqların qorunmasına, qanunun aliliyinə riayət edilirsə, bu, çox təqdirəlayiqdir. Təbii ki, Avropa Şurasının və Avropa Komissiyasının mövqeyi də məhz bundan ibarətdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən birgə proqramın layihə hədəfləri həm insan hüquqları, qanunvericilik sahəsində təhsil, demokratiya, dövlət və cəmiyyət münasibətlərinin inkişafı sferasında əhəmiyyətli dərəcədə demokratik islahatlara və yekun nəticələrin əldə edilməsinə təsir göstərmişdir. Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında münasibət məhz bu proqram əsasında aşağıdakı istiqamətlərdə qurulur:

- iqtisadi və sosial islahatların həyata keçirilməsinə yardım;
- Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin (TRASEKA) yaradılması;
- kommunikasiya infrastrukturunun inkişafı və s.

Azərbaycan 1993-cü ildən başlayaraq bəyan edir ki, Avropa İttifaqı ilə əlaqələrin qurulmasında maraqlıdır və artıq bu əlaqələri müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirməkdədir. 1996-cı ildə **Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Avropa İttifaqı tərəfindən hazırlanmış «Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında**

müqavilə»ni təsdiqlədi və Azərbaycanla bu təşkilat arasında rəsmi münasibətlərin qurulmasını bəyan etdi.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı məqsədilə Avropa İttifaqının proqramları çərçivəsində bir sıra strukturlarda islahatların həyata keçirilməsi, özəlləşdirmə sahəsində maddi-texniki kömək və infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Avropa İttifaqı təkcə 2001-ci ildə bu proqram çərçivəsində 100 milyon avro xərcləyib.

Bu baxımdan, **professor Əli Həsənov haqlı olaraq vurğulayır** ki, Avropa İttifaqı Azərbaycanla əlaqələrini yalnız TRASEKA layihəsi və tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə çərçivəsində deyil, eyni zamanda, Cənubi Qafqazda həyata keçirilən ümumregional əməkdaşlıq layihəsi vasitəsilə, eləcə də, Avraasiya regionunda sülhün, təhlükəsizliyin və iqtisadi inkişafın təmin olunmasına yönəlmiş digər proqramlar çərçivəsində inkişaf etdirir. Bu mənada, Avropa İttifaqı Avraasiya integrasiyası proqramına alternativ kimi çıxış edir. Sonuncu layihənin həyata keçirilməsində isə MDB məkanını öz təsir dairəsində saxlamaq istəyən Rusiya daha çox maraqlıdır. (21;s.495)

Bununla yanaşı, bir sıra mühüm sahələr vardır ki, müvafiq şəraitin yaxşılaşdırılmasından ötrü gərgin iş, eyni zamanda, Avropa İttifaqı ilə Avropa Komissiyası tərəfindən yekun məqsədə nail olunmasından ötrü birgə səylər tələb edir. Bununla bağlı, Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı Azərbaycanla bağlı işlənib hazırlanan və həyata keçirilən «yeni qonşuluq» çərçivəsində nəzərdən keçirmək zərurəti yaranır.

Avrointegrasiyanın xarici siyasətin prioritet kimi müəyyənləşdirilməsi şəraitində Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq barədə müqaviləsi ikitərəfli əməkdaşlığı əhəmiyyətli dərəcədə qüvvətləndirmişdir ki, burada Azərbaycan iqtisadi strukturlarının Avropa standartlarına müvafiq olaraq transformasiyası əsas məqsədlərdən birini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası bu istiqamətdə həyata keçirilən vəzifələr və atılan addımlarla bağlı mövqeyini aydın şəkildə ifadə edir. **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 1 iyun 2005-ci il tarixində** verilən «Azərbaycan Respublikasının Avropaya integrasiyası ilə bağlı dövlət komissiyasının yaradılması haqqında» fərmanı Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında əlaqələrin

möhkəmləndirilməsi, Avropa İttifaqının Azərbaycanda fəaliyyət planının hazırlanması və bu istiqamətdə işlərin həyata keçirilməsi məsələlərini önə çəkir. Fərmanda Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıqla əlaqədar siyasi, iqtisadi, nəqliyyat, energetika, hüquqi təhlükəsizlik, demokratikləşmə və insan hüquqları, humanitar məsələlər, elm-təhsil problemləri və digər sahələrdə işçi qrupların yaradılması imkanı nəzərdən keçirilir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətləri perspektivi (xüsusən, üzvlük məsələsi) bir sıra daxili və xarici amillərdən asılıdır. Daxili amillər aşağıdakılardır:

- Avropa standartlarına nail olmaqdan ötrü Azərbaycan siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi sahələrdə islahatları davam etdirməlidir;
- inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin qoşulduğu qloballaşma prosesinin tələblərini nəzərə almalıdır;
- «Açıq qapı» siyasəti yürütməlidir;
- Daxili bazar, xidmət, eləcə də, demokratikləşmənin başa çatması istiqamətində və s. bu kimi sahələrdə libeallaşmanı həyata keçirməlidir; (21; s.499).

Xarici amillərə isə aşağıdakılar aiddir:

- Cənubi Qafqazda münaqişələrin aradan qaldırılması, o cümlədən, Ermənistan və Azərbaycan arasında yaranan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, regionlararası əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sistemi üçün integrasiya məkanının yaradılması, hər üç respublikanın qanunvericiliyinin vahid normalar səviyyəsinə gətirilməsi, məhkəmə və icra hakimiyyətinin formalaşdırılması, beynəlxalq integrasiyanı qüvvətləndirməkdən ötrü vahid hərbi komandanlığın yaradılması, vahid maliyyə sisteminin həyata keçirilməsi, açıq sərhədlər üçün vahid gömrük sisteminin yaradılması, əmtəələrin, işçilərin və əmək ehtiyatlarının azad hərəkətinə şərait yaradılması, bir sıra suveren hüquqlardan imtina və s.

Beləliklə, Azərbaycanın və digər Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa İttifaqına integrasiyası, bu ölkələr arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını, üç ölkə arasında daxili integrasiyanı və Qərb standartlarına uyğun şəkildə demokratik təsisatlaşmanı nəzərdə tutur.

Tərəfdaşlığın inkişafı və Avropa İttifaqı ilə yaxınlaşmanın davam etməsi zəminində Avropa qonşuluq siyasəti çərçivəsində fəaliyyət planının hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Avropa İttifaqı Nazirlər Şurasının müvafiq qərarının və Azərbaycan Respublikası prezidentinin müvafiq fərmanından sonra Azərbaycan

Respublikasının Avropaya integrasiya məsələləri üzrə dövlət komissiyası yaradılması, fəaliyyət planının Avropa Komissiyası ilə razılaşdırılmasına təkan verdi. Bununla bağlı, 2006-cı ilin dekabrında Bakıda tərəfləri təmsil edən ekspertlərin ilk görüşü keçirildi. Təhlükəsizlik və inkişaf sistemi üzrə siyasətin planlaşdırılmasında Avropa və Avroatlantiki təcrübəsi bilavasitə Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyası layihəsinin işlənilib hazırlanmasında istifadə edilmişdir. Bu proses xarici işlər nazirliyinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş və beynəlxalq ekspertlər qrupunun dəstəyi, eləcə də, maraqlı tərəflərin iştirakı ilə tamamlanmışdır.

Xarici əlaqələr üzrə komissarın mətbuat xidmətinin rəhbəri xanım **Emma Udiun «Yeni qonşuluq siyasətinin» əhəmiyyətini** vurğulayaraq bildirir: «Tərəfimizdən həyata keçirilən siyasətin nəticəsi olaraq, biz özümüz – Avropa İttifaqının iştirakçısı olan dövlətlər, eləcə də, onlarla qonşu olan ölkələr kifayət qədər konkret üstünlüklərə və maraqlara sahib çıxdılar. Avropa İttifaqı bizim ümumi gələcəyimiz naminə birləşmə məsələlərinin davam etməsində maraqlıdır». (205) Eyni zamanda, burada Avropanın yeni qonşuluq siyasəti çərçivəsində Şərqi Avropanın Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən ölkələr də münasibətlərin qurulması təşəbbüsünə toxunulur.

Avropa İttifaqı ümumilikdə Azərbaycanla əməkdaşlığın yeni sahələrinin müəyyən edilməsində və münasibətlərin hərtərəfli inkişafında xüsusən maraqlı olduğunu nümayiş etdirir. Bu, ölkəmizin tədricən dünya siyasi səhnəsində öz yeri ilə seçilməsi və regionun aparıcı dövlətinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Sözsüz ki, Avropa İttifaqı iqtisadi cəhətdən qüdrətli olan, neft və qazla zəngin ölkəyə çevrilmiş Azərbaycanla əlaqələrin yeni qonşuluq çərçivəsində müəyyənləşdirilməsində və inkişafında maraqlıdır. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi potensialının artması bu marağı daha da möhkəmləndirir.

Azərbaycan Respublikasının bu əməkdaşlıqda maraqlı olması TRASEKA, İNOQEYT və TASİS proqramlarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə yönələn söylərdə özünü göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu proqramlar çərçivəsində Azərbaycana göstərilən köməyi yüksək qiymətləndirir. Belə ki, Avropa İttifaqı sözügedən proqramlar çərçivəsində 6 iyul 2005-ci il tarixində Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsi **Heyki Talvitiye ilə görüşündə prezident İlham**

Əliyev qeyd etmişdi ki, «Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya siyasətinə sadıqlığı ölkəmizin beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən, Avropa İttifaqı və Avropa Şurası kimi qurumlarla uğurlu əməkdaşlığını şərtləndirir» (200).

Azərbaycan eyni vaxtda Avropa İttifaqının fəal iqtisadi tərəfdaş olmaqla yanaşı, bu əməkdaşlıqda yeni yollar axtarmağa hazırdır ki, bu da bilavasitə yeni qonşuluq siyasəti çərçivəsində həyata keçirilir. Burada əməkdaşlığın çərçivəsini daha da genişləndirmək və ümumi təhlükəsizlik naminə Avropa İttifaqı ilə Azərbaycanın ümumi iqtisadi məkanını yaratmaq mümkündür. Bu, məhz o sahələrdə əməkdaşlıq məsələsini əhatə edir ki, bilavasitə hər zaman problem xarakteri daşıyır: sərhədyanı əməkdaşlıq, polis, korrupsiyaya qarşı mübarizə, terrorçuluq, treffikinq (pulların yuyulması, qeyri-leqal miqrasiya və s.). Avropa İttifaqı 2004-cü ilin mayında xeyrixah qonşuluq siyasətinin reallaşdırılması məqsədilə bir sıra ölkələrə, o cümlədən, Cənubi Qafqaz dövlətlərinə 225 milyon avro vəsait ayırıb. Bu proqrama qoşulan ölkələr ittifaq institutlarının insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaqda qətiyyətli olduqlarını, qanunların aliliyinin təmin edilməsini, səmərəli idarəetmənin yaradılmasını, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə hörmət edilməsini, xarici siyasət sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməsini nümayiş etdirməli idilər. (21; s.498)

Avropa İttifaqı ilə artıq təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı sıx əməkdaşlıq yaradılıb. Yeni birləşmiş Avropa özünün hədsiz iqtisadi potensialı və nəhəng siyasi gücü ilə yanaşı, Cənubi Qafqaz regionunda şəraiti yaxşılaşdırmağa doğru dəyişmək iqtidarındadır. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi Azərbaycan ümumi xarici siyasət və Avropanın təhlükəsizliyi siyasəti baxımından həyata keçirilən birgə fəaliyyət sahəsində iştiraka hazırdır.

Burada Avropa İttifaqı ilə GUAM ölkələri arasında məsləhətləşmələr imkanı da nəzərə alınmalıdır. GUAM belə bir təşkilatdır ki, bilavasitə iqtisadi əməkdaşlıq, mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə, insanların və narkotiklərin treffikinq ilə məşğul olur. Bu ittifaq özündə nəyi əks etdirir? Bununla bağlı **Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev haqlı olaraq vurğulayır:** «Biz əlbəttə, hər bir digər ölkə kimi öz maraqlarımızın yüksək səviyyədə təmin olunması baxımından müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda iştirak imkanını nəzərdən keçiririk. Bu mənada, GUAM ölkələri çərçivəsində artıq həyata keçirilən nəhəng regional layihələr mövcuddur. Bu səbəbdən əgər iqtisadi, enerji, nəqliyyat

məsələlərində sözləri birləşdirsək, əlbəttə ki, bundan hamı qazanacaq. Bizim Rusiya ilə münasibətlərimiz də çox uğurla inkişaf edir. Beləliklə, biz bundan çox məmnunuq və hesab edirik ki, bu, hər cəhətdən bizim ölkələrin maraqlarına cavab verir». (200)

Avropa qonşuluq siyasəti Cənubi Qafqaz üçün çox vacib ola bilər. Bir şərtlə ki, burada dövlətlərin özünəməxsusluğu nəzərə alınmadan razılaşdırılmış prioritetlərə və ciddi qarşılıqlı yardım sxemlərinə riayət edilsin.

Bu təşəbbüsün Azərbaycan üçün əsas problemi regionalizm konsepsiyasıdır ki, burada əsas hədəf «genişlənmiş Avropa: yeni qonşuluq» təşəbbüsüdür. Beləliklə, bu yanaşma bilavasitə regional əməkdaşlığa əsaslanmaqla yanaşı, Azərbaycan üçün müəyyən maneələr də yaradır.

Fikrimizcə, Avropa İttifaqının regionun reallıqlarını nəzərə almadan Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlığın inkişafına hərtərəfli say göstərməsi həyat qabiliyyətli ola bilməz. Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlığın inkişafının əsası kimi indiyədək uzanan münaqişələrin həlli önə çəkilməlidir.

Politoloq P.Siqankov bununla bağlı vurğulayır: «beynəlxalq aktorun məqsədləri əxlaqi xarakterli olmalıdır. Bu da onun mədəni əxlaqi mövqeyindən bilavasitə asılıdır. Lakin, sonuncu məqam heç vaxt sadə olmur. Birincisi, o məsələ açıq qalır ki, əxlaqi məqsədlər barədə mühakimə yerindən kimdir və ya onlardan hansının yaxşı, hansının pis olduğunu necə müəyyənləşdirmək olar? İkincisi, qeyd olunan məqsədlərə seçilən vasitələr də uyğun gəlməlidir. Yəni, sonuncular ifrat xarakterli olmamalı və vəziyyətin daha da pisləşməsinə yol verməməlidir. (məsələn, Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyin etməsi uğrunda Azərbaycanla hərbi münaqişəyə girmək Ermənistanın rəhbərliyinə və siyasətinə, xüsusən, onların müdafiə etdiyi xalqa daha böyük zərər yetirmədimi?)». (130; s.403)

Azərbaycanın isə bununla bağlı mövqeyi belədir ki, əgər Avropa İttifaqı ölkəmizin problemlərini dərindən öyrənersə, müvafiq problemlərin həllində də onun siyasi rolu arta bilər ki, bu da ilk növbədə, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsinə əsaslanmalıdır. Bu, ilk növbədə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə aiddir.

Məsələyə diqqət yetirən **Prezident İlham Əliyev vurğulayır:** «Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə münasibətlərə böyük əhəmiyyət verir. Burada yeni qonşuluq siyasəti ilə bağlı fəaliyyət

planının əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Belə bir əminlik ifadə olundu ki, Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq gələcəkdə də genişlənəcək». Eyni zamanda, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə bağlı danışıqlar prosesinin vəziyyəti üzərində ətraflı dayanan prezident İlham Əliyev bunları qeyd edir: «Bu məsələ Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipi gözlənilməklə öz həllini tapa bilər». (203)

Azərbaycanın xarici işlər nazirliyi 2005-ci ildə dövlətin beynəlxalq nüfuzunun və etibarının möhkəmləndirilməsi ilə bağlı ardıcıl fəaliyyət göstərərək, milli təhlükəsizliyin qorunması, ölkə vətəndaşlarının maraqlarının inkişafı və müdafiəsi ilə bağlı səmərəli tədbirlər həyata keçirilib. Bununla bağlı Xarici İşlər Nazirliyinin ötən ilin yekunlarına dair press-relizində söhbət açılır. Sənəddə göstərilir ki, ölkənin xarici siyasətinin aparıcı istiqaməti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü gözlənilməklə diplomatik vasitələrlə həlli olaraq qalır. (204)

Azərbaycan problemin konstruktiv həllində maraqlı olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir və bununla bağlı sərəncamında olan bütün diplomatik və siyasi vasitələrdən istifadə edir. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin azad olunması zərurətinə əsaslanan strategiyanın həyata keçirilməsinə, doğma yurdlarından qovulmuş insanların öz yurdlarına qayıtmasına şərait yaradılmasına Azərbaycanlı və erməni icmalarının Dağlıq Qarabağda sülh şəraitində birgə yaşayışına maksimum səy göstərir. Eyni zamanda, bölgədə dağıdılmış kommunikasiyaların bərpası, sosial-iqtisadi tərəqqinin təmin olunması Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafının tərkib hissəsi kimi diqqət mərkəzindədir. Eləcə də, regionun integrasiya prosesləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağın mümkün statusu da nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan Avropa Şurasının müxtəlif strukturlarında fəallığını daim davam etdirməkdədir. Avropa Şurası ilə əlaqələrin inkişafında mühüm məqamlardan biri də **təşkilatın baş katibi Terri Devisin Azərbaycana səfəri olmuşdur**. Bununla da insan hüquqları, demokratik təsisatların möhkəmlənməsi, seçkilər sahəsində bir sıra addımların nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyət planı reallaşdırılmışdır.

Eyni vaxtda, **islam birliyinin tərkib hissəsi olan Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının** çərçivəsində də

fəaliyyətə böyük diqqət yetirib. 2005-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatının III Fövqəladə sammitində və İKT ölkələrinin 32-ci konfransında bu təşkilat növbəti dəfə öz prinsiplial mövqeyini təsdiqləmiş və Ermənistanı təcavüzü davam etdirməkdə ittiham edərək işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad olunmasını tələb etmişdir.

Xarici- iqtisadi əlaqələr sahəsində də fəal tədbirlər həyata keçirilmişdir. Dövlətin həm qlobal, həm də regional integrasiya prosesləri sahəsində irəliləməsi üçün səylər göstərilmişdir. İl ərzində Azərbaycan Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına üzv olmaq məqsədilə yaradılan işçi qrup çərçivəsində danışıqları davam etdirmişdir. Eyni zamanda, 2006-cı ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında Azərbaycanın təmsilçiliyinə hazırlıq aparılmış və bununla bağlı Bakıda təşkilatın IX sammitinə və İƏT-ə üzv dövlətlərin üzv dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin 16-cı iclasının keçirilməsinə hazırlıq işləri görülmüşdür. Bununla yanaşı, Azərbaycan Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında da səmərəli fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Regional integrasiya zəminində xarici siyasi fəaliyyət istiqamətində GUAM ölkələri ilə əməkdaşlığın genişlənməsini və dərinləşməsini yaddan çıxarmaq lazım deyil. Xüsusən, burada səmərəli və təhlükəsiz nəqliyyat dəhlizlərinin təmin edilməsi qeyd olunmalıdır. Bununla yanaşı, Xəzər hövzəsi və Aralıq dənizi hövzəsi arasında strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli olan nəqliyyat dəhlizi layihəsinin inkişaf etdirilməsi layihəsi davam etdirildi. Burada Bakı-Tbilisi –Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi –Ərzurum qaz borusu layihələri xüsusi yer tutur. Bu sıraya Qars-Axalkalaki Tbilisi-Bakı dəmir yol xəttinin çəkilməsini də aid etmək olar. Sonuncu layihə həm BMT çərçivəsində, həm də regional təşkilatlar, o cümlədən, Avropa İttifaqı tərəfindən böyük dəstəyə malikdir.

2004-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra mühüm və vacib siyasi islahatlar həyata keçirilmişdir ki, bu da məhz Avropaya integrasiya yönündə atılan praktik addımların qüvvələndirilməsinə xidmət edir. İslahatların çox qısa müddətdə baxmayaraq, ilkin mərhələdə Azərbaycan əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdir. Milli islahatlar proqramını möhkəmləndirən əsas prinsiplər insan hüquqlarının müdafiəsinin, korrupsiyanın və rüşvətin aradan qaldırılmasının, şəffaflığın bütün mərhələlərdə möhkəmləndirilməsinin, ictimai nəzarətin vətəndaş məsuliyyətini

dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını və vətəndaş xidməti sahəsində yüksək peşəkarlığı əhatə edir.

Azərbaycanın xalis siyasətinin məqsədlərini əks etdirən vacib siyasi addımlardan biri **Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası baş nazirinin sədrliyi ilə dövlət komissiyasının yaradılmasıdır**. Bundan əlavə, bütün sahə nazirliklərində Avropaya inteqrasiya ilə bağlı müvafiq departamentlər yaradılıb ki, burada da müvafiq məsələlərdə nazir müavirləri məşğul olur. Qanunvericiliyin əhəngdarlığının (harmoniyasının) təmin edilməsi istiqamətində görülən fəal işlər Azərbaycanın tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında müqavilənin həyata keçirilməsinə qətiyyətli şəkildə sadiq olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu məqsədlə sahə nazirlikləri qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün fərd fəaliyyət planları işləyib hazırlamışlar. Hazırda nazirliklər arasında müvafiq fəaliyyəti əlaqələrindən aralıq ekspert qrupları formalaşdırılır ki, onlar da bu məsələlərlə bağlı lazımı təklif və tövsiyələri işləyib hazırlayırlar. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının siyasi iradəsi bu istiqamətdə prinsipial əhəmiyyət kəsb edir və müvafiq islahatların həyata keçirilməsinə yeni təkan verir. Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağ ətrafında və Cənubi Qafqazda yaranan münaqişə zonaları terrorçuluq və bütün qeyri-leqal fəaliyyət formaları üçün təhlükəsiz məkan sayılır. Bu da təkcə Cənubi Qafqaz regionunun deyil, bütövlükdə Avropanın maraqlarını təhlükə altına alır.

Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycan Avropa təhlükəsizliyinin qurucusu kimi bu prosesdə yalnız istehlakçı olaraq çıxış etmir, həm də terrorçuluqla, treffikin qın bütün formaları, ilk növbədə qaçaqmalçılıq və qeyri-leqal miqrasiya ilə mübarizədə ön sırada dayanır.

Avropa qonşuluq siyasətinin çərçivəsində yaranan nəhəng regional əməkdaşlıq potensialından faydalanmaqdan və ümumi mövqenin formalaşdırılmasından ötrü qonşu dövlətlərlə məsləhətləşmələr və müzakirələr aparmaq zəruridir. Bu məqsədlə Cənubi Qafqaz «taskfors»unun yaradılması bu istiqamətdə Avropa qonşuluq siyasətinin siyasi hədəflərini müəyyənləşdirməyə, eləcə də, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında birgə təhlükəsizlik məsələləri üzrə – məsələn, cinayətkarlıq, treffikin q, münaqişələrin həlli istiqamətində həqiqi və siyasi cəhətdən qəbul oluna biləcək yanaşmaların işlənilib hazırlanmasına yol açar bilər. Bu da öz növbəsində regionda sabitliyə və əməkdaşlığa xidmət edəcək.

2006-cı ildə Azərbaycanın ümumdaxili məhsulu 17.7 milyard manat təşkil edib ki, bu da bilavasitə həyata keçirilən səmərəli tədbirlərin nəticəsidir. 2005-ci ilin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisədə bu, 34.5 faiz artım deməkdir. Bu baxımdan, ümumdaxili məhsulun 58.3 faizi sənayedə, 7.1 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və ovçuluq sahəsində. 5.6 faizi topdan və pərakəndə satış, avtomobillərin təmiri, məişət əşyalarının və şəxsi istifadədə olan texniki məhsulların təmiri 1.8 faizi əlaqədar, 7.9 faizi isə sosial və digər sahələrdə istehsal edilmişdir. Ümumdaxili məhsulun qeyri-neft sektoru üzrə həcmi 2005-ci ilə müqayisədə 12.1 faiz artmışdır. 2006-cı ildə hər adambaşına düşən ümumdaxili məhsul istehsalı 2120 manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ilin müvafiq göstəricisini 33 faiz üstələyir. Bu dövrdə istehsalın həcmi 36,6 faiz artmış və 14.4 milyard manata çatmışdır. (104; s.698)

Ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmış, müvafiq rəqəm 20% həddinə enmişdir. Adambaşına düşən büdcə xərcləri 250 manatdan 450 manata qədər artmışdır. (104; s.699)

Azərbaycanın 1 yanvar 2007-ci il tarixinə olan xarici borcu 1 milyard 972 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu göstərici Azərbaycanın ümumdaxili məhsulunun 9.9 faizi həcmindədir. 2006-cı ildə qiymətli kağızlar bazarında artım tempi 1.5 - 2 dəfə yüksəlmişdir. (104; s.700)

Özəl sektor Azərbaycanda bazar münasibətlərinin təsisləşməsində aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Hazırkı şəraitdə ümumdaxili məhsulda özəl sektorun payı 81 faiz təşkil edir. (104; s. 701)

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək bir sıra makroiqtisadi inkişaf göstəricilərini fərqləndirmək zərurəti yaranır:

- 2003-2006-cı illərdə ümumdaxili məhsulun artım sürəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksək davamlı olub;
- Fiskal defisitlər əhəmiyyətli dərəcədə aradan qadınılıb;
- inflyasiya həddi aşağı düşüb;
- xarici borclar nizamlı və davamlı şəkildə azalıb;
- əmək məhsuldarlığı artıb;
- ümumdaxili məhsulda özəl sektorun payı artıb;
- investisiyalar artıb;
- ümumi inkişaf xarakterli strateji proqramlar həyata keçirilib (yoxsulluğun aradan qaldırılması proqramı və s.);
- Ümumdaxili məhsulun əhalinin adambaşına düşən həcmi artıb.

Bütün bunlarla yanaşı, ümumdaxili məhsulun nəzərəcarpacaq dərəcədə artması bilavasitə Bakı-Tbilisi –Ceyhan neft kəmərinin istismara verilməsi ilə bağlıdır. Aydınır ki, bu, gələcəkdə regionların qeyri-bərabər inkişafına yol açar bilər. Belə ki, müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, Azərbaycanın karbohidrat ehtiyatlarının nəqlindən əldə etdiyi gəlirlər 25 il ərzində 150-200 milyard ABŞ dolları həcmində olacaq. Bu dövrdə Ermənistanın və Gürcüstanın ixracatı orta hesabla ildə 1.5-2 milyard dollardan çox olmayacaq. Belə vəziyyət heç də birmənalı qiymətləndirilməyən iqtisadi və sosial-siyasi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, məhz neft dollarının artım həcminə görə, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ danışıqlarında kəskin mövqe tutur.

Növbəti müvəffəqiyyətlər Azərbaycanın beynəlxalq strukturlarda fəal iştirakının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycanın BMT-dəki daimi nümayəndəsi yekdilliklə Baş Assambleyanın IV komitəsinin sədri seçilib ki, bu komitə də xüsusi məsələlər və dekolonizasiya məsələləri ilə məşğul olur. Bu illər ərzində dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində çoxsaylı qarşılıqlı səfərlər olmuş, parlament rəhbərləri, xarici işlər nazirləri, dövlətlərarası komissiyalar və müvafiq işçi qruplar qarşılıqlı maraqların təmin olunması ilə bağlı görüşlər, məsləhətləşmələr keçirmiş, əməkdaşlığın, hüquqi müqavilə bazasını daha da möhkəmləndirmişdir.

Naxçıvanın blokadadan çıxarılması ilə əlaqədar mühüm razılaşmalar əldə edilmiş, bölgənin əhalisinin qaz və digər enerji resursları ilə təmin olunması üçün əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Eyni zamanda, Muxtar Respublikanın əhalisinin İran –Azərbaycan sərhəddindən keçərək, Azərbaycanın digər bölgələri ilə əlaqə saxlaması üçün müvafiq anlaşma və razılaşmalar əldə olunmuşdur. Sərhədlərin bölünməsi - delimitasiyası sahəsində də əhəmiyyətli irəliləyişlər nəzərə çarpmış və Xəzərin hüquqi statusu haqqında konvensiya layihəsinin işlənilməsi davam etdirilmişdir.

Bununla yanaşı, Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti də genişlənməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Xarici İşlər Nazirliyinin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi davam edir, diplomatik xidmətin kadr potensialı və normativ –hüquqi bazası inkişaf etdirilir, diplomatların peşəkar hazırlığı möhkəmləndirilir.

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqaz ölkələrinin həm Şərq, həm də Qərb dövlətləri ilə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində aparıcı rol oynayır və oynamaqda da davam edəcək. Özünün

siyasi əhəmiyyətinə görə, Azərbaycanın Qərbə yolu müəyyən çətinliklərlə, toqquşmalarla, qeyri-sabitliklə müşayiət olunur ki, bu da xarici qüvvələrin təsiri ilə bağlıdır. Azərbaycan artıq 90-cı illərin əvvəllərində Qərb tipli müstəqil demokratiya təcrübəsinin kifayət qədər olmaması səbəbindən yaranan hüquqi hadisələrin şahidi olub. Azərbaycan Respublikası artıq yenidən vahid Avropanın bir hissəsinə çevrilməyə çalışır. Keçmişdə olduğu kimi bu gün də Azərbaycan Avropa müstəqilliyi ilə Avraasiya kvazimüstəqilliyi arasında seçim etmək zərurəti ilə üzləşib. Bundan çıxış edərək onu qeyd etmək lazımdır ki, demokratiya və müstəqilliyə doğru gedən yolda həmrəylik başlıca prinsip kimi çıxış edir.

Burada Avropa İttifaqına gedən yolda iki əsas çətinliyi və vəzifəni qeyd etmək lazımdır:

- Birincisi, bu, qanunun aliliyinə əsaslanan demokratiyanın qurulmasıdır. Azərbaycan bu istiqamətdə irəliləyə və qanunun aliliyi prinsipinə əsaslanan Avropa tipli dövlətə çevrilə bilər. Bununla öz xalqının dəstəyini qazanmaqla Azərbaycan nailiyyətlərinin Qərb tərəfindən etiraf edilməsi üçün siyasi şans əldə etmək mümkündür. Bu müvəffəqiyyət Avropa İttifaqının qapılarını başlanğıc məqsədə (əlbəttə, bu, hələ son hədəfə çatmaq demək deyil) – müvafiq proqramın həyata keçirilməsi üçün açar bilər. Yeni qonşuluq siyasəti bununla bağlı əhəmiyyətli rol oynayır;

- Növbəti problem, daha doğrusu, Dağlıq Qarabağ problemi-nin həlli də birinci məsələ ilə bilavasitə bağlıdır.

Azərbaycan yeni qonşuluq proqramı çərçivəsində Avropa İttifaqının maliyyə texniki dəstəyinə arxalanaraq çoxsaylı iqtisadi, siyasi, hüquqi və inzibati islahatlar həyata keçirə bilər.

Bundan əlavə:

- Azərbaycan yeni qonşuluq proqramı çərçivəsində Avropa İttifaqından, onun daxili bazarına çıxış kvotası əldə edir ki, bu da əmək, ömtəə xidmətlərinin, investisiya –kapital ehtiyatlarının azad dövriyyəsinə şərait yaradır;

- Yeni təşəbbüs çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə səmərəli əməkdaşlıq Azərbaycana Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı iqtisadi əlaqələr qurmağa, imtiyazlı ticarət və kredit rejimlərinin, eləcə də əmək və bazar münasibətlərinin qurulmasına imkan verir;

- Azərbaycan narkobiznes və mütəşəkkil cinayətkarlığın miqrasiyası ilə mübarizəni qüvvətləndirmək imkanı əldə edir;

- İnvestisiyaların ayrılması və yeni maliyyə mənbələrinin meydana çıxması Azərbaycanın beynəlxalq ticarət təşkilatına qəbul edilməsini sürətləndirə bilər və s.

2.3. Cənubi Qafqaz regionunda inkişaf və Avropa İttifaqı-na inteqrasiya yolu

Avropa inteqrasiya prosesi, eləcə də keçmiş sovet respublikalarının Avropa ilə bağlı xarici siyasətinin formalaşması XX əsrin ən vacib fenomenlərindən biri sayılır. Əgər ötən əsrin I yarısı iki qanlı və dağıdıcı dünya müharibəsinin baş verməsi ilə əlamətdar idisə (bunun nəticəsində Avropa əsas döyüş meydanına və başlıca qurbana çevrilmişdi), XX əsrin II yarısı bunun əksinə olaraq, Avropa qitəsi dövlətlərinin yaxınlaşması ilə diqqəti cəkir ki, bunun nəticəsi bir sıra dövlətlərin unikal birliyini əks etdirən Avropa İttifaqıdır. Əgər Avropada baş verən çoxsaylı faciəli böhranlardan sonra bu qitə III minilliyə keçmişdə yaranan böyük sivilizasiyalardan biri kimi daxil olursa, bu, əhəmiyyətli dərəcədə Avropanın genişlənməsi və təkamülə uğraması ilə bağlıdır.

Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz regionunda fəal rolu onun tərkibinə daxil olan dövlətlər üçün mühüm amil kimi çıxış edir. Avropaya inteqrasiya münaqişələrin həllini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir və bununla, regional sabitliyin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli töhfə vermiş olur. Avropa Birliyinin əhəmiyyəti onun regional əməkdaşlığın təşəbbüskarı kimi çıxış etməsi ilə daha da artır. Bu, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi müxtəlif layihələrdə və regional təşəbbüslərdə özünü göstərir. Avropa inteqrasiyası bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionu, eləcə də, Azərbaycan üçün sabitlik, sülh və çiçəklənmə mənasına gəlir.

Həyata keçirdiyimiz tədqiqatın predmetini Avropada regional əməkdaşlığın müxtəlif aspektlərini, xüsusən, bilavasitə Azərbaycanın maraqlarına toxunan müvafiq təmayüllərin nəzərdən keçirilməsi təşkil edir. Bununla bağlı biz regionlararası və sərhədyanı əməkdaşlığın həyata keçirilməsiylə bağlı beynəlxalq təcrübəni təhlil etməyə, Avropa regional proseslərində Cənubi Qafqaz regionunun bir sıra xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, eyni zamanda, bu istiqamətdə qarşıya çıxan problemləri müəyyənləşdirməyə səy göstərmişik.

Hər şeydən əvvəl burada **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Avropa İttifaqı və Cənubi Qafqazla**

bağlı fikirləri diqqəti cəkir. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin yüksək səviyyədə olduğunu vurğulayan **Prezident İlham Əliyev bunları xüsusi qeyd edir:** «Biz əməkdaşlığımızı müxtəlif sahələrdə genişləndirmək niyyətindəyik. Qonşuluq siyasəti bütün regiona sülh və inkişaf gətirəcək. Ümid edirəm ki, aparılan müzakirələr Avropa İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz arasında münasibətlərin inkişafı üçün faydalı olacaq». (202)

Bir sıra təhlilçilərin fikrincə, Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazda fəallaşması onu göstərir ki, Avropa regionunda Rusiyadan daha çox Amerika ilə rəqabət aparır. ...Bununla yanaşı, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan ehtiyat edirlər ki, regiona hərbi siyasi cəhətdən nüfuz etmək məqsədi ilə həm Avropa İttifaqı, həm də ABŞ regional münaqişələri, ölkələri kompromislərə vadar etməklə həll etməyə çalışacaqlar. (213)

Müasir dünya əhəmiyyətli dərəcədə bir çox regionlarda yaranan gərginliklə xarakterizə olunur ki, bunlardan da biri Cənubi Qafqaz regionudur. Artıq neçə onilliklərdə ki, müxtəlif münaqişələr səngimək bilmir, bu münaqişələr təkcə lokal xarakter daşımır, həm də müvafiq ərazi problemlərinə, milli məsələlərə və digər ziddiyyətlərə beynəlxalq müdaxilə tələb edir. Müasir lokal konfliktlərin çoxu bir sıra qlobal problemlər doğurur. Məsələn, silahların, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, terrorçuluq, qaçqınlar, məcburi köçkünlər problemləri buna misal sayıla bilər. Bu təzahürlərin nəticələri münaqişə bilavasitə zonasının hüdudlarından uzaqda hiss olunur ki, bu da beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yaradır. Məhz, bu səbəbdən dünya birliyi müvafiq münaqişələrin erkən mərhələdə sülh yolu ilə nizamlanmasına həyatı maraq göstərir.

Avropada sərhədlərarası iqtisadi əməkdaşlıq tədricən milli proteksionist maneələri aradan qaldırır. Avropanın yeni iqtisadi coğrafiyasında regional məsələlər getdikcə daha böyük rol oynamağa başlayır. Belə vəziyyət dövlətlərin mərkəzi hökumətinin öz siyasətini həyata keçirərkən regionların mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə almağa vadar edir ki, bu, həm də xarici siyasət məsələlərinə və xarici iqtisadi problemlərə aiddir. Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa İttifaqı qarşılıqlı münasibətləri probleminin öyrənilməsi və işlənilməsi zamanı həm Cənubi Qafqazda, həm də digər Avropa ölkələrində həyata keçirilən tədqiqatları nəzərə almaq lazımdır.

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin süqutu ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan digər sovet respublikaları kimi kifayət qədər ağırlı olan iqtisadiyyatın idarə edilməsinin inzibati komanda sistemindən azad bazar münasibətləri sisteminə keçid prosesini yaşamağa oldular. Keçmiş SSRİ-nin süqutu hər üç Cənubi Qafqaz ölkəsinin iqtisadiyyatına və xarici ticarətinə dramatik təsir göstərdi. Ümumdaxili məhsul Azərbaycanda təqribən yarıya qədər, Gürcüstan və Ermənistanda isə 1990-cı il səviyyəsinin üçdə birinə qədər azaldı. Lakin, iqtisadiyyatda həyata keçirilən islahatlar və restrukturizasiya prosesləri iqtisadiyyatın tədricən bərpaşına zəmin yaratdı və 90-cı illərin ortalarında Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatında yenidən davamlı artım əlamətləri özünü göstərməyə başladı.

Daha uğurlu inkişaf dinamikası isə məhz Azərbaycanda müşahidə olunurdu. 2001-ci ildə 1999-cı ilin ümumdaxili məhsul səviyyəsi demək olar ki, bərpa olundu (95%), eyni vaxtda, Gürcüstan 1990-cı il səviyyəsinə 50% nail oldu, Ermənistan isə regional layihələrdən uzaqlaşdırılma nəticəsində 1990-cı ilin göstəricilərinə yalnız 58% təmin edə bildi.

Bu ölkələrin struktur cəhətdən təsisatlaşma baxımından zəifliyi xüsusən keçid prosesinin başlanğıcında (bu demək olar ki, bütün postsovet ölkələri üçün xarakterik idi) məşğulluqla bağlı kəskin böhranın yaranmasına və istehsalın kəskin düşməsinə səbəb olmuşdu. Yüksək səviyyəli real işsizlik (bu, həm qabarıq görünür, həm də gizli xarakter daşıyırdı) və əhalinin real gəlirlərinin azalması ilə yaranan dramatik tənəzzül müvafiq iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi zərurətini doğururdu (əmək haqlarının, pensiyaların dövrü olaraq indeksləşdirilməsi və s.). Aydındır ki, məqsəd əhalinin gəlirlərinin həddən artıq azalmasına yol verməməkdə sistemli iqtisadi böhran şəraitində baş verən tənəzzüldən və hiperinflasiyadan qurtulmaq idi.

1995-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən sərt monetar siyasət nəticəsində makroiqtisadi sabitliyə nail olundu və inflasiyanın səviyyəsini həyati dərəcədə azaltma, onu nəzarətdə saxlamaq mümkün oldu (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1. Cənubi Qafqaz ölkələrinin inkişafının bir sıra makroiqtisadi göstəriciləri

Ölkələr	göstəricilər	2003	2004	2005	2006	2007
Ermənistan	ÜDM-in artımı %	13.9	10.1	13.9	7.5	6.0
Ermənistan	ÜDM-in adambaşına düşən hissəsi (\$)	861.802	992.289	1.139.803	1.234.000	1.317.385
Ermənistan	inflasiya illik artım %	4.7	7.0	0.6	3.0	3.0
Ermənistan	balans göstəriciləri %	-6.8	-4.6	-3.3	-4.4	-4.6
Azərbaycan	ÜDM-in artımı %	10.4	10.2	24.3	25.6	26.4
Azərbaycan	ÜDM-in adambaşına düşən hissəsi (\$)	880.202	1.040.080	1.492.911	2.501.157	3.862.142
Azərbaycan	inflasiya illik artım %	2.2	6.7	9.7	8.7	10.5
Azərbaycan	balans göstəriciləri %	-27.8	-29.8	1.3	26.0	44.8
Gürcüstan	ÜDM-in artımı %	11.1	5.9	9.3	7.5	6.5
Gürcüstan	ÜDM-in adambaşına düşən hissəsi (\$)	919.172	1.187.837	1.479.824	1.702.365	1.913.897
Gürcüstan	inflasiya illik artım %	4.8	5.7	8.3	9.6	6.0
Gürcüstan	balans göstəriciləri %	-7.3	-8.4	-5.4	-9.9	-11.5

Mənbə: Report for Selected Countries and Subjects. İMF.2006

Cənubi Qafqaz ölkələri mövcud olan sistemi praktik olaraq xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsindən əldə etmişlər. Sovet daxili bazarında çoxsaylı vətəndaş və siyasi çəkişmələr, etnik və hərbi münaqişələr milli iqtisadiyyatların bərpaşına, eləcə də, regionalarası ticarətin inkişafına güclü mənfi təsir göstərmişdir. Dağlıq Qarabağla bağlı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Abxaziyada Acarıstanda və Cənubi Osetiyada baş verən münaqişələr, eləcə də

Çeçenistanda baş verən müharibə daxili regional nəqliyyat əlaqələrini əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdirmişdir. 1993-cü ildə Türkiyə ədalətli siyasi mülahizələrdən çıxış edərək Ermənistanla sərhəddə bağladı. Bu münaqişələrin çoxu hələ də öz həllini tapmayıb və bütün bu ziddiyyətlər öz mənfi təsirini hələ də göstərməkdə davam edir. Eyni zamanda, yaranmış vəziyyət Cənubi Qafqazın digər dünya ölkələri ilə də qarşılıqlı əlaqələrini bir qədər çətinləşdirir. Bu, problemlərin əsas səbəbkarlarından biri də regionda marionet siyasət yeridən Ermənistandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Avropa dəyərlərinə sadıq qalaraq sülhsevər ölkə imicini qoruyub saxlayır. Onun hər hansı digər dövlətin ərazisinə iddiası yoxdur. Eyni zamanda, ölkəmiz qonşu Ermənistanın işğalından böyük zərər çəkib. Ermənistan Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-ni hələ də işğal altında saxlamaqda davam edir. Bu da bizim milli təhlükəsizliyimiz və regional sabitlik üçün böyük təhlükə sayılır. İşğal nəticəsində baş verən etnik təmizləmə və təcavüzün digər nəticələri Azərbaycana sosial və iqtisadi sahədə ciddi problemlər yaradıb ki, bu da milli ehtiyatlarla bağlı böyük itkilər deməkdir.

Artıq 10 ildən çoxdur ki, münaqişə tərəfləri arasında problemin həlli yolları ilə bağlı danışıqlar davam edir. Lakin, bu danışıqlar Ermənistanın qeyri konstruktiv mövqeyi ucbatından heç bir nəticə verməmişdir. Belə ki, Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini müxtəlif vasitələrlə öz nəzarətində saxlamağa çalışır.

Bu baxımdan, **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «Evronyus» telekanalına müsahibəsi diqqəti cəlb edir.** Jurnalistin «bir sıra şərhçilər bildirirlər ki, GUAM ərazi bütövlüyü problemi olan ölkələri birləşdirir. Azərbaycan üçün bu, Dağlıq Qarabağ problemidir. Siz bu problemin həllini necə görürsünüz?» sualını **cənab İlham Əliyev belə cavablandırır:** «Əlbəttə, burada müəyyən mənada həqiqət var. Bu səbəbdən postsovet məkanında yaranan bütün münaqişə vəziyyətləri əsasən GUAM ölkələri ərazisində baş verir. Dağlıq Qarabağ iqtisadi və hüquqi cəhətdən Azərbaycan ərazisidir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü də ölkəmizə qarşı təcavüz edən Ermənistan istisna olmaqla, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, bütün dünya ölkələri tərəfindən tanınmışdır. Bu təcavüz və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində milyondan çox azərbaycanlı qaçqına və məcburi köçkünə çevrilmişdir. Bu, böyük humanitar fəlakətdir. Bu, başqalarının ərazilərinin işğalı ilə bağlı yolverilməz

aktdır və sözsüz ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qeyd-şərtsiz bərpa olunmalıdır». (203)

Azərbaycan öz torpağının bir qazısını belə Ermənistanla güzəştə getməyəcək və erməni tərəfi anlamalıdır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yeganə həlli yalnız Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət əsasında mümkündür.

Silahlı qüvvələrini işğal olunmuş ərazilərdən çıxarmaq və Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina etməklə, Ermənistan Azərbaycanla dostluq münasibətlərinin yaradılmasına yol açmaqla bilər. Bu, bütövlükdə Cənubi Qafqazın iqtisadi çiçəklənməsinə təkan verən və regionun Avropa İttifaqına inteqrasiyasını sürətləndirə bilər.

Son beş ildə Cənubi Qafqaz regionunda istehsal olunan məhsulun həcmi çox böyük sürətlə artmışdır. 2004-cü ildə bazar qiymətləri ilə müəyyənləşdirildikdə ümumi regional məhsul 17.3 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bu, real baxımdan 1990-cı ildəki məhsulun 74%-nə bərabərdir.

Azərbaycan bu üç dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin böyük hissəsini reallaşdırır. Əsasən, uğurlu iqtisadi siyasət sayəsində son beş il ərzində Azərbaycan Cənubi Qafqazda öz xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 42.5 faizdən 83 faizə qədər artırmışdır. Həmin dövrdə Ermənistanın və Gürcüstanın regionun xarici ticarətində payı müvafiq olaraq 18.5% və 19%-dən 16.9 və 17%-ə qədər azalmışdır. Son beş ildə xarici ticarət dövriyyəsi Cənubi Qafqazda istehsalla müqayisədə daha çox artmışdır ki, bu da onu region ölkələrinin dünya iqtisadi sistemində əhəmiyyətli dərəcədə inteqrasiya olunduqlarını və «ticarət şokları»na həssas olduqlarını göstərir. Ümumdaxili məhsulun artması ilə regionun iqtisadi açıqlığı arasında korrelyasiya göstəriciləri ticarətin yüksək inkişafının sübutu sayıla bilər. Bu, regional tərəqqidə özünəməxsus amillərdən biri kimi özünü göstərir.

Dünya ticarətinə inteqrasiya ilə bağlı şərait ilk baxışdan Azərbaycan üçün çox əlverişli görünür. Doğrudur, Azərbaycanda ümumdaxili məhsul istehsalı yüksək olsa da, ticarət və infrastruktur sahələrində xidmət sferası inkişaf etməmişdir. Bu işə yüksək inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın xidmət sferasının müəyyən problemlərlə üzləşməsinə səbəb olan infrastruktur məsələlərində bir sıra çətinliklər yara da bilər. Regionun digər iki ölkəsi ilə müqayisədə Ermənistanın dünya ticarət sistemində inteqrasiya səviyyəsi təqribən iki dəfə aşağı olmuşdur. Beləliklə, o,

Cənubi Qafqaz regionunun dünya ticarət sisteminə ən az integrasiya olunan dövləti olmuşdur. Gürcüstan yerləşdiyi strateji mövqə sayəsində nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi bu ölkə üçün əsas ixrac meyarı kimi çıxış edir.

Lakin Cənubi Qafqaz ölkələrinin xarici ticarəti, strukturu, nomenklaturası səviyyəsində daha geniş tərkibdə həyata keçirilən tədbir göstərir ki, əsas ixrac məhsulları istisna olunmaqla (Azərbaycan neft və neftayırma məhsulları Ermənistan üçün almaz və brilyantlar, Gürcüstan üçün nəqliyyat xidmətləri) digər sahələr də göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Diqqətin bir sıra məhdud sahələr üzrə ixrac üzərində cəmlənməsi bu ölkələri xarici təsirlərə həddən artıq həssas edir və ticarət şəraitinin dəyişməsi tələbatını yaradır. Eyni zamanda, məhdud çərçivədə əldə edilən iqtisadi inkişaf məhsullarını səmərəli şəkildə yenidən bölüşdürmək zərurəti yaranır ki, bu da ümumilikdə digər sahələrin inkişafına çox müsbət təsir göstərə bilər.

Bütün bunları nəzərə almaqla hər üç ölkə üçün uzunmüddətli vəzifə dünyaya, o cümlədən, Avropaya beynəlxalq iqtisadiyyat və ticarət sisteminə tədrici və davamlı inteqrasiyadır. Bu, istehsalın və ixracatın əsaslı diversifikasiyası yolu ilə həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, bu, bir çox sahələrdə – xarici siyasət, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, institusionalaşdırılmış dəyişikliklər Avropa qanunvericiliyinin approksimasiyası, dövlət idarəçiliyi keyfiyyətinin yüksəlməsi və s. bu kimi sahələrdə razılaşdırılmış fəaliyyət tələb edir.

Hər üç ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi böyük sürətlə artsa da, daxili regional ticarətin həcmi hələ də çox məhdud olaraq qalır. Bu, regionda yaranan siyasi və iqtisadi münaqişələrin həll olunmaması, daha geniş mənada isə iqtisadi əlaqələrin zəif səviyyəsi ilə əlaqədardır. Hər iki amil regionun ahəngdar inkişafı yolunda ciddi maneədir. Eyni zamanda, diqqətin iqtisadi artım prosesləri üzərində diqqətin cəmlənməsi hələ ki, məhdud istehsal infrastrukturunu çərçivəsindən kənara çıxmağa imkan vermir, Cənubi Qafqaz regionu bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq istiqamətində səy göstərməli, bütün tərəflər üçün faydalı və səmərəli addımlar üzərində götür-qoy etməlidir.

Bu gün Cənubi Qafqazda xeyrixah qonşuluq istiqamətində inteqrasiyaya ehtiyac duyulur ki, **bu da ilk növbədə**, uzun müddət davam edən münaqişələrin ədalətli həlli baş vermədən mümkün deyil. Maraqlıdır ki, belə münasibətlərin yaranması ehtimalı daha

çox regionun Avropaya daxili olması perspektivi ilə əlaqələndirilir. Müvafiq vasitəçilik və iqtisadi kömək burada zəruri amillər kimi önə çəkilir. Bunu müxtəlif səbəblərlə izah etmək olar. Belə səbəblər sırasına Rusiyanın sülhsevər missiyasının qeyri-səmərəli olmasını, ABŞ-ın, Türkiyənin və digər NATO ölkələrinin bu regionda fəal siyasətini, etnik və dini münaqişələrin həllində Qərbi Avropa təcrübəsinin cazibədarlığını, infrastruktur layihələrinin reallaşmasını (bunlar ilk növbədə, Qərb mənbələrindən maliyyələşən və bu regionu Avropaya bağlayan layihələrdir), eləcə də bir çox digər amilləri aid etmək olar. (123; s.445)

Digər mühüm məsələlərdən biri odur ki, Avropa Cənubi Qafqazın vətəndaşlarını özününkü kimi tanımağa və onları aropalılarla eyniləşdirməyə tələsmir. Bu, heç də təsadüf və ya Avropa bürokratiyasının əlaməti deyil. O zamanlar Helsinki prosesi sayəsində ATƏT-in və Avropa Şurasının fəaliyyətində demokratik cəmiyyətin müvəqqəti standartları müəyyən edildi, Avropa İttifaqı onun üzvü olmaq istəyən ölkələr üçün **«Kopenhagen meyarları»**nı təsdiqlədi. Bu, Avropa İttifaqına üzvlüyə namizəd olan ölkələrin Avropaya mənsub olub-olmaması barədə mübahisələrə təkən verdi. Coğrafiyaçılar, tarixçilər, etnoqraflar siyasi reallıqlar çərçivəsində bu məsələni keçmişdən gələcəyə daşıyaraq ona konstruktiv məzmun verməyə çalışdılar. İslam və pravoslavlıq, intibahın olmaması, dilin qeyri-roman və ya qeyri-alman mənşəli olması, «xüsusi slavyan xarakteri» - bütün bunlar artıq ölkənin Avropaya mənsubluğu statusunun tanınıb –tanınmaması üçün artıq əsas sayılır.

Avropaya daxil olmaq həm hüquqi sabitliyi təmin edən demokratik dəyişiklikləri, həm də insan hüquqlarına riayət olunmasını, eləcə də, insanın ləyaqəti yaşayışına imkan verən iqtisadi münasibətlərin yaranmasını nəzərdə tutur.

Bununla bağlı, hələ 2002-ci ildə Avropa Komissiyasının prezidenti **R.Prodi** əgər bütün qüvvəmizi yeni və yalnız yeni genişlənmələrə yönəltsek, biz dünya səhnəsində fəal təsirə malik quruma çevrilə bilmərik». 2004-cü il o, açıq şəkildə bildirdi ki, genişlənmə siyasəti ən azı müəyyən müddətə qədər sona çatır. (212; s.71)

Cənubi Qafqazda mövcud olan milli, ərəzi qarşıdurmaları, eləcə də, etnosiyasi və digər münaqişələr bir çox patriarxal qohumluq adətləri və əxlaqının saxlanılması şəraitində cəmiyyətin modernləşdirilməsini tələb edir. Region xaricində və bu prosesdə

fəal şəkildə iştirak etmək regionda siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin formasına və sürətinə təsir etmək səyləri aşkar hiss olunur. Bir qayda olaraq bu səylər birbaşa münaqişəyə müdaxilə ilə deyil, həmin problemlərin xarici təşkilatlar üçün əlverişli şərtlərlə həll olunmasına səy göstərən siyasi qüvvələrin dəstəklənməsi ilə bağlıdır.

Avropa İttifaqı Şərq istiqamətində genişləndiyi üçün onu daha həyatı qarşılıqlı faydalı və əlaqələndirilmiş tərəfdaşlıq istinad edərək Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibət qurmaq olar. Onlar Avropa İttifaqı ilə çoxtərəfli əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verirlər. Bu, həm Cənubi Qafqaz ölkələrinin, həm də Avropa İttifaqının maraqlarına cavab verir. Aydındır ki, Avropa öz sərhədlərində qeyri-sabitliyin, təhlükəsizlik problemlərinin mövcudluğuna laqeyd yanaşmamalıdır. Digər tərəfdən bu ölkələr siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən Avropa ilə ümumi dəyərlərə malikdirlər.

Soyuq müharibə dövründə bu münasibətlərin müvəqqəti olaraq dondurulmasına baxmayaraq, bu, ümumilik özünəməxsus keyfiyyətlər kəsb etmişdir. Bu cəhətdən Qərbi və Şərqi Avropa siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə bir-birlərini tamamlaya və zənginləşdirə bilirlər. Bundan əlavə, Cənubi Qafqaz regionu Avropa dəyərlərinin və maraqlarının Yaxın Şərqə və Asiyaya irəliləməsi üçün əlverişli məkan sayıla bilər. 2004-cü ildə Avropa Parlamenti Cənubi Qafqaza həsr olunmuş iki mühüm sənəd qəbul etmişdi. Bu sənədlər beynəlxalq hüquqa əsaslanan siyasətin həyata keçirilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır:

- Avropa Parlamentinin Avropa İttifaqının tövsiyyəsi - «bu regionda Avropa İttifaqının artan nüfuzu ilk növbədə, mediator kimi hərəkət etməyə hazır olmaya əsaslanmalıdır».

- «Ciddi şəkildə nəzərə almaq lazımdır ki, müvafiq ölkənin könüllü razılığı xarici hərbi bazaların onun ərazisində mövcudluğu üçün başlıca şərtidir».

Avropa İttifaqı ilə münasibətlərin mərhələli şəkildə inkişafı və təkmilləşdirilməsi baxımından 1997-ci il 17 yanvar tarixində qəbul edilmiş «Avropa İttifaqının Zaqafqaziya ölkələrinə münasibətdə strategiyası haqqında» Avropa Parlamentinin qətnaməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (211; s.59)

Professor Əli Həsənov burada integrasiya proseslərini şərh edərkən haqlı olaraq vurğulayır: «Avropa İttifaqı açıq şəkildə bəyan edir ki, Cənubi Qafqaz ölkələri bu birliyə birgə o zaman daxil ola bilərlər ki, öz aralarında daxili münaqişələrə, ərazi

iddialarına son qoyacaq, eləcə də, xeyirxah qonşuluq münasibətləri quracaqlar». (21;s.498)

Cənubi Qafqazda regional integrasiyanın genişləndirilməsi ilə bağlı uzun müddətli strategiya ədalətli və genişləndirilmiş iqtisadi strategiyanın qurulmasına əsaslanır. Burada regional münaqişələrin həlli isitəqamətində səylərin gücləndirilməsi hazırkı şəraitdə nəqliyyat əlaqələrinin məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılması, ixracın diversifikasiyası və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması önə çəkiləlməlidir.

Bunun əsas şərtlərindən biri isə Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazda ticarət və iqtisadi əlaqələrdə rolunun artmasıdır. Bu da qanunvericiliyin əlaqələndirilmiş və səmərəli şəkildə approksimasiyasını nəzərdə tutur. Buraya Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı əlaqələr və tərəfdaşlıq haqqında müqavilələr yeni qonşuluq siyasəti məsələləri, eləcə də əmtəə, kapital, xidmət və insanların azad hərəkəti, dövryyəsi məsələləri daxildir. Bu, hər üç ölkənin qanunvericilik əsaslarının və digər təsisatlarının təkmilləşməsinə, dərinləşməsinə şərait yarada bilər. Nəticədə sahibkarlıq və investisiya mühitinin, dövlət idarəetməsinin, eləcə də, cəmiyyətin demokratikləşməsi səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması üçün şərait yarana bilər.

Dünya bazarında səmərəli rəqabət və əmtəələrin ixracı istehsal, xidmət sahələrində mövcud nisbi üstünlükləri reallaşdırmaqdan ötrü bir sıra makro və mikroiqtsadi şərtlərin həyata keçirilməsi vacibdir. **Birincisi**, bundan ötrü sabit makroiqtisadi şərait və rəqabət qabiliyyətli mübadilə kursu vacibdir. **İkincisi**, kifayət qədər liberal, xarici ticarət rejiminə və ixrac bazarlarına maneəsiz çıxışa malik olmalıdır. **Üçüncüsü**, müvafiq xarici ticarət strukturlarının dəstəyi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması zəruridir. Dördüncüsü, istehsal firmaları səviyyəsində texnologiyanın və təlimin ötürülməsinin səmərəli mexanizmləri təmin olunmalıdır. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində yaşayan bir sıra ölkələr, o cümlədən, Cənubi Qafqaz ölkələri ilk növbədə, bazar yönümlü istehsal firmalarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Burada maya dəyəri yüksək olan əmtəələrin istehsalına xüsusi önəm verməlidir ki, onlar keyfiyyət səviyyəsində Avropa məhsulları ilə rəqabətə girə bilsinlər. Belə irəliləyiş ənənəvi, kütləvi istehsal sistemlərindən imtina və yeni davamlı texnologiyalara, diferensiallaşmış bazarın tələblərinə yüksək səviyyədə cavab vermək reaksiyasını özündə əks etdirməlidir.

Cənub Qafqazın makroiqtisadi göstəriciləri son bir neçə ildə kifayət qədər sabit olmuş, iqtisadi artımın davam etməsinin orta müddəti perspektivi isə arzu edilən səviyyədə özünü göstərmişdir. Lakin, burada milli valyutaların kursunun ABŞ dollarına münasibətdə müəyyənləşdirilməsi və qorunub saxlanması müvafiq rəqabət qabiliyyətli ciddi təhlükələr yaradır. Bu praktiki olaraq keçmiş SSRİ ölkələrinin hər biri üçün xarakterikdir. İxracın genişlənməsinə və investisiyalara əsaslanan uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin olunması üçün həm daxili, həm də xarici investisiyaların genişlənməsi vacibdir. Bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin həcmnin və istiqamətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsini nəzərdə tutur. İnvestisiyanın cəlb olunması üçün sahibkarlıq mühitinin keyfiyyəti birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Çünki, mülkiyyət hüquqlarının səmərəli və arzuolunan müdafiə sistemi, eləcə də, kredit ehtiyatlarına asan çıxış şəraiti burada həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, burada aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- Cənubi Qafqaz Respublikalarının Avropa İttifaqı, Avropa ölkələri və təşkilatları ilə münasibətlərinin vəziyyəti bu münasibətlərin təkmilləşdirilməsi həmin dövlətlərin xarici siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edir;

- Cənubi Qafqaz ölkələri coğrafi cəhətdən tam şəkildə Avropa paya aid edilməsələr də, Avropa qitəsi ilə sıx bağlıdırlar;

- Bu ölkələr hüquqi demokratik dövlət qurmağa can atırlar. Avropa ölkələrinin çoxu isə arıq məhz belə dövlətlər kimi tanınırlar;

- Cənubi Qafqaz ölkələri üçün Avropa dövlətləri ilə və qitənin beynəlxalq təşkilatları ticari-iqtisadi və elmi-texniki əlaqələri inkişaf etdirmək həddən artıq vacibdir. Bu, həmin ölkələrə bazar iqtisadiyyatının bərqərar olmasında həyati kömək göstərir və onların hazırda üzləşdikləri ağır sosial-iqtisadi böhrandan çıxmasına şərait yaradır.

Biz bu paragrafı **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nikbin əhval-ruhiyyəli fikirləri ilə tamamlamaq istəyirik:** «... Avropa Şurası münvazişə ilə bağlı Ermənistanın Azərbaycanla qarşı təcavüz həyata keçirdiyini açıq şəkildə bəyan edən qətnamə qəbul edib. Bu, nizamlanma üçün yeni əsas yaradan müsbət siyasi bəyanatdır. Avropa İttifaqı Ermənistan və Azərbaycanla imzaladığı proqrama bu problemlə bağlı müddəə əlavə edib. «Yeni qonşuluq» siyasəti sənədində, - hansı ki, biz Avropa İttifaqı ilə imzala-

mıyıq,- bu problemlə bağlı müddəə öz əksini tapıb. Bu, mühüm rol oynayır». (195)

2.4. Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının enerji daşıyıcıları, nəqliyyat əlaqələri, kommunikasiya dəhlizləri və s. bu kimi sahələrdə qarşılıqlı münasibətləri

Energetika sahəsi Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın mühüm sahəsi sayılır. Avropa İttifaqının alternativ enerji mənbələrinə artan tələbatı Xəzər dənizinin neft ehtiyatlarına çıxış hazırdır Avropa üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla bağlı Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuela Barrozanın 7 noyabr 2006-cı il tarixində Brüsseldə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevlə görüşündə söylədiklərini xatırlatmaq yerinə düşür. Azərbaycanın əlverişli coğrafi vəziyyətdə yerləşməsi, zəngin təbii ehtiyatlara və geniş nəqliyyat infrastrukturuna malik olmasının Azərbaycan Prezidenti tərəfindən xüsusi qeyd edilməsinə cavab olaraq **M.Barroza vurğulamışdı:** «Azərbaycan bu baxımdan da Avropa üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Avropa İttifaqı Azərbaycanla yalnız enerji sahəsində deyil, digər sahələrdə də əməkdaşlığın genişləndirilməsində maraqlıdır». (201)

Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatı yüksək inkişaf tempi ilə fərqlənir. Son illər yeni iş yerlərinin açılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafının ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi, ümumdaxili məhsulun həcmnin artması – bütün bunlar ölkənin davamlı inkişafının göstəricisidir. **Milli iqtisadiyyatımız fəal şəkildə dünya iqtisadi sistemində integrasiya etməyə başlayıb ki, bu da ölkənin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edir.** Azərbaycanın neft strategiyasının işlənilməsi və uğurla reallaşdırılması ölkəmizin çiçəklənməsi və müvəffəqiyyətlər əldə etməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin fəaliyyətə başlaması böyük strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kəmərlər Xəzər dənizi neftinin maneəsiz və təhlükəsiz şəkildə dünya bazarına çıxarılmasını təmin edir, bir çox dünya ölkələrinin uzunmüddətli inkişaf imkanlarını genişləndirir. Bakı-Tbilisi –Ərzurum qaz boru kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin qorunması, eləcə də, digər mühüm layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanın iqtisadi və siyasi potensialını möhkəmləndirir, milli inkişaf strategiyası üçün yeni perspektivlər yaradır. (104; s.702)

Bununla bağlı, Hopkin Universitetinin dekani, **professor S.Karnella yazır**: «Azərbaycan bu gün enerji ehtiyatlarının nəqlindən böyük gəlirlər əldə edir. Hesab edirəm ki, bu maliyyə ehtiyatlarının idarə olunması, eləcə də, sabitliyin və sülhün qorunması, idarəetmənin plüralist mexanizminin gerçəkləşdirilməsini tələb edəcək». (210)

Prezident İlham Əliyev vurğulayır ki, ölkədə ümumdaxili məhsul orta hesabla ildə 10% artır. Adambaşına düşən xarici investisiyaların həcminə görə isə, Azərbaycan MDB məkanında liderlik edir. (207)

Avropa İttifaqının iqtisadi potensialının sürətli artımı onun beynəlxalq həyata təsirinin qüvvətlənməsi bu təşkilatı müasir dünyada hadisələrin gedişini müəyyənləşdirən üç aparıcı tərəfdaşdan birinə çevirmişdir. Avropa İttifaqı ayrılıqda əhəmiyyətli dərəcədə özəl təbii ehtiyatlara malik olmadığı üçün onun çiçəklənməsi əsasən, dünya ticarətinin azadlığından asılıdır. Avropa İttifaqı ən böyük dünya ticarət tərəfdaşdır. Dünya ticarətinin 20%-i məhz onun payına düşür. (39; s.17)

Hazırkı şəraitdə Avropa Birliyi xüsusən iqtisadiyyat və sosial-iqtisadi və sosial cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsi ilə seçilən ölkələri birləşdirir. Bu dövlətlər bir-birlərindən əhalisinin sayına, ərazisinin ölçüsünə, eləcə də, iqtisadi potensialına və inkişaf təmayüllərinə görə fərqlənirlər. Lakin, belə müxtəliflik onların birləşməsi yolunda maneə yaratmır. Elə mexanizmlər, yollar və təminatlar tapılmışdır ki, həmin ölkələri Birliyin xeyrinə olaraq cəlbədi və məhsuldar etmişdir. Avropa İttifaqının Azərbaycanla müqayisəli təhlilinə gəldikdə burada belə ittifaqlarda mövcud olan şəraitə, oyadıcı motivlərə və nəticələrə xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. (54; s.58)

Postsovet dövlətlərinin müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyat sahəsində kəskin tənəzzüllə üzləşdilər. Bu, bilavasitə MDB tərəfindən hələ də tam kompensasiya oluna bilməyən respublikalararası ömtəə dövriyyəsinin kəskin şəkildə azalması ilə bağlı idi. MDB daxilində iqtisadiyyatın kəskin şəkildə məhdudlaşmasının əsas səbəbləri sırasında ehtiyatların mərkəzləşdirilmiş qaydada bölünməsi sisteminin aradan qaldırılmasını və yeni müstəqil dövlətlərin iqtisadi siyasətini önə çəkmək gərəkdir. Bu iki amil uzun müddət iqtisadi göstəricilərin zəifləməsinə, davamlı iqtisadi tənəzzülə səbəb olmuşdur. İxracata qoyulan sərt dövlət məhdudiyyətləri, eləcə də, idxalın

məhdudlaşdırılması təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına, istehsal həcmnin azalmasına gətirib çıxartdı ki, bu da dövlətlərarası iqtisadiyyatın tənəzzülünü dərinləşdirdi. MDB ölkələri arasında ticarət idxala və ixracata yüksək səviyyədə nəzarətin təmin olunması ilə həyata keçirilir. Bu, əsasən mineral məhsullardan, qara metaldan, kimya sənayesinin məhsullarından ibarətdir. Bu təmayül kifayət qədər həyati, makroiqtisadi struktur və ekoloji nəticələrə malikdir. İştirakçı dövlətlər belə vasitələrlə öz iqtisadiyyatlarını əlaqələndirməklə qeyri-səmərəli və avtoritar inkişaf modellərinin reallaşması təhlükəsini artırmış olurlar. MDB ölkələrinin idxalı və ixracının coğrafi strukturunun dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrdən müvafiq ticarət dövriyyəsinin həcmnin azalmasına, eləcə də, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrdə Avropa İttifaqı ilə digər dünya ölkələrinin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olub. Postsovet məkanına daxil olan ölkələr üçün bazar münasibətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilmiş sistemi xarakterikdir. Burada müvafiq infrastruktur (bankların, ticarət qurumlarının, birjaların mövcudluğu) özünü göstərir. Keçmiş SSRİ-yə daxil olan dövlətlərdə planlaşdırılmış iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş sistemindən bazar münasibətlərinə keçid hələ yenicə tamamlanmaqdadır. Bir sıra MDB ölkələrində bazar münasibətləri yaranma mərhələsindədir və ya hələ də istisna təşkil edir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığının məqsəduyğunluğunu nəzərə alan **Prezident İlham Əliyev vurğulayır**: «**Biz «enerji dialoqu» adlanan layihəyə qoşulmaq istəyirik. Regionda neft hasil edən həddən artıq vacib ölkə sayılıq. Gələcəkdə Azərbaycan qazı da Avropaya nəql ediləcək**». (206)

Bu qlobal yönləndirməni təsvir etməmişdən öncə tərəfdaşlıq münasibətlərinin bütün əlamətlərinə diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Burada dünya texnologiya bazarı, elmi-texniki əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, həm Qərb, həm də Şərq dövlətləri ilə birgə innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu ölkələr Azərbaycanın modernləşmiş potensialından fəal şəkildə faydalanmaqda maraqlıdırlar. 1993-cü ildən başlayaraq, ölkədə məhz bu siyasi kurs həyata keçirilir və Azərbaycanı çiçəklənməyə, rifaha doğru aparmağa qadirdir. (36;s.26)

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev «Genişlənmiş Avropaya doğru: günün yeni çağırışı» beynəlxalq konfransında çıxış edərkən (19.04.2004) Azərbaycanın integrasiya perspektivini şərh edib. O, aşağıdakı məqamları vurğulayıb: «Dəyəri milyardlarla

dollar həcmində qiymətləndirilən enerji layihələri bizim müstəqil ölkələrimizin bir-biri ilə, eləcə də, Avroatlantika məkanı ilə integrasiyasına zəmin yaradacaq». (208)

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycanı münasibətlərində bu mülahizə artıq **2006-cı ilin noyabrında Brüsseldə «Azərbaycanın və Avropa İttifaqının enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığı haqqında» memorandumun imzalanması** ilə öz təsdiqini tapmışdır. Hazırkı şəraitdə Avropa və Azərbaycan yeni əməkdaşlıq sahəsinə qədəm qoyur. Azərbaycan bu mənada etibarlı tərəfdaşdır. Ölkəmizdə beynəlxalq kompaniyalar tərəfindən həyata keçirilən enerji layihələri kifayət qədər müvəffəqiyyətli olmuşdur.

Avropa üçün Azərbaycanla münasibətlərin qurulması nə dərəcədə vacibdirsə, Azərbaycan üçün də Avropa İttifaqının yaxın qonşuluq siyasəti bir o qədər həyati əhəmiyyət kəsb edir. Yeni qonşuluq siyasəti çərçivəsində Azərbaycanla münasibətlərin qaydaya salınmasının **Avropa İttifaqı üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi məsələsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı ilin noyabrında Brüsselə rəsmi səfəri zamanı müzakirə edilmişdir**. Müzakirə olunan məsələlər sırasında enerji təhlükəsizliyi məsələsi də nəzərə keçirilmişdir. Avropa strukturları zəngin enerji ehtiyatları olan Azərbaycana yaxın qonşuluq siyasəti çərçivəsində hərtərəfli əlaqələrin qurulmasında maraqlı olduqlarını göstərdilər. Bu məsələ dünya, eləcə də, Fransa KİV-nin diqqət mərkəzində olub. Belə ki, geniş yayılmış **fransız saytı «yahoo.fr»-in «reallıqlar» bölməsində «Avropa qonşuluq siyasəti və ya Avropanın əsas strategiyası» məqaləsi yerləşdirildi**. Məqalədə göstərilir: «Enerji məsələləri xüsusən, qazın nəqli Azərbaycanın nümunəsində Avropa qonşuluq siyasətində əsas rol oynayır. Yaxın qonşuluq siyasətini həyata keçirən Avropa İttifaqı qitənin digər ölkələri ilə bütün sahələrdə əməkdaşlıq səylərini gücləndirməyə çalışır və bu prosesin sürətlənməsi məqsədilə maliyyə vəsaiti ayırmağı planlaşdırır. (203)

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycanın birgə Fəaliyyət Planında **prioritet xarakterli 7-ci bölmədə göstərilir**: «Enerji və nəqliyyat nazirlərinin Bakı konfransında qəbul edilmiş vəzifələrin reallaşdırılması məqsədi ilə (noyabr 2004) məqsədi ilə Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında ikitərəfli enerji əməkdaşlığının regional enerji və nəqliyyat əməkdaşlığını qüvvətləndirmək nəzərdə tutulur. Bununla bağlı xüsusi vasitələr işlənib hazırlanmışdır:

- «Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında energetika sahəsində strateji tərəfdaşlığın təsis olunması barədə razılaşma» memorandumunun həyata keçirilməsi və onun icrası səviyyəsi ilə bağlı sistemli monitorinqin tərtibi;

- 2005-2015-ci illəri əhatə edən Yanacaq- Energetika Kompleksinin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramını yeniləşdirmək və həyata keçirmək; Onu Avropa İttifaqının enerji siyasətinin hədəfləri ilə daha çox uyğunlaşdırmaq;

- Xəzər və Qara dəniz hövzəsi regionlarında enerji məsələləri üzrə əməkdaşlığı davam etdirmək, eləcə də, nəqliyyat və energetika nazirlərinin Bakı konfransının nəticələri və İNOQATE çərçivəsində bu əməkdaşlığı reallaşdırmaq;

- Avropa İttifaqı Qara Dəniz və Xəzər Dənizi hövzəsi ölkələrinin nəqliyyat və energetika nazirlərinin Bakı konfransında qəbul olunan sənədlərə uyğun olaraq (noyabr 2004) əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini dəstəkləmək.

Yuxarıda göstərilən amillərə diqqət yetirən **professor Əli Həsənov yazır**: « 2004-cü ildə yaradılan enerji və nəqliyyat məsələləri üzrə alt komitə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında enerji və nəqliyyat məsələləri üzrə səmərəli dialoqa təsir göstərməlidir ki, bu da hər iki tərəf üçün qarşılıqlı faydalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İnvestisiya Bankının və digər maliyyə institutlarının cəlb edilməsi bu dialoqun stimullaşdırılmasına müsbət təsir göstərir». (21; s.497)

Azərbaycan eyni zamanda, öz neft məhsullarının Avropa bazarına nəqlində maraqlıdır. Hazırkı şəraitdə 16 ölkədən olan 34 transmilli korporasiya Azərbaycanın enerji sektoruna investisiya qoyub. Onlardan çoxu Avropa şirkətləridir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşası və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xəttinin çəkilməsi enerji resurslarının Avropa və dünya bazarına nəql edilməsinə zəruri şərtlər yaradır. Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşərək neft ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycan karbohidratlarla zəngin Xəzər hövzəsində Avropa İttifaqı üçün mühüm nəqliyyat dəhlizidir. Hazırda Avropa yeni enerji ehtiyatlarına ehtiyac duyur. Öz enerji ehtiyatlarını səmərəli vasitələrlə təmin etməyə can atır. Ekspertlərin proqnozlarına görə, 2008-ci ildə hasil olunan neftin həcmi 50 milyon ton təşkil edib. Neftin bir barelinin 35 dollardan hesablanması şəraitində bu dövlət büdcəsinə əlavə olaraq, 140 milyard dollar gəlir gətirəcək. Qara qızılın bazar qiymətlərinə əsaslandırıqda belə

söyləmək mümkündür ki, bu rəqəm 200 milyard dollar həcmində olacaq. (209)

Bu baxımdan, Azərbaycan Avropa ilə Asiya arasında özünə-məxsus körpü rolunu oynayır. 2006-cı ilin iyununda Cənubi Qafqaz ölkələri ilə yaxın qonşuluq siyasəti barədə razılığa gələn Avropa İttifaqı bununla hər üç ölkə üçün vacib olan belə bir açıqlama verdi ki, Cənubi Qafqaz məkanında demokartik dəyərlərə söykənən cəmiyyətin qurulmasına yönələn səyləri dəstəkləyəcək. Bununla bağlı tərəflərin xarici siyasi səylərini müdafiə edən Avropa onlara müxtəlif layihələr çərçivəsində çoxsaylı nümunələr təqdim edib.

Göstərmək lazımdır ki, Avropa qonşuluq siyasəti Avropa İttifaqına inteqrasiya istiqamətində səyləri artırmaqla yanaşı, regional inteqrasiyanın yeni hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcək. Bununla əlaqədar Avropa qonşuluq siyasəti müxtəlif fəaliyyət sahələrində regional təşəbbüslərin inkişafı ilə bağlı xüsusən təhlükəsizlik, energetika, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələri sahəsində əməkdaşlıqla bağlı yeni imkanlar yaradır. Burada Azərbaycanın nəqliyyat dəhlizi kimi rəqabət qabiliyyətinin artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, TRACEKA və İNOQEYT tipli regional layihələrin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı bu sahədə çoxtərəfli kooperasiyanın vacibliyi mövqeyindən çıxış edərək regionda enerji və nəqliyyat şəbəkələri sahəsində əməkdaşlığı qüvvətləndirməlidir. Bu baxımdan yanaşdıqda, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa qonşuluq siyasəti ilə bağlı Fəaliyyət Planı regional əməkdaşlığın yeni perspektivlərini əhatə edir.

Avropa İttifaqı özünün Cənubi Qafqazla bağlı siyasətində ilk növbədə, energetika sahəsinə maraq göstərmə amilindən çıxış edir və Avropa bazarına yönələn enerji ehtiyatlarının şəxələnməş qaydada nəqlinə çalışır. Nəqliyyat infrastrukturuna sahəsində inkişaf zərurətinin dərk edilməsi bir sıra mühüm layihələrin işlənilməsinə gətirib çıxarmışdır ki, burada da miqyasına görə, kifayət qədər böyük və ciddi vəzifələr qarşıya qoyulur.

2006-cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 5 milyard 963,6 milyon manat investisiya qoyulmuşdur ki, bu da 2005-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan investisiyadan 14,8 faiz çoxdur. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 5 milyard 424.3 milyon manat investisiya qoyulub.

Beynəlxalq reyting agentliyi olan Fitch Ratinqs 2007-ci ilin fevralında Azərbaycanın «BB» kateqoriyası üzrə reytingini «BB+» olaraq artırdı. Bu reytingin müsbətə doğru dəyişməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətlənməsi ilə bilavasitə bağlıdır. İdarəetmə strukturlarının rasionallaşması, neft və qaz hasilatının sürətlənməsinə, eləcə də dövlət borclarının səmərəli şəkildə idarə olunmasına gətirib çıxarır. İqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlıq təşəbbüslərinin artması Azərbaycanın ənənəvi olaraq qüvvətli sayıldığı fəaliyyət sahələrində böyük təkəna yol açmışdır. Bu, iqtisadiyyatın bütün strukturunu dəyişməyin və inkişaf etdirməyin ən səmərəli yoludur. (104;s.700-701)

Avropa İttifaqının Şərqə doğru genişlənməsi onun xarici enerji ehtiyatlarından asılılığı məsələsini həll etməkdən daha çox çətinləşdirmiş oldu. Yəni biləcəkdir enerji böhranının qarşısını almaq məqsədilə Avropa Birliyi bu istiqamətdə müxtəlif çıxış yolları axtarmağa başladı. Hələ 1990-cı ildə Avropa Birliyinin İrlandiya Respublikasının paytaxtı Dublində keçirilən iclasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində vahid siyasətin həyata keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. Bu təşəbbüs əhəmiyyətli dərəcədə Avropa İttifaqının təşəbbüskarı olduğu enerji təhlükəsizliyi siyasətinə əsaslanırdı. Bu məqsədlə müəyyənləşdirilmiş hüquqi prinsiplər çərçivəsində Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü 1994-cü ilin sonunda Lissabonda Enerji Xartiyası barədə müqavilə imzalandı. Bu müqaviləni bütün Avropa İttifaqı ölkələri Mərkəzi və Şərqi Avropanın əksər ölkələri keçmiş postsovet məkanına daxil olan ölkələr İsveçrə, Kipr və Türkiyə imzaladı. Müqavilənin 7-ci bəndinə əsasən, həm milli, həm də xarici enerji daşıyıcılarının nəqli üçün əlverişli şəraitin yaradılması nəzərdə tutulurdu. (p.3)

Buradan aydın görünür ki, tranzitin azad şəkildə reallaşdırılması prinsipi xüsusən ixracatçılar üçün çox əlverişlidir. Bu, daşıma-ların qiymətinin azalmasına və təhlükəsizliyin yüksək səviyyədə təmin edilməsinə yol açır.

Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı enerji siyasətinin koordinasiyası ilə bağlı bir sıra prinsipial layihələrin həyata keçirilməsinə başlayır. Belə şəraitdə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilmiş tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda, bir sıra rəsmi sənədlərdə («Avropa İttifaqının enerji siyasəti» adlanan ağ kitabda göstərildiyi kimi 1995-ci ildə Avropa Komissiyası tərəfindən əsas Avropa institutlarının vəziyyəti xüsusi önəm kəsb edir). Burada göstərilir ki, Avropa İttifaqının sənayedə

rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, enerji təhlükəsizliyinə, iqtisadi və sosial inkişafa, vətəndaşların həyat səviyyəsinin artırılmasına yönəlmiş ümumi səyləri baxımından enerji sektoru xüsusi rol oynayır. **Ağ kitabda Avropanın enerji siyasəti sahəsində üç əsas vəzifəsi müəyyən edilir. Bunlar – global rəqabət qabiliyyəti, enerji ehtiyatlarının təhlükəsiz nəqlinin təmin edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi məsələləridir.** Aydın ki, ikinci məqsəd enerji nəqli sahəsində əlaqələndirilmiş siyasət yeritmək zərurətini ortaya qoyur. Avropa İttifaqının xaricdən enerji mənbələrinin nəqlindən asılılığı bununla bağlı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini yaradır. Burada idxalın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Avropanın enerji siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm vasitə kimi çıxış edir.

İnkişaf etmiş ölkələr üçün zəruri olan məqamlardan biri də odur ki, burada gizli (latent) tələblər necə ödəniləcək. Bundan ötrü hökumətlər və müvafiq kompaniyalar enerjinin bütün formalarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində diqqəti cəmləşdirməlidirlər. Bu, ilk növbədə ixrac texnologiyalarının son nəticədə isə istehsalçıların, eləcə də, istehlakçıların rifahının təmin edilməsini şərtləndirir.

Daxili problemlərin həllinə yönələn siyasət, eyni zamanda, beynəlxalq bazarın sabitləşməsi məsələsində də əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Enerji istehlakçısı olan, enerjinin nəqli üçün etibarlı və mümkün yollar axtaran ölkələr bir qayda olaraq çoxcəhətli təkliflər vermək siyasəti yeridirlər. Bu da hər şeydən əvvəl daxili ehtiyatların səmərəli istifadəsinə, enerjinin ekoloji cəhətdən yol verilən və davamlı qaydada istehlakına yönəlir. Müxtəlif ölkələr və kompaniyalar arasında bu istiqamətdə həyata keçirilən əməkdaşlıq energetikanın inkişafı sahəsində heyətləndirici addımları təmin edən müvəffəqiyyət kimi özünü göstərir. Avropa İttifaqı tərəfindən Avropa bazarında həyata keçirilən liberallaşma siyasəti nəticəsində Avropa qaz bazarında böyük rəqabət və tərəqqi əldə edilib.

Beynəlxalq enerji bazarının bütün iştirakçıları öz məqsədlərinə yalnız yeni iqtisadi məkanın yaradılması yolu ilə nail ola bilərlər. Yaranan yeni məkan tərəflərə operativ və rəhbər qaydalar şəbəkəsinin formalaşdırmağa, ölkələr, sahələr və texnologiyalar üzrə bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərməyə imkan verir. Sözsüz ki, bu da heç də asan iş deyil. Bu, bizim rəqabət aparan qüvvələrə və əməkdaşlığa olan münasibətimizi kökündən dəyişə bilər. Tədqiqatçılar təsdiqləyirlər ki, burada istehlakçı ölkələrin

hasilatçı ölkələrlə əlaqələndirən iqtisadi münasibətlər yaratmaqdan, milli iqtisadiyyatların azad bazarla, eləcə də enerji tələbatlarını ekoloji prinsiplərlə tamamlamaqdan ötrü adekvat qərarların qəbul edilməsi tələb olunur. Bu əməkdaşlığı qüvvələndirə və daha davamlı beynəlxalq mühit yarada bilər. Belə ki, enerji sahəsində artan siyasi əməkdaşlıq son illərdə işgüzar dairələrin dəstəyini qazanan perspektivli layihələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. İngilis kompaniyası «British Petroleum», Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti Amerikanın «Yunokal» şirkəti, eləcə də Norveçin «Statoil» şirkəti tərəfindən inşa edilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri hazırda Türkiyədəki Ceyhan ixrac terminalı vasitəsilə Xəzər neftinin Avropaya və onun hüdudlarından kənara çıxışını təmin edir.

Avropa İttifaqının planlarında enerji ehtiyatlarının daşınması üzrə transavropa enerji sisteminin qurulması baxımından Cənubi Qafqaz xüsusi yer tutur. Avropa İttifaqının başlıca vəzifələrindən biri karbohidratların xaricdən nəqlindən asılı olan region kimi idxal mənbələrinin təsnifatlaşdırılmasıdır. /Bununla əlaqədar Cənubi Qafqazın yeni neft və qaz istehsalı regionu kimi əhəmiyyəti vurğulanır. Onun Avropa bazarına enerji resurslarının ixracı üçün mühüm potensial mənbə olması qeyd edilir. Regionun ehtiyatlarına nəzarət Avropa İttifaqına alternativ enerji mənbələrinə çıxış imkanını yaradacaq və onun enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirəcək.

Bununla yanaşı, Avropa İttifaqının karbohidratların hasil edildiyi Mərkəzi Asiya və Xəzər hövzəsi bölgəsindən kənarda qalması tranzit məsələlərini kəskin şəkildə ortaya çıxarır. Burada enerji resurslarının nəqlini çətinləşdirən amillərdən biri kimi SSRİ-nin süqutu və beynəlxalq səhnədə yeni dövlətlərin meydana gəlməsi göstərilir.

Avropa İttifaqının keçmiş SSRİ-nin cənub qütbündə razılaşdırılmış fəaliyyətini az-çox dəqiq və dolğun konsepsiyası TRACEKA proqramında öz əksini tapmışdır. (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) (may 1993). Bu proqram qeyri-rəsmi şəkildə «Böyük İpək yolunun bərpası» adını almışdır. Bu layihənin təşəbbüskarı və müəllifi kimi Avropa İttifaqının Komissiyası çıxış edir. Brüsseldə nəşliyyat dəhlizinin əlaqələndirilməsi və inkişafı ilə bağlı təşkil olunmuş görüşdə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanın ticarət və nəqliyyat nazirləri iştirak edirdilər. Nəticədə müvafiq ölkələrlə yanaşı, Avropa Komissiyasının xarici əlaqələr üzrə baş

direktorluğunun nümayəndəsinin imzaladığı deklarasiya qəbul olundu.

TRACEKA proqramının əsas məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- respublikaların siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin dəstəklənməsi yolu ilə Avropa və dünya bazarlarına yeni nəqliyyat marşrutları ilə çıxışın təmin edilməsi;
- regional əməkdaşlıq sahəsində davamlı inkişaf;
- TRACEKA proqramının beynəlxalq maliyyə institutlarının və özəl investorların cəlb olunmasından ötrü istifadə olunması, TRACEKA marşrutunun pan-Avropa nəqliyyat dəhlizləri sistemində qoşulması.

Proqram dəmiryolu, avtomobil, hava və dəniz nəqliyyatı sahəsini əhatə edir. Nəqliyyat məsələləri üzrə II Ümumavropa Konfransında (Krit adası, mart 1994-cü il) TRACEKA layihəsi çərçivəsində konkret texniki layihələr işlənib hazırlandı. Bu da iki son çıxışı olan magistral yolların (Qazaxıstanın Çimkənd şəhərində «Drujba» stansiyasından Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Batumi limanına qədər) iki paralel nəqliyyat dəhlizi ilə birləşdirilməsi qərara alındı. Bu istiqamətlər Daşkənd-Səmərqənd - (Düşənbə və Termez istiqamətində nəqliyyat çıxışı nəzərə alınmaqla) Bayram Əli - Aşqabad - Türkmənbaşı (Krasnovodsk) - Bakı; Aktyubinsk - Quryev-Aktau-Bakı; daha sonra isə Bakıdan Tbilisiyə, Poti və Batumiyə çıxışı nəzərdə tutuldu. (220)

1996-cı ildə Ukrayna, Moldova və Monqolustanın proqrama qoşulması ilə proqramın ərazi həddləri genişləndi və artıq nəqliyyat dəhlizi Qara dənizin şimal-qərb limanlarından Poti və Batumiyə qədər, daha sonra Bakıdan Xəzər dənizi xətti ilə Türkmənbaşı limanına keçməklə, nəhayət, Mərkəzi Asiyanın nəqliyyat şəbəkəsinə qovuşur. (220)

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, enerji təhlükəsizliyi sahəsində daha bir amilə də diqqət yetirilməlidir. «Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirməkdən ötrü daha bir layihəni Odessa - Brodi-Plotsk kəmərinin çəkilməsində maraqlıdır. Bu məsələ Ukrayna prezidenti Viktor Yuşenko ilə görüşdə müzakirə olunub. Bununla əlaqədar Azərbaycanın layihədə mümkün iştirakı ilə bağlı Azərbaycan-Ukrayna işçi qrupu yaradılıb. Biz razılığa gəlmişik ki, layihədə iştirakımız yalnız neftin göndərilməsi ilə məhdudlaşmayacaq. Belə ki, Azərbaycan neftin emalında və neft məhsullarının reallaşmasında

iştirak etmək niyyətindədir». Avropa İttifaqının layihədə iştirakla bağlı marağına gəldikdə prezident vurğulayıb ki, bu amil problemin həlli üçün əlverişli şərait yaradır: «Azərbaycan gələcəkdə böyük həcmdə neft hasil etmək niyyətindədir. Neftin alternativ yollarla Avropa bazarına çatdırılması bizim üçün çox vacibdir». (197)

TRACEKA proqramının inkişafının vacib mərhələsini 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilən «Avropa- Qafqaz-Asiya Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi» mövzusunda beynəlxalq konfrans təşkil edir. Konfransda 32 ölkənin nümayəndələri, o cümlədən, İsveç, Norveç, Finlandiya və ABŞ və 13 beynəlxalq təşkilat iştirak edirdi.

Tədbirin başlıca siyasi yekunları ondan ibarət idi ki, burada Avropa - Qafqaz-Asiya dəhlizinin əhəmiyyəti qeyd olunur, onun sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsində, regional münaqişələrin həllində xüsusi rolu qeyd edilirdi. Eyni zamanda, burada dövlətlərarası komissiya yaradılması ilə bağlı razılaşma əldə edilmişdi.

TRACEKA layihəsinin reallaşmasında növbəti mərhələ 2000-ci ilin martında Tbilisidə keçirilən beynəlxalq konfrans oldu. TRACEKA layihəsinin reallaşması ilə bağlı keçirilən bu konfransda layihənin iştirakçısı olan dövlətlərdən əlavə, Bolqarıstan, Rumıniya və Türkiyə də iştirak etdirlər. Bu ölkələr tədbirdə nazirlər və nazir müavinləri səviyyəsində təmsil olundular. Konfrans nəticəsində verilən qərarların işlənib hazırlanması mexanizmi müəyyənləşdirildi, daimi komitənin hökumətlərarası komissiyası yaradıldı və onun büdcəsi təsdiq edildi. (220)

TRACEKA-nın dövlətlərarası komissiyasının II Konfransı 2002-ci ilin aprelində Daşkənddə keçirildi. Konfransın sonunda müvafiq deklarasiya qəbul edildi. Tərəflər burada vurğulayırdılar ki, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını nəzərdə tutan TRACEKA layihəsi Avropa İttifaqının və 8 müstəqil dövlətin inteqrasiyası prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu inteqrasiyanın təməli hələ 1993-cü ildə Brüsseldə qoyulmuşdur. (220)

MDB ölkələrinin qarşılıqlı təsir dairəsinə daxil olan TACİC proqramının reallaşdırılmasında fəal iştirak edən Avropa İttifaqı İNOQEYT (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) layihəsinə də xüsusi əhəmiyyət verir. İNOQEYT-in ilk iclasları 1995-ci ilin noyabrında və 1996-cı ilin aprelində Brüsseldə keçirilmişdir. Bu icaslarda Avropa İttifaqının yeni müstəqil dövlətlərlə

əməkdaşlığının sonrakı forma və istiqamətləri müəyyənləşdirildi, eləcə də, layihənin əsas məqsədləri qeyd edildi:

- Regional neft-qaz boru sistemlərinin bərpası, rasionallaşdırılması və integrasiyası;

- Karbohidratların Mərkəzi Asiya və Xəzər regionundan Avropa bazarına nəql edilməsi üçün alternativ imkanların axtarılması, Qafqaz Mərkəzi Asiya regionunda əməkdaşlığın institusional çərçivəsinin yaradılması. (224)

1996-cı ilin aprelində birgə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan və Ukraynanın Avropa İttifaqının tərəfdaşı qismində çıxış etdiyi işçi qrup yaradıldı. (İştirakçıların bu formatı TRACEKA proqramının formatı ilə eynidir).

İNOQEYT proqramı iştirakçıların vurğuladığı kimi, bu proqram texnoloji kömək xarakteri daşıyır və əsasən, region dövlətlərinə sərhədyanı bölgələrdə neft və qaz ticarətinin qeyri-neft və qaz ticarətinin təşkilində əhəmiyyətli maliyyə ehtiyatlarının səfərbər edilməsində yardım etməyə yönəlmişdir. Burada cəlb olunan maliyyə ehtiyatları mövcud sistemlərin modernləşməsi üçün zəruridir. Başqa sözlə, TRACEKA layihəsindən fərqli olaraq İNOQEYT proqramı investisiya layihələrinin reallaşmasını nəzərdən keçirmir. Bundan əlavə, texniki yardım layihələri fəvqəladə dərəcədə vacib sayılır. Məsələn, Gürcüstan beynəlxalq neft korporasiyasına İNOQEYT çərçivəsində Bakı-Supsa neft kəməri ətrafında ekoloji mühitin qiymətləndirilməsi ilə bağlı ekspert köməyi göstərmişdir. Nəticədə Gürcüstanın beynəlxalq neft korporasiyasının gördüyü işlər Azərbaycan beynəlxalq əməliyyat şirkətinə layihənin mühəndis qiymətləndirməsi ilə bağlı əsaslandırılmış tələblər irəli sürməsinə səbəb oldu. Layihənin ləngiməsinə baxmayaraq, beynəlxalq əməliyyat şirkəti bu tələbləri yerinə yetirdi. (220)

Proqramın reallaşmasının vacib sahəsini müvafiq tarif siyasəti təşkil edir. Neftin və qazın nəqli burada çoxmodullu nəqliyyat sistemini modelləşdirilməsi üzrə beynəlxalq korporasiya proqramı çərçivəsində nizamlanacaq. Bu, tankerlərin, sisternlərin limanlara daxil olması və çıxması qaydasını və qrafikini müəyyənləşdirir, texniki sertifikatlaşdırma standartlarının müəyyənləşdirilməsini və istifadəsini beynəlxalq neft və qaz sənayesində müəyyən olunan standartların tətbiq olunması, tarif siyasətinin tənzimlənməsini,

yaranan problemlərin həllini (tankerlərin tam yüklənməməsi) və s. nəzərdə tutur. Korporasiyanın tərkibinə İNOQEYT layihəsinin iştirakçısı olan kompaniyaların, ölkələrin, nəqliyyat qurumlarının səlahiyyətli nümayəndələri daxil olacaq. Bu regionda sabit əməkdaşlığın təşkil olunması məqsədi ilə işçi qrup tərəfindən «neftin və qazın nəqli üzrə dövlətlərarası sistemin yaradılmasının institusional əsasları haqqında çərçivə sazişi» işlənilib hazırlanmışdır.

Avropa İttifaqının bu proqramının reallaşmasının vəzifələrindən biri az-çox nizamlanan bazarın, qaz bazarının tənzimlənməsinə təsir göstərməkdir. Bu, MDB ölkələrini öz aralarında kəskin rəqabətdən keçməyə vadar edəcək ki, bu da əvvəllər müəyyənləşdirilmiş qiymətin düşməsinə gətirib çıxaracaq. Avropa İttifaqının Azərbaycan Respublikası ilə bağlı enerji siyasətini ümumilikdə nəzərdən keçirilməsi, tədqiqat baxımından bir sıra mühüm nəticələr çıxarmağa imkan verir:

- Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazda enerji nəqli proqramı onun sonrakı təsisatlaşması səviyyəsində Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlığının mühüm vasitəsinə çevrilir.

- Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı bir sıra vəzifələri həll etməyə səy göstərir.

- Nəql olunan enerji resurslarının diversifikasiyası ilə bağlı hər şeydən öncə Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi və siyasi sabitliyin möhkəmlənməsi, eyni zamanda, sözsüz ki, bu regionda Avropa İttifaqının xüsusi siyasi təsirinin qüvvətlənməsi başlıca prioritetlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir.

- Aydındır ki, Cənubi Qafqazda enerji ehtiyatlarına münasibətdə Avropa İttifaqının fəallığı müvafiq dövrdə bu, həm siyasi, həm də siyasi amillərlə izah edilir:

- Bir tərəfdən Avropa İttifaqı enerji ehtiyatları ixracatçıların və onların nəqliyyat yollarının diversifikasiyasında obyektiv cəhətdən maraqlıdır;

- Digər tərəfdən, regionun perspektivi ilə bağlı rəqabətli mübarizə güclənməkdədir (söhbət Avropa İttifaqına daxil olma söylərindən gedir);

- Azərbaycan üçün vacib məqam digər MDB dövlətlərinə münasibətdə enerji ehtiyatlarının Avropa İttifaqına nəqli ilə bağlı rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsindən kənarda qalmağa səy göstərməkdir.

- Bundan ötrü bir tərəfdən Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqına özünün enerji ehtiyatlarının etibarlı (eyni zamanda, əvəzolunmaz) nəqliyyatçısı kimi tövsiyə etməlidir;

- Digər tərəfdən isə Azərbaycan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinə qarşılıqlı faydalı, perspektivli layihələrin həyata keçirilməsini tövsiyə etmək məqsəduyğundur;

- Nəhayət, müvafiq səylərin birləşdirdməsi müvafiq layihələrin potensial iştirakçıları üçün faydalı olmalıdır.

- Azərbaycan siyasəti tam şəkildə Avropa İttifaqı, ABŞ və Çin arasında enerji ehtiyatlarına münasibətdə artan rəqabəti nəzərə almalıdır. Bu amili önə çəkmək zəruridir. Eləcə də, Türkiyə, İran, Ermənistan kimi regional oyunçuların xüsusi maraqları da diqqətdən yayınmamalıdır. Ümumilikdə, Azərbaycanın iqtisadi və siyasi ehtiyatlarının düşünülmüş şəkildə istifadəsinin onu Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada enerji siyasəti ilə bağlı itkilərini minimum həddə endirə bilər.

- Burada Avropa İttifaqı - Azərbaycan Fəaliyyət Planının 5 prioritet sahəsi üzrə müvafiq təklifləri xatırlatmaq zəruridir:

- Balanslaşdırılmış və davamlı iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi, xüsusən, iqtisadi fəaliyyətin diversifikasiyasına diqqət yetirilməsi, kənd ərazilərinin inkişafına diqqət yetirilməsi, yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı təmin edən sosial ərazi birliklərinin yaradılmasının təbliğ olunması, eyni zamanda, ətraf mühitin mühafizəsi.

Xüsusi tədbirlər:

- Sabit fiskal neft defisitinin və inflyasiyanın aşağı həddinin ölçülüb-biçilmiş maliyyə və vergi siyasəti vasitəsilə qorunub saxlanılmasına, sabit iqtisadi inkişafa nail olunmasına xüsusi diqqət yetirir.

- Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaz regionuna öz maraqlarını gətirməyə çalışırsa, onda tam haqlı olaraq belə söyləmək mümkündür ki, bu quruma daxil olan böyük dövlətlər başa düşməlidirlər ki, sülh bu ittifaqın fəal rolunu olmadan təmin edilə bilməz. Onlar özləri ittifaq hərəkətinin bu istiqamətdə irəliləməsi üçün rəhbərlik rolunu üzərlərinə götürməyə hazır olmalıdırlar. Onlar anlamalıdırlar ki, böyük səbr və qətiyyət göstərmədən dünya siyasətinin gündəmini müəyyənləşdirə bilməzlər.

Hər halda, yaxın gələcəkdə onların bunu dərk edib –etmədiyi, eləcə də, dünya siyasətində nə dərəcədə aktiv rol oynamaq iqtidarında olduqları regionda mövcud olan müxtəlif ziddiyyətlərin, hərəgi

siyasi münaqişələrin həlli ilə bağlı çiyinlərinə məsuliyyət yükü götürməyə qadir olub-olmadıları bəlli olacaq.

NƏTİCƏ

XXI əsrin əvvəli, XX əsrin II yarısı kimi yeni Avropanın formalaşmasının tarixi mərhələsini təşkil edir. Bu, vahid geosiyasi və iqtisadi məkan çərçivəsində (Avropa siyasətçilərinin ideyasına görə, **dünyada tərəqqinin, siyasi sabitliyin, iqtisadi inkişafın və sosial ədalətin aparıcı qüvvəsinə çevriləcək Avropa İttifaqının formalaşması mənasını ifadə edir.** Lakin, mahiyyətinə görə bu proses kifayət qədər mürəkkəb xarakter daşıyır və birmənalı şəkildə müsbət qiymətləndirilə bilməz. Avropa İttifaqı hər il özünün növbəti inkişafı ilə bağlı nisbi olaraq Avropanın gələcəyi ilə bağlı getdikcə daha çox suallara cavab axtarır. Bütün bunlar elə məsələlərdir ki, həm siyasət sahəsində, həm də elmi tədqiqatlar çərçivəsində onlarla bağlı ziddiyyətli müzakirələr aparılır. Avropa İttifaqının inkişafının vacib istiqamətlərindən biri bu integrasiya qruplaşmasının üzlüyə namizəd dövlətlərin üzv kimi qəbul edilməsi hesabına onun sərhədlərinin genişlənməsidir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bununla bağlı vurğulayır: «Avropaya integrasiya Azərbaycanın daxili tələbatıdır. Avropa İttifaqı daimi olaraq genişlənə bilməz. Əks halda, bu strukturun normal fəaliyyəti qeyri-mümkün olacaq. Bu səbəbdən potensial iştirakçıların öz perspektivlərini irəlicədən bilməsi zəruridir. Biz Avropa qarşısında öhdəliklərimizin hüddurlarını açıq şəkildə bəyan etməliyik. Burada bütün fəaliyyət qarşılıqlı fayda, qarşılıqlı anlaşma və hörmət əsasında qurulmalıdır». (196)

Biz təhlükələrin getdikcə daha çox global xarakter aldığı müasir dünyada yaşayırıq. Bu getdikcə daha aydın görünür. Onları yalnız dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı, ilk növbədə, qonşu dövlətlər arasında əməkdaşlıq yolu ilə aradan qaldırmaq olar. Təbii ki, yaxın qonşu olan ölkələr ümumi realiaqları daha çox bölüşürlər. Beləliklə, Azərbaycanın xarici siyasəti üçün integrasiyadan başqa real alternativ digər seçim yoxdur. Bu, təkcə zərurət deyil, həm də məqsəddir. Aydındır ki, bu əsaslı məqsəd müəyyən mənada bizim tariximizdən qaynaqlanır. Cənubi Qafqaz daxili münaqişələrin mövcud olduğu regiondur. Region tarix boyu müxtəlif münaqişələrin şahidi olmuş, fərqli dövrlərdə baş verən müxtəlif işğallara məruz qalmışdır. İndi bu tarixi təcrübəyə əsaslanaraq bir sıra müvafiq nəticələr çıxarmaq və gələcək dünyəvi əməkdaşlıq planını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Federal sistemin qurulması ideyaları, eləcə də, müxtəlif tipli integrasiya növləri haqqında çox danışır və yazırlar. Integrasiya ilə bağlı bu axtarışlar heç də yeni təzahür deyil.

İntegrasiya məhz buna görə müasir dövrdə məqsədə çevrilib ki, Cənubi Qafqaz strateji mövqedə yerləşməklə yanaşı, həm də kiçik bir regiondur. Onun inkişafı yalnız nəqliyyat və digər dünya ölkələri üçün açıqlığı ilə təmin oluna bilər. Aydındır ki, regionda qonşu ölkələrin sərhədləri qapalı olduğu şəraitdə digər dünya ölkələri üçün açıq qapı siyasəti yeritmək olduqca çətindir. Əgər onların daxili sərhədləri mövcuddursa, onda ticarətə, insani münasibətlərə və regiondaxili əlaqələrə mane olan mürəkkəb prosedurlar və digər maneələr yaradılır. Bu səbəbdən iqtisadiyyat sahəsində başlıca prioritet regionda integrasiya proseslərinin sürətlənməsi ilə əlaqədar tranzit gücünün artırılmasıdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında yeni qonşuluq proqramı çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlərin tədqiqi ilə bağlı həyata keçirilmiş dissertasiya tədqiqatı dünyada baş verən qloballaşma prosesləri nəzərə alınmaqla bir sıra mühüm nəzəri və praktik nəticələr çıxarmağa imkan vermişdir ki, bu da Azərbaycan Respublikasının və dövlətçiliyin inkişafı baxımından beynəlxalq münasibətlər sahəsində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Həyata keçirilən dissertasiya işi ümumilikdə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas yaradır:

- Burada belə bir fakta önəm verilməlidir ki, Avropa İttifaqının genişlənməsi prosesi üzv dövlətlərin həyatının bütün sahələrini əhatə edir və birbaşa onlara təsir göstərir. Avropa İttifaqının təsir dairəsinə üzvlüyə namizəd dövlətlərin solumunun idarə olunması ilə bağlı bütün vacib təsir imkanları keçir. Bu da milli suverenliyin və milli özünüdərkini itirilməsi təhlükəsini yaratmaya bilməz. Beləliklə, biz Avropa İttifaqının integrasiya qruplaşmasının genişlənməsi prosesinin mahiyyətini açıqlamış olduq ki, bu da yuxarıda göstərilən faktik materialın əsasında aşağıdakı şəkildə təsəvvür oluna bilər.

- Avropa İttifaqının genişlənməsi geosiyasi baxımdan elə Avropa məkanının formalaşması prosesini əks etdirir ki, hələ II Dünya Müharibəsinə qədər də mövcud olmuşdur. Əgər Avropa İttifaqına daxil olan namizəd ölkələrin siyahısına diqqət yetirəlik, aydın görmək mümkündür ki, bu dövlətlərin hamısı müharibəyə qədərki kapitalist blokuna daxil olmuşlar və SSRİ ilə birbaşa sərhəddə malik idilər. Bu, özünün sosial-siyasi və iqtisadi yönümünə görə, praktik olaraq eynicinsli məkan sayılırdı. Bu səbəbdən yeni Avropanın formalaşması ümumilikdə məntiqi/, tarixi proses sayılır.

Bu proses nəticəsində dünyanın geosiyasi xəritəsində nəzəri cəhətdən yalnız təkə genişlənmiş yeni Avropa İttifaqı deyil, həm də region ölkələrinin daxili və xarici siyasətində həlledici rol oynayan bir təsisat meydana çıxır. Bu bütövlükdə Avropa İttifaqının formalaşdırılmasının başlıca prinsipləri ilə üst-üstə düşür:

- a) Vahid, güclü Avropanın mövcudluğu;
- b) Avropa İttifaqı ölkələrində siyasi və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi;
- c) Sabit iqtisadi inkişafın təmin olunması;
- d) Avropa İttifaqına üzv ölkələr üçün vahid bazarın formalaşdırılması.

- **Avropanın gələcək sərhədləri birbaşa olaraq demək olar ki, bütün Avropa dövlətlərini əhatə edəcək.** Bunlar o ölkələrdir ki, II Dünya Müharibəsinə qədər kapitalis blokuna daxil olmuşlar. (Bu sıraya şərti olaraq Avropa iqtisadi məkanı çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə sıx əlaqələrə malik olan bir sıra ölkələri də aid etmək olar). Beləliklə, Avropa İttifaqının ətraf regionların ölkələri ilə ilk növbədə, keçmiş Sovet ittifaqı dövlətləri, Cənubi Qafqaz respublikaları ilə qarşılıqlı münasibətləri məsələsi kifayət qədər məntiqli görünür.

İnteqrasiya təkə zərurətə çevrilməklə kifayətlənməmişdir, o, məhz həyatın özündən doğan amilə çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, regionda dəmiryolu məsələsi vacib və problem xarakterli olaraq qalır. Bu məsələ Cənubi Qafqaz ölkələrinin sonrakı inkişafı və regionda olan münaqişələrlə bilavasitə bağlıdır. Dəmiryolu Cənubi Qafqazın Qara dənizdə və Xəzər dənizində yerləşən limanlarını birləşdirir, bu da regionu vahid orqanizmə çevirir ki, onu bölmək mümkün deyil. Region birgə funksionallaşmalıdır və bu funksionallaşma pozularsa, onun bir hissəsinə görə, bütün region zərər çəkir. Bu, öz-özlüyündə mübahisə doğurmayan faktır.

İnteqrasiya yolunda daha bir çətinlik - münaqişələrin mövcudluğudur. Bu, hər şeydən əvvəl Azərbaycan ilə Ermənistan arasında mövcud olan münaqişədir ki, ümumilikdə, bu problem bütöv regionun inteqrasiyası üçün sədd və maneə kimi çıxış edir. Burada Gürcüstanda mövcud olan münaqişələrin mənfi təsiri də böyükdür. Digər tərəfdən, Cənubi Qafqazın nəzarətdən kənarda qalan bölgələrində özünə əlverişli sığınacaq tapan cinayətkarlıq fəaliyyəti də mənfi təzahür kimi mövcuddur. Hər hansı nəzarətsiz qalmış sərhədlər iqtisadiyyata və regional inteqrasiyaya yönələn səylərə mənfi təsir göstərir. Beləliklə, bu məsələdə də Cənubi Qafqaz regionuna digər alternativ yoxdur. Mərkəzi Asiya ilə iqtisadi

əməkdaşlıq bu gün böyük potensial vəd edir ki/, bu da regional inteqrasiya yolunu qurmaq səylərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Avropa İttifaqı ilə münasibətlər bütövlükdə region və onun zəruri sabitliyi üçün vacib amildir. Avropa İttifaqı eyni zamanda, Cənubi Qafqazı mühüm azad region kimi nəzərdən keçirməlidir. Bu region Avropaya hər zaman dostcasına yanaşmış və yanaşmaqda davam edir. Bu səbəbdən ilk növbədə, regionda uzunmüddətli sabitlik yaradılmalıdır ki, bu da xarici investisiyaları cəlb edəcək və xarici ölkələrlə əməkdaşlıq yaradacaq. İkincisi, bu o halda baş verə bilər ki, region sabit, eyni zamanda strateji bölgəyə çevrilə biləcək.

Lakin, hazırda heç kəs 100%-li əminliklə deyə bilməz ki, bütün bunlar Avropa İttifaqına yeni üzv olan dövlətlərin bütün həyat sahələrinə, eləcə də, inteqrasiya qruplaşmasına necə təsir göstərəcək. Digər tərəfdən, inteqrasiya prosesinin bütövlükdə regiona və qonşu ölkələrə təsirini də nəzərə almaq lazımdır. Bizi əlbəttə, bu baxımdan Azərbaycanın Avropa proseslərində mümkün gələcəyi maraqlandırır.

Fikrimizcə, burada müvafiq proqramı tamamlayan əlavə tədbirlər vacibdir. **Azərbaycanın yeni mexanizmlərə xüsusi marağı var. Məsələn, regionda sülhün təmin olunması, Dağlıq Qarabağın işğaldan azad edilərək geri qaytarılması, sərhədyanı və transmilli əməkdaşlıq və s. bu sıraya daxildir.** Burada Cənubi Qafqaz ölkələrinin problemlərinin düzgün başa düşülməsi və artan kömək vacibdir. Əgər bu ölkələr Avropa qonşuluq siyasətinin təklif etdiyi imkanlardan səmərəli şəkildə faydalanmaq istəyirlərsə, müvafiq amili nəzərə almalıdırlar. Cənubi Qafqaz ölkələri isə öz növbəsində Avropa qonşuluq siyasətinə pragmatik yanaşmanı davam etdirməli və bu çərçivədə bütün sahələrdə imkanlarını inkişaf etdirməlidirlər.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xətti, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu layihələrinin reallaşması ölkəmizin global layihələrdə əhəmiyyətini artırır, eyni zamanda, təhlükəsizlik məsələlərinin həlli üçün əlverişli imkanlar yaradır.

Bu məqamı nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda **regional əməkdaşlıqla yanaşı, Azərbaycan Respublikası həm də Xəzər dənizi hövzəsinə daxil olan dövlət sayılır.** Avropa İttifaqına üzvlüyə namizəd dövlətlər kimi Avropa qonşuluq siyasəti çərçivəsində **Xəzərdə və dəniz hövzəsində əməkdaşlıq Azərbaycan üçün** böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, Azərbaycan Respublikasına Avropa İttifaqı ilə əlaqələri möhkəmləndirməkdə əlavə imkanlar yaradır. Bu baxımdan,

«Avropa qonşuluq siyasəti» Xəzər hövzəsini Avropa dənizi sayaraq ona doğru irəliləməyə çalışmalıdır. Müvafiq dövlətlər isə əməkdaşlıq potensialından daha geniş region çərçivəsində faydalanmağa çalışmalıdırlar. Bu cəhət infrastrukturun, ticarətin və investisiyaların inkişafı sahəsində özünü daha qabarıq şəkildə göstərməlidir.

Bəlli olduğu kimi, Avropa qonşuluq siyasəti treffikinə qarşı qaçaqmalçılıq və digər müvafiq təzahürlər əleyhinə mübarizədə əməkdaşlığı xüsusi nəzərdən keçirir. Burada Avropa qonşuluq siyasəti çərçivəsində sərhədlərin integral menecmenti konsepsiyasının hazırlanması önə çəkilir. Belə münasibət Avropa İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz, eləcə də, Xəzər dənizi hövzəsi ölkələrinin sərhədyanı əməkdaşlığının inkişafına kömək göstərə bilər.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı ikitərəfli əməkdaşlığın real strateji tərəfdaşlıq çevrəsinə daxil olması ilə bağlı siyasi iradə nümayiş etdirmişlər və bunun başlıca istiqamətlərindən biri də beynəlxalq münasibətlər və təhlükəsizlik sahəsində tərəfdaşlıq olmalıdır. Hesab edirik ki, bu niyyətin və yeni qonşuluq proqramının reallaşması üçün ilk növbədə, strateji tərəfdaşlığın məzmununu, onun xarakterik ünsürlərini müəyyənləşdirmək zəruridir. Aydındır ki, strateji tərəfdaşlıq sistemində belə ünsürlər kimi ümumi siyasi məqsədlər və əsas vəzifələr (birgə siyasi təhlükəsizlik platforması (konsepsiyası)) çıxış etməlidir:

- Müəyyənləşdirilmiş məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılması üçün ümumi siyasi mövqe ifadə olunmalıdır;
- Müvafiq qarşılıqlı maraqlar sayəsində birgə fəaliyyət planları və praktik proqramlar işlənəlməlidir;
- Qərarların işlənməsi, qəbul olunması və reallaşmasının birgə mexanizmi müəyyənləşdirilməlidir.

Strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşması üçün hər şeydən əvvəl qarşılıqlı təsir prinsipinə əsaslanan tərəfdaşlıq konsepsiyası təklif olunur. Bu, Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı tərəfindən təhlükəsizlik sahəsində strateji tərəfdaşlıqla bağlı praktik məqsədlərə doğru irəliləməsində əsas kimi götürülməlidir. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı bir sıra prinsiplər üzrə razılığa gələn və onlara istinad edə bilərlər. Bu prinsiplər bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır və kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir:

- Bərabərhüquqluluq;
- Ümumi dəyərlərə bağlılıq;

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatının prinsip və normaları, beynəlxalq hüquq əsasında çoxtərəfli yanaşma;
- Praktik nəticələr əldə etməyə yönələn funksional tərəfdaşlığın inkişafı;
- Əməkdaşlıqda varisliyin və ardıcılığın təmin edilməsi;
- Tərəflərin məsuliyyəti;
- Adekvat təsisatlaşmış təminat;
- Kompleks yanaşma;
- Beynəlxalq mübahisələrin və münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə sadıqlıq;
- Preventiv diplomatiyanın və preventiv fəaliyyətin qüvvətləndirilməsi;
- Transparentlik;
- Birgə məsuliyyət və əmək bölgüsü (məsuliyyətin bölüşdürülməsi).

Kitabda integrasiya sahəsində Avropa İttifaqı təsisatının formalaşmasının əsas mərhələləri sadalanmış, onun tarixən təşəkkül tapmış siyasi funksiyaları sistemləşdirilmiş və qloballaşma prosesi şəraitində onlardan hansıların qarşılıqlı integrasiya münasibətlərinə təsir göstərdiyi aşkara çıxarılmışdır. Bu dissertasiyada Avropa İttifaqının təcrübə və praktikasında Azərbaycanın Avropaya integrasiyası ilə bağlı yeni təmayüllər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Tədqiqatda Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında qarşılıqlı integrasiya münasibətlərinin fəaliyyət mexanizmi və mahiyyəti təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, tərəfimizdən Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqının integrasiyasına demokratiya prinsipləri və müddəaları ilə balanslaşdırılan yeni qonşuluq proqramı çərçivəsində yeni yanaşma təbiiq edilmişdir.

Praktik mənada, belə bir fikir əsəndirilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası «Yeni qonşuluq proqramına» və qarşılıqlı integrasiya münasibətlərinə sistemli şəkildə qoşularaq öz siyasi dövlət maraqlarını, mənfəətlərini inkişaf etdirməli və Qarabağ münaqişəsi nəticəsində işğal edilmiş torpaqların itirilməsi təhlükəsini aradan qaldırmalıdır.

Əsərdə bir tərəfdən Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında regional integrasiya çərçivəsində yaranan qarşılıqlı münasibətlərə, digər tərəfdən isə dövlətlərarası münasibətdə yeni siyasi xətt kimi «Yeni qonşuluq proqramının» əhəmiyyətinə böyük diqqət verilmişdir. Bu siyasət Azərbaycan Respublikası üçün beynəlxalq siyasi fəaliyyətin həyata

keçirilməsində, sonrakı istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından real siyasi amil kimi çıxış edir.

Öncə qeyd edildiyi kimi, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili zamanı regional integrasiya çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlərin alternativ yollarının müəyyənləşdirməyə imkan verən yeni yanaşmaya istinad edilib. Bu yanaşma çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının qarşılıqlı münasibətləri prinsipinin rolu qeyd edilib. Qloballaşma şəraitində bu, yeni regional integrasiyanın yeni istiqamətinin formalaşdırılmasını tələb edir, eyni zamanda, yeni qonşuluq proqramının tətbiqi sahəsinin genişlənməsinə əsaslanır. Bu proqram müvafiq siyasi qərarların qəbul edilməsinin özünəməxsus sistemə əsaslanır.

Bununla əlaqədar, tərəfimizdən təhlilimizdə işində qeyd edilmişdir ki, bu gün Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya və yeni qonşuluq proqramı çərçivəsində qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycanın dəyişən siyasi şəraitlər sistemində xüsusi problemlərini də önə çəkilməsini şərtləndirir. Bu, milli ərazilərin 20%-nin işğal olunması, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün ordusudur. Son nəticədə bu amillər yeni qonşuluq proqramının reallaşması yolunda ciddi maneələr sayılır. Bu, öz növbəsində, bir daha Avropa dövlətlərinin integrasiyası və qarşılıqlı əlaqələrinin vacibliyini göstərir. Bu istiqamətdə çoxcəhətli idarəetmə əlaqələrinin yaradılması, iqtisadiyyat və enerji məsələlərində və eləcə də, digər sahələrdə sıx əməkdaşlığın yaradılması prioritet təşkil edir. Tərəfimizdən Azərbaycanın **«Yeni qonşuluq proqramı» və regional integrasiya proseslərinə qoşulmasına təsir göstərən metodlar müəyyənləşdirilmişdir.** Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Azərbaycan öz təbii coğrafi və tarixi mövqeyinə görə artıq ümumbəşəri xarakter alan regional integrasiya proseslərindən kənarda qala bilməz, eləcə də, Azərbaycan hər hansı mürəkkəb transformasiya mərhələlərini keçmədən siyasi və iqtisadi tərəqqinin sosial inkişafını təmin edə bilər;

- Azərbaycan Avropaya integrasiya proseslərinə qoşulmaqla Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli məsələsində dəstək qazana və integrasiya proseslərinin gedişində, eləcə də, yeni qonşuluq proqramı çərçivəsində formalaşan ikitərəfli, çoxtərəfli əlaqələr respublikamızın suverenliyi və müstəqilliyi üçün beynəlxalq təminat ola bilər;

- **Azərbaycanın Avropaya integrasiyası üç istiqamətdə baş verir:**

a) Avropa dövlətləri ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi;

b) Avropa beynəlxalq təşkilatlarının fəaliyyətində iştirak;

c) «Yeni qonşuluq proqramının» reallaşması.

Bütün bunlar çoxtərəfli əməkdaşlığın dərinləşməsi nəzərə alınmaqla cəmiyyətimizin demokratikləşmə səylərinin qüvvətlənməsini, demokratik institutların və təşkilatların formalaşmasının qüvvətlənməsini nəzərdə tutur;

- Integrasiya prosesləri nəticəsində Azərbaycanda sivil Avropa dövləti nümunəsinin yaradılması reallaşır, azad sahibkarlığa və bazar iqtisadiyyatına, insan hüquq və azadlıqları kimi başlıca dəyərlərə söykənən cəmiyyət qurulur;

- Yeni qonşuluq proqramı və integrasiya proseslərinin dərinləşməsi zəminində **Azərbaycanın müəllifi olduğu «Qafqaz Evi»** ideyası reallaşa bilər;

- Azərbaycanın geosiyasi və strateji əhəmiyyəti ona **Mərkəzi Asiya ilə Avropa arasında qarşılıqlı münasibətlərdə körpü rolunu oynamağa imkan verir.** Avropanın Azərbaycanın neftinə və digər təbii sərvətlərə olan daimi tələbatı Azərbaycanın qüdrətli dövlət kimi xarici uğurlarına və daxili sabitliyinə təsir göstərə bilər;

- Baş verən integrasiya prosesləri və xeyrixah qonşuluq siyasəti **«Qafqaz Evi»nin «Avropa Evi»nə birləşməsi imkanını yaradır;**

- Azərbaycanın integrasiya proseslərinə qoşulması ölkənin beynəlxalq təhlükəsizlik və sülh uğrunda mübarizə orbitinə çıxmasına təsir göstərə bilər.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri xatırlatmaqla bir daha vurğulayırıq ki, Avropaya integrasiya Azərbaycan Respublikasının güclü, demokratik, tam müstəqil və özünə təminatlı dövlətə çevrilməsinin yeganə yoludur. **Özünün Avropada ona məxsus olan yerini təsdiqləməkdən ötrü Azərbaycan Respublikası artıq Avropaya bağlılığını bəyan edib.** Bu, həm ölkə rəhbərliyinin, həm də xalqın müvafiq söylərində özünə göstərir. **Ə.Həsənov və A.Abbasbəyli haqlı olaraq vurğulayırlar: «Azərbaycan Respublikası Avropaya integrasiya yolu seçməklə və yeni qonşuluq siyasətinə qoşulmaqla öz müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünün müdafiəsi, beynəlxalq birliyə integrasiya, demokratik, iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi, eləcə də, intellektual kadr potensialının, iqtisadi əsasların, bütün bu imkanların reallaşdırılması perspektivinin gerçəkləşməsi üçün əlavə imkanlar və vasitələr əldə etdi».** (26;s.205)

Bütün bunlarla yanaşı, **başqa bir ideyanı – «şərti «Avropa Evi» və ya İttifaq» formalaşması ideyasını da kənara atmaq olmaz.** Avropa məkanı, ehtiyatların göndərilməsi və bölüşdürülməsi

baxımından Avropa qitəsi ölkələri arasında real olaraq bipolar qütblərə bölünə bilər. Bu ideya Avropanın gələcəyi ilə bağlı artıq tamam fərqli yanaşmalar üçün yeni müstəvi yaradır.

Bu tədqiqatın predmetini Avropada regional tərəfdaşlığın ayrıca aspektlərinin nəzərdən keçirilməsi təşkil edir. Xüsusən, burada Azərbaycan Respublikasının maraqlarına toxunan məqamlara xüsusi diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, biz milli inkişaf təcrübəsini regionlararası və transsərhəd əməkdaşlığı baxımından təhlil etməyə səy göstərmişik. Cənubi Qafqaz regionunun Avropa regional proseslərində özünəməxsus xüsusiyyətlərini, eləcə də, bu yolda dayanan problemləri müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

Sonda bir daha qeyd etmək lazımdır ki, **vahid Avropanın qurulması ideyası və bu struktura inteqrasiya Azərbaycana kifayət qədər cəlbədiri və nəzəri imkanlar yaradır.** Avropa İttifaqının 2004-cü ilin mayında baş verən sonuncu genişlənməsi Azərbaycanın və Cənubi Qafqaz regionunun Avropaya tarixi inteqrasiya imkanını yaradaraq Avropa İttifaqına daha da yaxınlaşdırdı. Bununla əlaqədar, **2007-ci ilin mayında Bakıda keçirilmiş «Demokratiya və keçid dövrü» konfransında haqlı olaraq qeyd edilmişdir:** «Artıq heç kəs şübhə etmir ki, Azərbaycan mərhələli şəkildə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edir. İqtisadiyyatın liberallaşması ümumi ölkələrin global iqtisadi sistemə inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaradır. (209)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Berlində Bertelsmann -2006 Beynəlxalq Konfransında «Balkan və Qara dəniz regionu ölkələri Avropanın lakmus vərəqi kimi» mövzusunda çıxış edərək **Azərbaycanda Avropa İttifaqına üzvlük məsələsinə toxunaraq qeyd etmişdir:** «Bizim ölkəmiz yeni qonşuluq siyasətinin həyata keçirilməsinin ilkin mərhələsindədir. Bu da 5 ilə hesablanmışdır». Prezident onu da qeyd etmişdir ki,

- bu qonşuluq siyasətinin həyata keçirilməsi cəmiyyətimizin bütün sahələrini təkmilləşdirməyə;

- siyasi islahatları və demokratikləşdirmə prosesini davam etdirməyə;

- vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına;

- bütün azadlıqların təmin edilməsinə kömək göstərəcəkdir.

Prezident İlham Əliyev daha sonra vurğulayır: «Bununla Azərbaycan Avropa İttifaqına üzvlük üçün tələb olunan meyarlar səviyyəsinə yüksələcək. Bu səbəbdən yeni qonşuluq siyasətinə qoşulma, Avropaya inteqrasiya bizim daxili tələbatlarımızla şərtlənir». (203)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, B., 1995, 63 s
2. Abbasbəyli A., Mustafayev R. Çoxtərəfli və regional diplomatiyanın əsasları (Ali məktəblər üçün vəsait), B., 2001
3. Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Qərb., B., 2005
4. Aslanov E. Yeni dünya nizamı və milli inkişaf, B., 2006, 295 s.
5. Bayramov Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika B., 1997
6. Əliyev İ.H. Azərbaycanın dünya birliyi ilə inteqrasiyası daha da sürətlənəcəkdir, İpək yolu jurnalı, B., 2003, №3
7. Əliyev İ.H. Azərbaycanda demokratiyanın inkişaf yolu dön məzdir, Dirçəliş XXI əsr, B., 2003, №3
8. Əliyev H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı, 9-10 noyabr 2001il, (məruzə) B., 2002, s.25
9. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər, B., 1997, 136 s.
10. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir, 9 cild, B., 2000, 466 s
11. Mahmudov Y. Azərbaycanın diplomatiyası, B., 1996, 289 s.
12. Mehdiyev R, XXI əsrdə Milli dövlətçilik, B, 2003, 248s
13. Mehdiyev R., Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri, B., 2005, 462 s.
14. Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsep. məsə-əri) B., 1997
15. Mustafayev R. Azərbaycan cəmiyyətinin mümkün inkişaf yolları (siyasi elm. doktoru dissert. avtorref.) B., 1996, 58 s.
16. Məmmədov İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında, B., 2009, 220 səh.
17. Naxçıvanlı A., Siyasətin fəlsəfi problemləri, B., 1998, 246s.
18. Rəcəbli H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları, 2003, 256s.
19. Həsənov Ə., Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996), B., 1998, 384 s.
20. Həsənov Ə., Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996), B., 2000, 234 s.
21. Həsənov Ə., Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, B., 2005, 752 s.
22. Hüseynova H., Azərbaycan Avropaya inteqrasiya proseslərində (1991-1997), B., 1998, s.35

23. Xəlilov S. Şərq-Qərb ümumbəşəri ideala doğru, B., 2004
24. Sosial-siyasi problemlər (elmi-nəzəri jurnal) AMEA, B., 2007 №1, 293 s.
25. Gələcək 10 il: Azərbaycanda demokratik islahatların başlıca istiqamət və məqsədləri (məqalələr toplusu), I cild, B., 2006, 352 s.

На русском языке

26. Аббасбейли А, Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций, Б, 1999, 256 с.
27. Аббасбейли А, Аббасбейли Э., Гейдар Алиев и мировая политика, Б., 1997
28. Александров О. Особенности участия российских регионов в процессе формирования расширенной Европы, М., 2005, с.253
29. Алиев Г. Азербайджан на пороге ХХЫ века и третьего тысячелетия//Возрождение ХХЫ век (журнал) , 2001, №1, с.4
30. Алиев И. Выступление на стратегическом форуме «КАСПИАН ОУТЛООК – 2008» в г. Блед Словения//АзербАДЖ , 30.08.2006
31. Алиев И.Г., Каспийская нефть Азербайджана, М., 2003
32. Алиев Г.А. На стыке тысячелетий, Б, 2001
33. Арах М. Европейский союз. Видение политического объединения. М.: Экономика, 1998.
34. Арбатова Н.К. Новая стратегия безопасности ЕС // Современная Европа. 2003. Выпуск 4. Октябрь-декабрь.
35. Аристотель Политика, соч. в 4-томах, Т 4, М., 1983, 645 с.
36. Асланов Э. Глобализация и стратегия национального развития, автореферат канд. диссерт. Б., 2007, с.26
37. Ахмедова Т. Социокультурные модели переходных процессов в условиях глобализации, Б., 2005, 279 с.
38. Барановский В. Политическая интеграция в Западной Европе.– М., 1983
39. Безруков А. Зубченко Л. Европейское сообщество на пути к единому рынку: роль транснационального капитала. М.: М.О., 1990, с.17
40. Бжезински З. Выборы: глобальное государство и глобальное лидерство, М., 2004
41. Болгова И. «Энерготранспортные проекты ЕС в Закавказье и в Центральной Азии, М., 2005, 302 с.

42. Борко, Ю. От европейской идеи к единой Европе. М., 2003.
43. Бороздин И. Промышленная политика Европейского союза. 1996..
44. Бусыгина И. Региональная политика европейского союза и возможности использования ее опыта для России. Доклад Института Европы N17. М.: РАН, 1995.
45. Буторина О. «Стратегические вызовы Евросоюза в XXI веке и перспективы развития отношений ЕС и СНГ», М., 2005, с.107
46. Быть ли Соединенным Штатам Европы? Ред. Арбатова Н.,М, Комитет «Россия в объединенной Европе». 2003.
47. Воронов К. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор // Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 9.
48. Гавриков Д. Европейский союз как территория протириворечий // Мировая экономика и международные отношения. 2004. Декабрь
49. Гагарина Г., Громыко В., Окрут З., Сагинова О. Экономика Европейского союза. Учебник. М.: Юрист, 2003.
50. Гегель Г.В., Философия права, М., Мысль, 1990, 520 с.
51. Гегепидзе А. Еще раз о великом пути//Центральная Азия и Кавказ. 1999, №4
52. Глобализационные приоритеты экономической политики Евросоюза. Под общ. ред. Перской, В., Фролова Б. М., 2000.
53. Глухарев Л. – Политические компоненты развития Евросоюза // Современная Европа. 2003. Выпуск 2. Апрель-июнь.
54. Глухарев Л. – Европейское Сообщество: в поисках новой стратегии., М., 1990, с.58
55. Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития //Горбачев – Фонд, М., 2003, 590 с.
56. Далалко В. Европейский Союз : Эволюция концепций и опыт реформ, Минск: Армита-Маркетинг, Менеджмент, 2000
57. Дарендорф В. После 1989. Размышления о революции в Европе, М.
58. Делягин М. Практика глобализации: игры и правила

- новой эпохи, М., 2000
59. Дипломатический словарь, изд. В, М., 1984, т. VI, 402с.
 60. Европа после 11 сентября 2001 года. Сборник статей. Арбатова, Н. (ред.) Москва, 2002, с. 60
 61. Европейская интеграция: современное состояние и перспективы. Минск, 2001. 134 с.
 62. Европейский Союз на пороге XXI века: Выбор стратегии развития/ Ред. Ю. Борко, Ред. О. Буторина. М.: УРСС, 2001.
 63. Европейский союз. Справочник-путеводитель. Ред. О. Буторина
 64. Евратом: правовые проблемы. Ред. Йорыш А. М., 1992.
 65. Евро: два года работы в безналичном режиме. Ред. А. Масленников. М.: Экслибрис-Пресс, 2001.
 66. Европа на пороге XXI века: ренессанс или упадок. М.: ИНИОН РАН, 1998.
 67. Европа: новое начало. Декларация Шумана 1950 - 1990 гг. Европа и проблемы расширения. Ред. Борко Ю., Карагалова М., Юмашев Ю. М., Право, 1994.
 68. Европейская интеграция, Большая Гуманистическая Европа и культура. Ред. Глухарева Л.; М.: УРСС, 1998
 69. Европейские сообщества: в поисках новой стратегии. М., М.О., 1990
 70. Европейский союз, 1950-2002: Хрестоматия. Ред. Сокина С. Калининград: Изд-во КГУ, 2003. с. 42
 71. Европейский союз на рубеже веков. Гл. ред. Пархалина Т. М. 2000
 72. Енсебаева Э. Проблемы суверенитета и национальной идентичности в европейской интеграции. Ташкент: Ун-т "Кайнар", 2002
 73. ЕС-АТР на пороге XXI века: экономический аспект М.: Ин-т Европы РАН Экслибрис-Пресс, 2001.
 74. Журкин В. Европейский союз: внешняя политика, безопасность, оборона. М.: Институт Европы РАН, 1998.
 75. Злоказова Н. Расширение ЕС: за и против с позиций его членов // Мировая экономика и международные отношения. 2004. № 1.
 76. Иванов И. Европа регионов. М.: Международные отношения, 1998
 77. Иванов И. Единый внутренний рынок ЕС: свет, тени, историческая перспектива // Современная Европа.

2004. Выпуск 2. Апрель-июнь.
78. Иванов И. Расширение Евросоюза: сценарий, проблемы, последствия // Мировая экономика и международные отношения. 1998. № 9.
79. Ильин М. Очерки хронополитической типологии М., МГИМО, 1995, с. 18
80. Иноземцев В. Возвращение Европы. Восставшая из пепла: европейская экономика в XX веке (Статья первая) // Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 1.
81. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Объединенная Европа на пути к лидерству в мировой политике (Статья третья) // Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 4.
82. Иноземцев В., Кузнецова Е. Дилеммы европейской интеграции, М., 1998
83. Иорданская Э. Расширение ЕС на Восток: Позиции Германии // Мировая экономика и международные отношения 2002. № 2.
84. История европейской интеграции (1945-1994). Ред. Намазов А., Эмерсон Б. М., 1995.
85. Кант Э. К вечному миру // Соч. 6 т., М., 1966, 301 с.
86. Капустин А. Европейский союз: интеграция и право. М.: Изд-во Университета дружбы народов, 2000.
87. Карагалова М. Европейская интеграция и строительство единого социального пространства ЕС. М., 1998.
88. Карагалова М. От социальной идеи к социальной интеграции. М., 1999.
89. Качегаров Т. Евросоюз и постсоветское пространство: новые горизонты делового партнерства // Власть, журнал, № 3, 2007, с. 86
90. Ксйган, Р. Сила и слабость // Pro et Contra. 2002. Том 7. № 4.
91. Керни Р. Диалоги о Европе. М.: Весь мир, 2002.
92. Клаус В. Смысл расширения Евросоюза // Россия в глобальной
93. Княжинский В. Западноевропейская интеграция: политика и международные отношения. М., 2001, с. 54.
94. Колер-Кох Б. Эволюция и преобразование европейского управления // Мировая экономика и международные отношения. 2001. № 7. с. 52-53.

95. Костенко М. Л., Лавренова Н. В. ЕС после Маастрихта: федерация, конфедерация или международная организация? // Государство и право. 1994. № 4.
96. Краткий политический словарь, М., 1978
97. Краткий словарь по социологии, М., 1988
98. Кузьмин Ю. Общая Ассамблея Европейского Сообщества Угля и Стали (1952 – 1958 гг.): Партийный и институциональный аспекты начального этапа европейской интеграции // Вестник Санкт-Петербургского университета. 1997. № 3.
99. Лепешков, Ю. Межгосударственная интеграция в рамках Европейского союза: некоторые вопросы теории // Белорусский журнал международного права и международных отношений. 2001. №1.
100. Маастрихтский договор: трудности ратификации, поиски решений, перспективы. М.: Право, 1994. с.56
101. Материалы Конференции «ЕС: приоритет внешней политики стран Южного Кавказа», Тбилиси, 2004, 75 с.
102. Медведев Л., Синдеев А. История западноевропейской интеграции (40-90-е годы XX века). Создание Европейского Союза: 80-90-е годы. Тверь, 2002.
103. Мехтиев Р., Азербайджан: вызовы глобализации, Уроки прошлого, реалии настоящего и перспективы будущего, Б., 2004. 584с.
104. Мехтиев Р. На пути к демократии: размышляя о нас, Б., 2007, 752 с.
105. Мустафаев Р. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI в.в), Б, 2002, 394 с.
106. Натан Р., Хоффман Е. Современный феодализм// Международная жизнь, 1991, М., с.42-44
107. Неофициальный документ (non-paper) Министерства иностранных дел Польши// Европа. 2003.Т.3.№1 (6)
108. Поппер К. Открытое общество и его враги, М.,Республика,1992, 213 с.
109. Поздняков Э. Россия сегодня и завтра// Международная жизнь, М., 1993, №2
110. Право Европейского союза. Ред. Кашкин С., М.: Юрист, 2003.
111. Пугачева В., Соловьев А. Введение в политологию, М.,

- Мир, 1998, 220 с.
112. Самедов А. Механизмы влияния Российской Федерации на разрешение конфликтов на Кавказе, Б., 2007, 191 с.
113. Салимов К. Современные проблемы терроризма М., 1999, 67 с.
114. Севдималиев Р. Международный терроризм-глобальная проблема современности Б., 2004
115. Сергеева О. Европейская энергетическая хартия: pro и contra для России// Мировая энергетическая политика. 2002.№4. с. 52
116. Советская историческая энциклопедия, т.13, М., 1971
117. Современная идеологическая борьба., Словарь, М., 1998
118. Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм М., 2001, с.93
119. Стоянович С. Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом//Полис//1996, №1, с.44
120. Стрежнева М. Общее европейское экономическое пространство: концепция и реальность М., 2005, с.152
121. Хайдеггер М. Сборник статей, С-Пб, 2004. с.302
122. Тоффлер Э. Метаморфозы власти, М., АСТ, 2002, 669 с.
123. Фельдман Д. Человеческое измерение мировой политики М., 2000 с.455
124. Улахович В. «Расширение ЕС и региональное сотрудничество в ЦВЕ», М, 2005, с.226
125. Уппелев А. Политология: Власть, демократия, личность, М. Интерфакс, 1994, 248 с.
126. Хангтингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М., 2003, с.26
127. Хольте Т. «ЕС: Приоритет внешней политики стран ЮК», Тбилиси, 2004, с.62
128. Чернявский С. «Великий Шелковый путь» и интересы России// //Мировая экономика и международные отношения. 1999.№6
129. Чернявский С. Западная активность в Закавказье//Международная Жизнь. 1998, № 6
130. Цыганков П. «Теория международных отношений» (учебник), М., 2004, 590 с.
131. Цыганков П. Политическая социология международ

ных отношений М., 1994, 246 с.

132. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии// Полис, 1996, №5
133. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция М., МО, 2003
134. Эльянов А. Проблемы и противоречия глобализации С-Пб, 200, с.18
135. Эмерсон М. Слон и медведь. ЕС, Россия и ближнее зарубежье Брюссель, М., 2001, с.18

Xarici ədəbiyyat

136. Albert M. Kapitalismus contra Kapitalismus – zehn Jahre danach// Blatter fur deutsche und internationale Politik. Neft 12. p.157
137. Albert M. Capitalisme contre Capitalisme. Paris.1991. p.112
138. Aron P. Paix et Guerre entre les nations. P, 1984., p.17
139. Baku declaration/International conference on the Restoration of the Historic Silk Route Baku, 7-8 september 1998
140. Bertram Ch. Starke und Schwache. Eine Antwort auf Robert Kaqan// Merkur. 2003. Heft 3
141. Bieling N. Die neue europäische Ökonomie und die Transformation von Staatlichkeit//Europa ische Integration. 2003, Opladen. p.513
142. Braillard R. Theories des relations internationales, P., 1997, p.135
143. Brie N. Welt in Beijing. 2003, p.8
144. Bulmer S., Bureh M. The "Europeanization of Central Government: the UK and Germany in Historical Institutional Perspective//The Rules of Integration/Ed. By Aspinwall and Schneiders. Manchester. 2000.
145. Burger R. Kontinentalverschmelzung. Die europäische Frage und die Zukunft der EU Merkur, 2003.Neft.3.p.195
146. Burgess, M. Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950-2000, London, New York: Routledge, 2000, p.107
147. Caporaso J. Dependence and Power in the Global System/International Organization, 1979, 10, p.18
148. Churchill, W.S. The Second World War, London: Cassel, 1965, vol. 1, p.26
149. Communication de la Commission au Conseil et au Parlement européen: "Relations avec les républiques d'Asie centrale – stratégie de l'Union européenne

[COM(95)206].

150. Communication de la Commission au Conseil et au Parlement européen: "La dimension extérieure des réseaux transeuropéens d'énergie. Bruxelles, Le 26.03.1997 [COM (97)125].
151. Cook L.I. Brezhnev's "Social contract and Corbachev's reforms// Soviet Studies. 1992. № 44 (1). p.37
152. Sutler A. Claire. Locating "Authority in the Global Political Economy // International Studies Quarterly. March 1999. Vol. 43. № 1. p. 72-73.
153. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area. International Organization in the Light of Historical Experience. New York, 1999. p.18
154. Dinan, D. Ever Closer Union. An Introduction to European Integration, 2nd ed., Boulder (Co.), London: Lynne Rienner Publishing, 1999, pp. 67-68.
155. Dinan, D. Ever Closer Union, 'Europe Confronts A Widening Credibility Gap' in Time, 1997, June 23, p.21
156. Doyle M. Ways of War and Peace: Realism, Liberalism and Sozialism, N.Y., 1997, p.117
157. Empfehlung der Kommission für die Grundzüge der Wirtschaftspolitik 2003- 2005. <http://europa.eu.int/economy-finance/publications/european-economy/2003/comm2003>.
158. Entwurf Vertag über eine Verfassung für Europa/Europäischer Konvent. Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften/ 2003. p.9
159. Entwurf eines Vertrages über eine Verfassung für Europa. Brus.2003. p.18
160. European Energy to 2020 – a scenario approach. ECSC-EC-EAEC. Brussels; Luxembourg, 1996.
161. Freinkman L., Polyakov E., Revencol C. Trade Performance and Regional Integration of the CIS Countries, World Bank Working Paper. 38.
162. Fromm G. Божество и свобода, М., Progress, 1990, 271 p.
163. Gerbert P. Penser l'Union Européenne XX-e siècle. Sous la direction de Andre Versaille. Bruxelles, 1990, p.198
164. Gerbert, P. La construction de l'Europe, 3eme ed., Paris: Imprimerie nationale, 1999, p. 31, 33
165. Heivn E. Koordinatore Makropolitik in der EWU-zur Notwendigkeit und zu den Problemen der Umsetzung //WSI –Mittelungen. 2002.№5.p14
166. Holmes, M. The Rise and Decline of US International Monetary Hegemony in Slater/The American Century.

- Consensus and Coercion in the Projection of American Power, Oxford, Malden (Ma.): Blackwell Publishers, 1999
167. Hughes, K. 'Is This Europe's Philadelphia?' in The Wall Street Journal Europe, 2002, February 28, p. A7; Fuller, T 'Forging a 'Constitution' for Europe' in International Herald Tribune, 2002, February 27, p. 4
 168. IBID p.188, 514, 532
 169. INOCATE Umbrella Agreement. 2001, p.18
 170. Jachtenfuchs M, Kohler-Koch B. Governance and Institutional Development // European Integration Theory. Oxford, 2004. p. 114
 171. Kaqan R. Macht und Ohnmacht. Amerika und Europa iuder neuen Weltordnung. Berlin. Siedler. 2003
 172. Kenichi O. The End Nation State. London: Harper Collins Publishers, 1995, p.12
 173. Livre Blanc "Une politique energetique pour l'Union europeenne. 12.12.1995 [COM (95)682].
 174. Livre Vert "Vers une strategie europeenne de securite d'approvisionnement energetique.Bruxelles, le 29.11.2000 [COM (2000) 769 final]
 175. Lundestad G. "Empire" by Integration. The United States and the European Integration, 1945-1997, Oxford: Oxford Univ. Press, 1998, pp. 67-68
 176. Minc A. Www.capitalisme.fr., Paris: Bernard Grasset, 2000, p. 225
 177. Michalopoulos C., Tarr D. Trade Performance and Policy in the New Independent States. Washington. World Bank. 1996, 620 p
 178. McRae H. The World in 2020. Power, Culture, and Prosperity: A Vision of the Future, Harper Collins Publishers, London, 1994, p. 225
 179. McCormick, J. Understanding the European Union. A Concise Introduction, Basingstock, New York: Palgrave, 1999, p. 37
 180. Norman, P.; Graff, J. 'How to Build a More Perfect Union' in Time, 2002, March 11, p. 30-31
 181. Pastor, R.A. A Century's Journey. How the Great Powers Shape the World, p. 13
 182. Resolution du Conseil sur le Livre Blanc intitule "Une politique energetique pour l'Union europeenne. 08.07.1996 (96/C 224/01)
 183. Rosamond B. Theories of European Integration, New York: St.Martin's Press, 2000, p. 24

184. Scharpf F.W. Was man von einer europäischen Verfassung erwarten und nicht erwarten sollte//Blätter für deutsche und internationale Politik. 2003.Neft 1/ p.55
185. Schlesinger, A.M., Jr. The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society, London: W.W. Norton & Company, 1998, p. 133
186. Schmitter, P. How to Democratize the European Union... and Why Bother? Lanham (NC), Boulder (Co.): Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2000
187. Schripf F. Economic Integration, Democracy and the Welfare State//Journal of European Public. Policy. № 4. p.36
188. Schuman, R. The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration, 2nd ed., , Boulder (Co.), London: Lynne Rienner Publishers, 1998, p. 14
189. Swann D. The Economics of Europe. From Common Market to European Union, 9th ed., London: Penguin Books, 2000
190. The TACIS Programme Annual Report 1999//Report from the Commission Brussels, 20.12.2000.(Com(2000) 835 final)
191. The TACIS Programme Annual Report 1998/Report from the Commission Brussels 20.12.2000, p.48
192. Wallace, W. Regional Integration: The West European Experience, Washington (DC): Brookings Institution, 1994, r.127
193. Xaas E. The Unitinq of Europe: Political, social and Economic Forces, 1950-1957 L., 1958, p.125

KİV və internet saytı:

194. Azərbaycan (gazeta) 08.11.2006
195. Azərbaycan. Bakı, 10.02.2005
196. Azərbaycan. Bakı, 07.07.2005
197. Azərbaycan. Bakı, 01.11.2005
198. Azərbaycan. Bakı, 09.01.2006
199. Azərbaycan. Bakı, 23.01.2006
200. Azərbaycan. Bakı, 29.05.2006
201. Azərbaycan. Bakı, 30.08.2006
202. Azərbaycan. Bakı, 04.10.2006
203. Azərbaycan. Bakı, 08.11.2006

204. АзербАДЖ Баку, 29.12.2006
205. АзербАДЖ. Баку, 23.01.2007
206. Бакинский рабочий (газета) 09.07.2003
207. Бакинский рабочий (газета) 20.03.2004
208. Бакинский рабочий (газета) 23.04.2004
209. Бакинский рабочий (газета) 24.05.2007
210. Бакинский рабочий (газета) 25.05.2007
211. Власть (журнал) М., №1, 2002, с.59
212. Власть (журнал) М., №8, 2006, с.71, 86
213. Независимая газета, Б., 20.04.2006 (статья
Р.Миркадырова -Евросоюз берет Южный Кавказ под
свое крыло)
214. Социально-политические проблемы (журнал), №1,
2007, с.91
215. <http://www.globalaffairs.ru/numbers/9/2911.html> / Вай
денфельд В. Новое лицо Европы // Россия в глобаль
ной политике
216. <http://www.globalaffairs.ru/numbers/12/3648.html> Арба
това Н.К. Россия и ЕС: сближение на фоне разрыва?
//Россия в глобальной политике/
217. <http://www.ecsocman.edu.ru/ima-ges/pubs/2005/04/09>
218. [http://www.interact-eu.net\(479156/479156/479287/D10\)](http://www.interact-eu.net(479156/479156/479287/D10))
219. [www.encharter.org./](http://www.encharter.org/)Договор к Энергетической Хар
тии/
220. www.igc-traceca.org
221. <http://www.olo.ru/news/economy/769.html>
222. http://europa.eu.int/comm/external_relations/we/doc/com.
223. http://europa.eu.int/comm/external_relations/we/doc/com.
224. <http://europa.eu.int> (официальный сайт ЕЪ)

BEYNƏLXALQ NORMATIV AKTLAR
Xarici dilda

- 225 A union, not a unity: The Briand Memorandum
- 226 Draft Treaty establishing a Constitution for Europe.
227. DE GAULLE CA Concert of European States In:
NIELSON B.STUBB
228. DE GAULLE C. Speech (4th January 1963)
229. Document on European Identity.

230. Draft Treaty Establishing the European Union. Official
Journal of the European Communities No C 77/33. 14
February 1984.
231. European Governance. White Paper. COM(2001)428.
July 2001.
232. European Union. Report by Mr Leo Tindemans, Prime
Minister of Belgium, to the European Council.
233. Meeting of the Heads of State or Government. Hague. 1-2
December 1969
234. Stability and Growth Pact
235. The Brussels Report on the General Common Market
(Spaak Report).
236. The European Council. Fontenbleau. 25-26 June 1984.
237. The European Council. Maastricht. 9-10 December
1991.Dossier.
238. Treaty Establishing the European Community (consoli
dated text, as amended by the Treaty of Amsterdam and
the Treaty of Nice). Version 24 December 2002.
239. Treaty on European Union (consolidated text, as
amended by the Treaty of Amsterdam and the Treaty of
Nice). Version 24 December 2002.
240. The European Union: Reading on the Theory and History
of European Integration. Boulder, 2003
241. The Mansholt Plan
242. Baku Declaration\International Conference on the Resto
ration of the Historic Silk Route,Baku,7-8 September
1998.

на русском языке

243. Договор о Европейском союзе. Раздел V.
244. Единый Европейский Акт. Раздел III.
245. Преамбула к Единому Европейскому Акту. Единый т
Европейский акт, Договор о Европейском союзе. М,
1994.
246. Хартия основных прав Европейского Союза. .
247. Шенгенские соглашения 1985 и 1990 г.г.

RƏŞAD QASIMZADƏ

**AVROPA İTTİFAQI VƏ AZƏRBAYCAN:
«YENİ QONŞULUQ SİYASƏTİ»**

Çapa imzalanmışdır: 14.06.2011

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 9,5 ç.v.

Sifariş: 75

Sayı: 100

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202.

Tel.: 433 00 43; (050) 593 27 77

Web: www.adiloglu.az;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com